

PRICE RUPEES SIX

Printed and Published by Prabhat-Kumar Mukherjee
Santiniketan Press, Santiniketan, Birbhum.

TABLE OF CONTENTS

		PAGE
INTRODUCTION	...	1—31
TEXT	...	1—107
APPENDIX	...	108—110

अभिधर्मसमुच्चयस्य विषयसूचो

लक्षणसमुच्चयः	१
त्रिधर्मपरिच्छेदः	१
प्रथमो भागः स्कंधायननधातुव्यवस्थानम्	१
द्वितीयो भागः स्कंधायननधातुविकल्पाः	१५
तृतीयो भागः—	
प्रत्ययाः	२८
स्कंधादीनां तत्समागादिप्रभेदनयः	२९
स्कंधादीनां समासेन प्रभेदकरणम्	३१
संग्रहपरिच्छेदः	३२
स्कंधादीनां विविधनयेन संग्रहकरणम्	३२
संप्रयोगपरिच्छेदः	३३
संप्रयोगोद्देशनिर्देशौ स्कन्धादीनाम्	३३
समन्वागमपरिच्छेदः	३५
विनिश्चयसमुच्चयः	३६
सत्यविनिश्चयपरिच्छेदः	३६
प्रथमो भागः दुःखसत्यनिरूपणम्	३६
द्वितीयो भागः समुदयसत्यनिरूपणम्	४३
तृतीयो भागः निरोधसत्यनिरूपणम्	६२
चतुर्थो भागः मार्गसत्यनिरूपणम्	६५
धर्मविनिश्चयपरिच्छेदः	३८
द्वादशांगप्रवचननिरूपणम्	७८
प्राप्तिविनिश्चयपरिच्छेदः	८५
प्रथमो भागः पुद्गलव्यवस्थानम्	८९
द्वितीयो भागः अभिसमयव्यवस्थानम्	९२
सांकेय्यविनिश्चयपरिच्छेदः	१०२
तर्कशास्त्रनिरूपणम्	१०२

CORRECTIONS

p. 4	l 7	महाभुताभ्युपादाय	-न्युपादाय
p. 5	l 12	Ch. 26	Ch. 2 ^b
p. 15	l 25 (n. 8)	पचाकोरण	-कारेण
p. 33	heading	संप्रहपरिच्छेद	संप्रयोग-
p. 35	l 10	-पक्ष ⁵	-पक्ष ⁹
	l 25 (n. 8)	प्रतिलम्भिकैः	प्राति-
p. 85	heading	सत्यपरिच्छेदः	धर्म-

INTRODUCTION

The fragmentary text of the *Abhidharmasamuccaya*, long supposed to be lost, was for the first time discovered by M. P. Rahula Saṅkṛtyayana in Tibet and the photograph was brought by him. Both the Chinese and the Tibetan translations of the texts are available. It was translated into Chinese by Huen Tsang in 652 A. D. in seven fasciculi, 2 divisions and 8 chapters (Nanjio 1199). In Chinese, it is called Ta-sheng-a-p'i-ta-mo-tsi-lun and wrongly restored into Sanskrit as *Mahayanābhidharmasāṅgītiśāstra*. The title is given correctly as *Abhidharmasamuccaya* in the Catalogue of the Taisho edition of the Tripiṭaka (Hobogirin 1605) and also in the Kanjur and Tanjur catalogue (Toboku Ed. No. 4049). In Tibetan, it is called Chos-mñon-pa-kun-las-bdus-pa. The translators were Jinamitra, Śilendrabodhi and Yes-ses-sde (Jñānasena).

Fortunately, the *Abhidharma-samuccaya-bhāṣya*, also discovered for the first time in Tibet by Rahulji, is complete. The marking label of the photograph of this MS. contains 'अमिष स दीक्षा' which should be 'अमिष स माय'. This is entered in the list as "XV.I 86 सङ्कथ्य-विनिश्चय from अभिधर्मसमुच्चयभाष्य T. (यशोमित्र) (J. B. O. R. S., vol. XXI, p. 85). This also has the Chinese translation by Huen Tsang (Nanjio 1178) and the Tibetan translation by Jinamitra and Yes-ses-sde (Kanjur and Tanjur Catalogue No. 4054). From these translations, it appears that the commentator was not Yaśomitra, but Sthiramati (Taisho Catalogue 1606). On the examination of the manuscript, it is found that this is the complete Bhāṣya of the whole book and only the 5th chapter is called *Samkathya-viniścaya*, which will be discussed later on. The information in Nanjio's Catalogue that these two works are wanting in the Tibetan translation seems to be incorrect.

The photographs of this fragmentary manuscript, the *Abhidharma-samuccaya* were brought by our great Pandit and great explorer Rahula Saṅkṛtyayana from Tibet in his second tour in 1934. They are kept in the Library of the Bihar Research Society, Patna and I was permitted to work on it and to take a reprint from

the negatives, also deposited there.¹ The original manuscript is in the Shalu Monastery in Tibet as reported by Rahulji. Therefore, in this matter only the notes of Rahulji are our guide. About this manuscript he writes that the script is Magadhi, size $21\frac{1}{2} \times 2$, leaves 17, lines on each leaf 7 and it is incomplete. Further he gives a note below :—"Only leaves Nos. 3-7, 10-14, 16, 17, 31, 33, 36, 42 are found. The Ms. begins :—"जिह्वाकायमनः संस्पर्शजा संज्ञा यया सनिमित्तमपि संजानाति अनिमित्तमपि परित्तमपि मद्वृत्तमपि ।" "On page 16b—अभिधर्मसमुच्चये लक्षणसमुच्चये नाम प्रथमः समुच्चयः ।" It is one of the three basic texts of Yogacara school. (J. B. O. R. S., vol. XXIII, 1937, p. 48).

Only 17 leaves of the manuscript have been found. These are arranged on four pages of the photographs. The obverse is marked as 'A' and the reverse 'B'. Thus the first 9 leaves are on 1A and 1B of the Photo and the rest of 8 leaves are on 2A and 2B. To indicate all these, a label containing अभिधर्मसमुच्चय 1A,.....1B,..... 2A.....2B is attached below in the photograph.

Generally there are 7 lines on each page of the leaf. But there are a few deviations. The following leaves on each page contain only 6 lines :—1A⁴, 1A⁵, 2A³, 2A⁵, 2A⁷ and 2A⁸, the last one containing about a line more of the text which is dropped. There are 8 lines also on 1B² only.

Of these 17 leaves available, 3 leaves are damaged affecting some of the letters of the text. The leaf 1A³, marked with the number 4 in the original manuscript, is damaged in the lower corner of the right hand side. Thus on 1A², one letter in the 4th line, two letters in the 5th and one in the 6th line and on 1B² two letters in the first line, three in the second and two in the third line are missing. The leaf 2A⁵ i. e. the 33rd of the original is damaged in the right-hand corner below, not affecting anything on the obverse A, but affecting very slightly a long stripe of the first line on the reverse B, which is easily recognizable. The leaf 2A⁸ is broken entirely on the left-hand side. Therefore the page number and three first letters of each line of both the sides are missing. However these letters are recoverable and are recovered with the help of Chinese and the Tibetan translations.

1 I am very much thankful to the Bihar Research Society for the kind permission they have given me to work on it and to publish the text by the Resolution No. 6a, of the Council meeting of the 28th July 1946 (B. R. S. J., 1946 vol. XXXII, p. 245).

Further, from the comparison of the text with the Chinese and the Tibetan translations, it becomes clear that the last leaf in the photo (2AB₈) should come before the leaf 2AB₇ containing the page mark 42. Possibly 2AB₃ can be equated with the leaf No. 38. Further on the examination of the figures and on the comparison of the text with the Chinese and Tibetan translations, it appears that the page numbering by Rahulji may be revised. From the comparison with the Chinese and the Tibetan, it is definite that after 8 leaves in the photo marked with the figures 3, 4, and 5 (IAB₁, 2, 3) something is missing and that the following leaves are continuous. The figures in these two leaves seem to be 8 and 9 also. Therefore the page numbers instead of being 3-7, seem to be 8-5, 8, 9... Similarly the leaves 2AB₂ and 2AB₃ are not continuous. There is something missing in between these two. Therefore instead of 16, 17, these two leaves should be 16 and 19. The figures on 2B₃ seem to be 19 also. Further the figure on 2B₄ seems to be 31 and the figure of the next leaf is read as 33. But from the reading of the text and the translations it appears that the last line of 2B₅ continues on to 2A₄. The last line of 2B₅ ends in मृदुमार्गः कृतमः । - - मधिसात्रमुदु' कल्याणकारं प्रज and 2A₄ begins with हनि ॥ मथो मार्गः कृतमः । Therefore the leaves 2AB₅ and 2AB₄ are continuous and as the leaf 2B₄ contains the figure 31, the leaf 2B₅ should be 30 and it is 30, not 33. Probably the cause of this reading is that just below the figure ३ which represents 30, there is one 3, which does not seem to be 3 of 33, but indicates the third line, where one 'व' is dropped and written on the margin as correction and placed between the two figures 3 and 3, indicating the line, which is the general practice in this manuscript. Therefore the page numbers should be 30, 31 instead of 31, 33. Thus the rearranged page-numbers should be :- 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 19, 30, 31, 36, 38, 42.

The page marks are given on the reverse only. Some of these numerals are in figure and some are in letters. The numerals upto 8 are in figures and 5, 10, 30 and 40 are in letters. 20 is absent in the manuscript. 5 in the letter-form is found in the pagination, but in the figure form in the marginal correction. Similar is the case with 6 also.

The characters used in this Ms. are found in the Nepalese Mss. also. Our manuscript is not dated. But on the comparison of the

characters of this Ms. with the test-letters given in the table by C. C. Bendall at the end of the "Catalogue of the Buddhist Sanskrit Manuscripts", this manuscript seems to be one of the first part of the 11th century.¹

Even from the photographic prints, it is clear that the material used in this Ms. is palm leaf and it is written with ink. There are two holes for threading in this Ms. as usual. Uniform blank space from top to bottom is left towards the hole of the left-hand side dividing the pages into uneven columns except in two places where probably the dropped letters are inserted without leaving any space in the third line on 19a and some in the fourth line 38b (2B^s). The hole of the right-hand side generally comes in the third or fourth line or sometimes in both and a little space is left around it without leaving any regular blank space so as to make another column.

The marginal corrections are given just on the top or below indicating the number of the line with the figure, sometimes on one side, sometimes on both, sometimes with a cross sign on the side and the figure or the cross sign or both on the other side of the dropped letter. To indicate the place where the letter is dropped, a sign (Kaka-pada) is used. When a letter or letters are extra in the line, these are effaced probably by the method of washing. Therefore there is some faint mark of those letters left there, as these are not completely washed away so as not to leave any mark there as in 8a and 10b. Probably there was another method of correction also. When a considerable number of letters was dropped, that passage was first written below in the margin, then a reasonable portion of the line was washed and the whole of the dropped portion inserted there and after this the portion in the margin was effaced by washing, but still leaving some mark there as in 9b and 14b. But it is extremely difficult to recover these letters. I suspect one thing more in this connection. The corrections appear to be not of the same hand. Probably some later reader had read it and had corrected it in some cases. However, mistakes are very few in this Ms. and the scribe appears to be very careful.

The 42nd leaf, i. e. the last one of this manuscript, corresponds

---

1. For detailed discussion, see 'A rare Manuscript of Asanga's Abhidharma Samuccaya' by Dr V. V. Gokhale, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 11 June 1948.

with the portion from the 4th line of 27a upto the 4th line of 27b (Shanghai Edition). Each page of this edition contains 20 lines and one leaf of this manuscript i. e. 14 lines are generally translated into the Chinese by about 20 lines or a little more. The translation of this book in the Chinese ends in 28b. Therefore in the Chinese translation from 27b, 4th line to the end i. e. about 56 lines may be equated with 2 leaves of this manuscript or a little more continuing on the obverse of the last leaf. We may arrive at the same conclusion on comparison of this manuscript with the Tibetan translation also. In the Narthang edition (vol. Mdo. 56), the translation of this work begins at the end of 47a and ends on 129b i. e. altogether in 165 pages. The last page of this available text i. e. 42b of this Ms. ends in the corresponding Tibetan translation towards the end of 6th line of 125b. As the translation of the whole text ends on the 6th line of 129b, the missing portion of the text at the end may be equated with 54 lines of the Tibetan translation as each page of this edition of Tibetan translation contains 7 lines only. Further one leaf of this manuscript i. e. 14 lines (sometimes 12) is translated into Tibetan in about 33 lines. Therefore 54 lines of the Tibetan translation at the end may be equated with $(54 \times 14) \div 33 =$ about 23 lines of this manuscript, i. e. about 2 pages as there are some 6 line pages also. Thus from this, we may form some idea about the complete number of leaves of the whole book that the original manuscript consisted of about 44 leaves (covering some portion of the 45th leaf). Of these only 17 leaves are available and the rest are missing. These leaves are not consecutive. Neither the beginning nor the end, nor any colophon is available. Therefore it is very difficult to say anything about the division of the chapters.

In the text, only one chapter-ending is noted by Rshulji. On 2B₂ or the reverse of the 16th leaf there is a line, अग्निधर्म-समुच्चये लक्षणसमुच्चये नामो प्रथमः समुच्चयः। On 2B₆, or the 76th leaf, at the end, there is this much only, 'अग्निधर्मसमुच्चये धर्मवि' and just after this, two leaves are missing. Therefore it does not indicate what chapter it is. In the Chinese and Tibetan translations, at the beginning there are two verses, which deal with the contents of the book and give some indication about the arrangement of the chapters. From this it appears that this book was divided into two main divisions such as 'Fundamental

Section (Mula-vastu),² and 'Interpretation' (Vinīścaya). Again, each of these two is divided into four divisions or chapters such as 'Three Dharmas', 'Collection or Saṃgraha', 'Union or Saṃprayoga', and 'Accompaniment or Samaanvagama' and 'Truth or Satya', 'Dharma or Teachings, Combination or Prāpti' and 'Exposition' or 'Saṃkathya'. Thus there are mainly eight chapters in Chinese, which are mentioned also in Nanjio's Catalogue, though the first has 3 subdivisions, the 5th has 4 subdivisions and 7th has two subdivisions. But here rises another question. In the colophon of the commentary of the *Abhidharmasamuccaya*, there is "अभिधर्मसमुच्चये साप्ततः सांक्यविनिश्चये नाम पद्यसमुच्चयः समाप्तः ॥७॥ लिखितमिदं पण्डितवैद्य ॥ ॥ श्रीमन्नरचन्द्रेण जगद्गुरुदत्तसंपदे ॥ इति ॥ From this it appears that the original Sanskrit text which was followed by the commentator was divided into five chapters. This chapter division was followed by the Tibetan translator also. But in the text there is no trace of the ending of any other chapter anywhere else. Then how to explain the discrepancy that there are eight chapters in Chinese and five in the commentary? The 5th or the last chapter which is called (Saṃkathya Vinīścaya) in the commentary was probably called the same as appears from the translation of the opening verses and also from the heading in the Chinese translation. Therefore there is no doubt that the last chapter is Saṃkathya Vinīścaya and the 5th of the commentary and the 8th of the Chinese are identical. In the Chinese translation, the name and number of the chapter is given at the beginning of the chapter, whereas in Sanskrit it is given at the end, which is clear from the quotations given above. Fortunately, we find two sentences—one complete and another incomplete, to indicate the ending of the chapter in Sanskrit, the previous one of which comes just where the first four chapters of the Chinese end. Therefore we may safely conclude that the first chapter of the Sanskrit text is divided into four chapters in Chinese. The second sentence, i. e. 'Abhidharmma Samuccaya Dharmavi' comes just where the 6th chapter of the Chinese ends. Therefore the remaining four are counted four both in Sanskrit and Chinese. Thus in the commentary and probably in the original Sanskrit this book was divided into five chapters, but into eight in Chinese, probably by Huen Tsang. The plan of the division into

² This was probably called 'सङ्ख्यसमुच्चय' in Sanskrit as appears from the following discussion.

five chapters is adopted in the Tibetan translation also according to the Sanskrit text.

The study of the text is based on the only photographic print of the fragmentary manuscript of the Rahula collection as already said. Therefore there is great handicap in checking the reading of the text. Still I have utilised the materials in the commentary and in the Chinese and Tibetan translations for the comparative study of the text. The original text is not incorporated in the available commentary, but still there are some quotations (Pratikas) which give some help to check and settle the readings of the text. Sometimes it gives a different reading and suggests the existence of a different version. From the comparison of the text with the Tibetan and Chinese translations also I come to the same conclusion, though it can be said with some reservation.

Let us start with the text available. If we compare this with the commentary, we shall see that in many cases the commentary gives a different reading, e. g. भा० मो० अस्वानन्त्र्य and मू० अस्वाह्य (8. 5), भा० अविनिर्माण and मू० अविनिर्माण, (8. 10), भा० पर्येषा and प्रत्यवेक्षणा and मू० पर्येषक and प्रत्यवेक्षक (10. 10), भा० सप्रदेशतः मू० प्रदेशतः (17. 9), भा० परकालोत्पन्नम्, मू० मरणकालोत्पन्नम्, भा० प्रणिपत्तिसंगृहीतान्, मू० परिसंगृहीतान् (20, 7 20), भा० and ची० फलपरिग्रहायः, मू० फलायः, (27. 18), भा० नास्वयंकारपरकारहेतु समुत्पन्नः, मू० न स्वयंकारा प(र)काराहेतु स्मुत्पन्नः (27. 24), भा० प्रातिलिम्भिकैः, मू० प्रातिलिम्भिकैः (35. 5), भा० सम्यगविपरीतं सुगतिमार्गं देशयति, मू० सम्यगभ्युदयमार्गं देशयति (10. 0. 9), and so up. From this we may safely suggest that the present text of the Adhidharmasamuccaya utilised in this version of the commentary is a different text.

When we compare the available text with the Chinese translation, we come across so many additions which are not found in the present text, but are incorporated in the body of the text in the Chinese translation by Huen Tsang. These additions may be divided into two classes, (1) those which are found in the commentary and (2) those which cannot be traced in the commentary. It is surprising to see that so many additional passages in the Chinese translation are taken word by word from the commentary. We may quote a few here : तदेकस्यानां च स्वावराणाम् (10. 7), किमर्थं (21. 3), पूत्रविधवशेन कुशलादि-

1. This is the reading in the त्रिशिकामाष्य, though the same person is the author of both the commentaries.

चेतनासमुदाचारात् (44. 5), तैर्वा विहरतः (73. 8), निर्वाणाधिकारिकस्य कुशलमूत्रस्यो-
त्पादितपूर्वस्यपुनरुत्पाद्यत्वात् (91. 7), and so on, which are extra in the
Chinese and are found in the commentary. These passages are
exactly the same in the Chinese translation without any difference.
There are also a few additional passages in the Chinese, of which
the literal rendering into Sanskrit do not correspond exactly with
the commentary. For example, in Chinese we have रोगोपशमलाममुखाय
but in the commentary व्याधिप्रतिपक्षेणारोग्यार्थम् (22. 6), Ch. उत्तरोत्तरसूक्ष्मप्रमेदेन
Com. शुद्ध्या यानानवयवापर्युषः शक्यते प्रमेतम् (43. 10), Ch. असमापत्तिपरिग्रहीतम्
Com. अनागम्यसंग्रहीतम् (72. 7), Ch. दौष्ट्यप्रहाणात् परिशुद्धिलामः । आश्रय-
परिवृत्तिसमुपादाय, Com. दौष्ट्यापगमात् परिशुद्ध आश्रय इत्यर्थः (86. 11). This last
passage in the Chinese may be rendered into the passage in the
commentary, but still परिवृत्तिसमुपादाय is extra in the Chinese, and
there is nothing corresponding with it in the commentary. It is
very difficult to say anything about such passages. Still we may
accept the commentary to be the source of these passages. The
difference may be due to the peculiar nature of the Chinese language
or is due to the existence of a different version of commentary. Can
we assume the existence of such a thing ?

The last passage quoted above suggests the existence of another
version of the commentary. There we can see that there is some
difference between the additional passage in the Chinese and the
passage in the commentary. A few more similar passages can be traced
in the Chinese translation and the commentary. For example, Ch.
पारमिप्राप्ता महाप्रमावा महासत्त्वा and Com. महाप्रमावप्राप्ता (73. 3, 5,) Ch. यथास्त्वमर्थे
नित्यवृद्धामिनिवेशात्, Com. यथास्त्वमर्थामिनिवेशात् (8. 7. 2), Ch. दूरतः सर्वं जनकाय
संभाविततामुपादाय Com. सर्वं जानातीति गौरवित्वात् (102. 11), Ch. महार्थतया निरन्तरा-
प्रमेयपुष्पप्रसवायतनतामुपादाय, Com. महार्थतया निरन्तराप्रमेयपुष्प- (88. 9.), Ch.
सर्वसंशयजालच्छेदनतामुपादाय, Com. बहुविचित्रैः प्रकारैः संशयच्छेदनात् (102. 11) and
so on. : On the basis of these illustrations, it would not be too
much if we say that the present version of the commentary
is quite different from the text of the commentary used by Huen
Tsang. We may arrive at the same conclusion when we compare
the available commentary with the Chinese translation by Huen
Tsang. There are great differences between these two which is
discussed elsewhere.

As regards the second class of the additions in the Chinese, i. e.

those which cannot be traced in the commentary, there are many differences which are very minor and are not worth noticing. For example, there are some enumeratory figures in so many places. When something is counted, we get one, two, three and so on in the Chinese translation, but there is nothing in the original Sanskrit text. I also have not taken notice of them and have not given any note on them. There is another kind of addition in the Chinese translation such as पङ्क्तिः (9. 6), संक्षेपतो विंशतिविधम् (27. 6), समासतुर्विधः (30. 8), पङ्क्ता पङ्क्तिः (45. 2), and so on. These differences are also may be regarded as minor and probably Huen Tsang himself has added such things for the convenience. In some places he has added some interrogatory sentences also such as कतमे चत्वारः (87. 10) and sometimes has translated the question with the word *che* (मत् or possessing). Though the opposite is seen in the Ms. probably due to the peculiar nature of the Chinese language, sometimes he had to add something. e. g. in the Sanskrit text we have only यया, येन, etc. but in the Chinese we see यया संज्ञया (5. 8.) यया चेतनया (5. 7) यया प्रज्ञया (9. 8), Ms. ते, Ch. तदन्ये चैतसिका धर्माः (5. 8), Ms. तत्कर्ममेव, Ch. ह्रीवत्कर्ममेव or कर्म यया हिया उक्तम् (6. 2.) and the like. Sometimes he had to repeat some clause or word as संज्ञानाति is repeated (5. 4) with all the accusatives, संस्पर्शजा is repeated with all the preceding words (5. 6) and the like. But peculiarly enough, sometimes he compresses the sentence such as याश्च पूर्वान्तकल्पिका दृश्यः याश्च परान्तकल्पिका दृश्यः into पूर्वान्तकल्पिका दृश्यः (7. 5). Sometimes out of respect, he adds some word, probably following some tradition. For example, whenever बोधिसत्त्व comes in the text, he adds महासत्त्व (21. 9, 44. 2). At the end of the topic, he adds a sentence something like इति—परीक्षा after each topic (15. 10) or द्रष्टव्यम् with the subject discussed (16. 11). All these differences are very minor and some more may be added to this class.

Sometimes the difference between the Chinese and the available text appears to be explanatory. The word अचिन्त्य is explained as महाकरुणाप्रणिधिबल (44. 3), विमालना is explained as व्याजेनावच्छादनम् (8. 7). Such differences cannot be overlooked. There might have been some source of such explanation. If we take up the explanation of विमालना, we see that in our text शान्त्य is explained as लभ्यसत्काराध्यवसितस्य

रागमोहांशिका भूतदोषविमालना । But in the Chinese विमालना is explained as व्याजेनावच्छादनम् and it may be traced in the *Tyṃsika Bhāṣya*, where शाब्द is explained as स्वदोषप्रेच्छादनोपायसंगृहीत चेतसः कौटिल्यम् (p. 31). In the *Bhāṣya* it is explained as अन्येन अन्यस्य प्रतिसरणम् ।

We may suggest the same explanation for additional passages in the Chinese, which are not found in the commentary. We quote a few such passages here, for tracing which we shall have to go to some other source. Some such passages are त्रिमात्रपरिमावित्वादाहम्पसमापत्तेः तत्कलोपपत्तिकाले (72. 1), दर्शनमार्गप्रज्ञातव्यानां क्लेशानां (92. 12) श्रावकपिटकधर्मा बोधिसत्त्वपिटकधर्माश्च तथागतधर्मकार्येभ्यः प्रवर्तन्ते (88. 6) वैपुल्यानन्तपुण्यप्रसवबोधिसत्त्वपिटकधर्म in place of वैपुल्यधर्म (88. 7) and the like. Some of these differences may be explained on the supposition of the existence of different versions of the text and the commentary.

When we come to the Tibetan translation, we see that the differences of it with the available text are very few and minor, such as T. महद्भुत instead of महद्भूत (5. 2), चेतना is extra in the Tibetan (5. 9) but appears to be spurious, T. अद्भुत instead of कुशल (6. 8) T. also Ch. चेतस आघातः instead of Ms. आघातः only (6. 9), T. & Ch. अव्याकृत is extra (10. 9), T. & Ch. omit सत्त्वनिकाये (10. 11), T. omits स्थापयित्वा (11. 11), but seems to be dropped, T. & Ch. विज्ञानसाधमी and Ms. चक्षुःसाधमी (27. 7) and so on. In the Tibetan and also in the Chinese, we have आस्वातन्त्र्य, but in the Ms. there is अस्वातन्त्र्य (7. 8), where the Tibetan has some similarity with the reading of the commentary. We may also quote a few examples, where the manuscript, the Tibetan and the Chinese all three differ. For example Ms. has nothing, T. पञ्चज्ञ and Ch. पञ्चानां संयोजनानां (93. 20), Ms. विमोक्ष, T. ऊर्च and Ch. ऊर्चमाण (93. 4). These differences also suggest the same conclusion that there were different reconstructions of the *Abhidharmasamuccaya*.

Further from the examination of the text, the Chinese translation, the Tibetan translation and the *Bhāṣya*, it appears that in spite of the differences, the available text and the original text of the Tibetan translation belong to the same class and the the original text of the Chinese and the *Bhāṣya* belong to another class. The reason of this supposition is that there are so many readings and extra

passages in the Chinese which are found in the commentary as we have already seen and there is not much difference between the text and the Tibetan translation. Sometimes the omissions and the additions are also similar between those two classes i. e. the Chinese translation and the Bhāṣya and the text and the Tibetan translation. For example, रूप is dropped in the manuscript and also in the Tibetan, but found in the Chinese and the Bhāṣya (7. 9, 10), Ch. & Com. अविवर्त्तयति, but no negative particle in Tibetan nor avagraha in the text. Here we see even the omissions are also similar. Similarly we see in Ch. and Com. किमर्थं, Ms & T. nothing, Ch. & Com. द्वयसम Ms. & T. द्वयसमय (17. 1), Ch. adds अनासत्ताधि, but nothing in T. or Ms. (74. 2) and the like.

But it is very strange that there is a passage in the available text, which is neither in the Chinese nor in the Tibetan translation, but is found in the Bhāṣya which is seldom met with. The passage in the text is तत्र पञ्चविधार्था भावनायां फलं पञ्चविधं निर्वर्त्तिमिति दर्शयति । पञ्चविधा भावना संनिष्ठाभावना अनिमित्तभावना अनामोगभावना उत्पन्नभावना परिवर्त्तिनिष्ठा (?) भावना यथाक्रमम् । In the Bhāṣya the corresponding passage runs like this तदेतत् पञ्चविधाया भावनायाः फलं पञ्चविधं निर्वर्त्तत इति सदृशितम् । पञ्चविधा भावना कतया । प्रथम्विनिमित्तभावना संनिष्ठाभावना अनिमित्तभावना अनामोगभावना परिवर्त्तिनिष्ठाभावना च । (88. 5.)

If however we accept the supposition that the text of the Chinese translation and the Bhāṣya on one hand and the present text and the text of the Tibetan translation on the other are nearer to each other, the same thing may be said of the restored portion also. In that portion, the reading corresponding with the Tibetan may be regarded as generally nearer the original text than the reading corresponding with the Chinese. Even in that portion also, so many passages which are not found in the Tibetan but in the Chinese are traced in the commentary. For example तत्कालं भूत्वाऽभावः (40. 11), प्रवन्द्यासादप्येन प्रवृत्ति (40. 3), केवलं तैद्वैः तानि विमानानि सह निर्वर्त्तन्ते सद्विरुध्यन्ते (40. 15), तदुत्तरमन्वय एव मार्गधर्माणाम् (69. 6), and the like. The longest passage, rather the paragraph taken from the Bhāṣya in the Chinese but not found in the commentary is सर्वे मार्गस्य चतुर्भिः प्रकारैरुपगन्तव्यम् । व्यवस्थानतः - - - - - मार्गस्य व्यवस्थापयन्ति (69. 16). From the context it appears to be spurious also. This says something about the मार्गस्य in general and it comes between Darśana Marga and Bhavana Marga, which are two of the five kinds of the divisions of the Marga

Satya. Therefore it is expected that the general remarks about the Marga Satya should come at the end or at the beginning of the book.

It is said that Abhidharmasamuccaya is one of the basic texts of the Yogacara School.¹ It is one of the eleven Śāstras, referred to in the Vijñaptimatrata-Siddhi-śāstra-ṣka by Kuei Chi, as one on which the Vijñapti School is based. Kuei Chi says there "Now again the Śāstra refers to 6 Sūtras viz. Avataṃsaka, Sandhinirmocana, Tathagatavirbhava Guṇalampkāra (?), Abhidharma (sūtra), Lampkāyātara and Gaṇḍa Vyāsa and 11 Śāstras viz. Yogacara Bhūmi, Arya Vāca Prakaraṇa, Sūtralampkāra, Abhidharma Samuccaya, Pramāṇa Samuccaya, Mahāyāna Samparigraha, Daśa Bhūmika Śāstra, Yoga Vibhaga (?), Ālambanapratyaya Parīkṣā, Vipsikā Vijñapti, and Madhyānta Vibhaga as the references show." "This shows the importance of Abhidharmasamuccaya of Asaṅga."

The Vijñaptimatrata Siddhi refers to the Abhidharmasamuccaya about seven times. The first reference is to the definition of अमोह in the Chinese translation (Vol. I. Fasci. 6. 8a). The corresponding passage in Sanskrit in this text is "अमोहः कतमः । विपाकतो वा भागमतो वा अधिगतो वा ज्ञानं प्रतिसंख्या" (p. 6). The second reference is about the Vikṣepa having three parts as opposed to the view of that having one only. (Vol. I. Fasci. 6. 9b-10a). Probably it refers to the passage "विक्षेपः कतमः । रागद्वेषोर्हसिकथेतसो विचारः (p. 9), where Vikṣepa is said to have three parts of राग, द्वेष and मोह ।

The third reference does not quote anything but discusses about the द्वादशाङ्गप्रनीत्यसमुत्पादः । It is divided into 4 categories such as आक्षेपकाङ्ग, आश्लेषकाङ्ग, अभिनिर्वर्तकाङ्ग and अभिनिर्वृत्त्यङ्ग as in the Abhidharma Samuccaya but first one i. e. आक्षेपकाङ्ग includes two parts viz. अविव्या and संस्कार and the second one i. e. आश्लेषकाङ्ग includes five viz. विज्ञान, नामरूप पदार्थानन्द, स्वर्ग, and वेदना according to the view of Vijñaptimatrata Siddhi (Vol. I. Fasci. 8. 8b-9a) whereas according to the view of Abhidharma-samuccaya the first one includes three parts viz. अविव्या, संस्कार and विज्ञान

[1. Bu ston (Obermiller, p. 140) reports the controversy on the character of the Abhidharmasamuccaya. It was generally taken to be a summary of the teaching that is common to all the 8 vehicles. Abhayākara-gupta held an opposite view and considered it a Mahāyāna work. Bu-ston says that it may be a Mahāyāna work and at the same time discuss subjects common to the three Vehicles.]

and the second one includes four viz. नागस्य, पद्मवतन, स्पर्श and वेदना (p. 26). The other two are the same.

The fourth one refers to the different opinions about the dependence of 12 parts or अंग of प्रतीक्षसमुत्पाद and quotes the view of Abhidharmasamuccaya that संस्कार has अविद्या as the cause and then it is explained (Vol. i. Fasci. 8. 3b). Probably it refers to the passage in the Abhidharmasamuccaya अविद्या किंकर्मिका । भवे च तत्त्वान् संमोहयति प्रत्ययश्च भवति संस्काराणाम् (pp. 26 27).

The fifth one refers to the discussion why Bodhisattva does not become Śrotaspanna, Sakṛdagami or Angsami and how he suppresses the defilements or Kleshas and quotes in Chinese translation the passage बोधिसत्त्वः सर्वक्लेशाप्रहाणात् मणिसन्तरोपयसो विविधिन सर्वक्लेशान् अभिमम्वति सर्वान् पत्थान् दोषाश्च नोत्पादयति सर्वान् भूमिषु महंभिन क्लेशान् प्रजहाति (p. 101; Ch. 27b. 5-6). But the Vijnaptimatratā Siddhi is opposed to this view (Vol. ii. Fasci 8. 8b).

The sixth one refers to the view that आहार includes 11 Skandhas, 5 Āyatanas and 11 Dhatus. (अवाणां स्कन्धानामेकादशानां धातूनां पञ्चानां चायतनानामेकदेशः) (p. 80) (Vijn. Vol. ii. Fasci. 4. 1b). The 7th quotation is स्थानमौदलयमाधदयं कौसीदं प्रमादश्च सर्वत्र विरुटे संप्रयुज्यते (Abhi. Dh. S. 44; Ch. 18b. 17c; Vijn. Vol. ii. Fasci. 4. 20a).

So far I have not been able to trace any references to Abhidharmasamuccaya by name in any original Sanskrit text except in Abhisamayalamkāraśloka, where there is a passage like this :—बहुपुण्यमिति यदि नामभिधर्मसमुच्चये नामभेदः कृतः कामप्रतिसंयुक्तं कुशलं पुण्यम् । स्मारकप्रतिसंयुक्तमिति । तथाप्यत्र सामान्येन कुशलं पुण्यं श्रेयं ह्यघातावपर्येत्य सम्मतत्वात् । (p. 184). This passage probably refers to a passage in the restored portion, which runs like this :—बहुकं सूत्रे त्रिविधं कर्म पुण्यकर्म अपुण्यकर्म आनिज्यकर्म च । पुण्यकर्म कतमत् । कामप्रतिसंयुक्तं कुशलं कर्म । अपुण्यं कर्म कतमत् । अकुशलं कर्म । आनिज्यं कर्म कतमत् । स्मारकप्रतिसंयुक्तं कुशलं कर्म । (Abh. Dh. S. p. 54).

Though we do not see any reference to the name of Abhidharmasamuccaya in the Tṛimśika Bhāṣya, there are so many passages in it which appear to have been taken from that book. If we take a few passages as example, it will be more clear :

Tṛṃśika Bhāṣya.

Abhidharmassamuccaya.

- (1) तत्र स्पर्शोद्विग्नसञ्चिपाते इन्द्रियविकारपरिच्छेदः । वेदनासन्निध्यकर्मकः । (इन्द्रियविषयविज्ञानानि त्रीण्येव त्रिकं तस्य कार्यकारणभावेन समवस्थानं त्रिकसञ्चिपातः । ..... वेदनासन्निध्यत्वमस्य कर्म । पृ. २०)
- (2) मनस्कारश्चेतसं आमोघः । (आभुज्जनं आमोघः । आलम्बने येन चित्तमभिमुरीमिवते । स पुन) आलम्बने चित्तधारणकर्मा । (चित्तधारणं पुनस्तत्रैवालम्बने पुनः पुनश्चित्तस्यावर्जनम् । ..... प्रतिक्षणमेव व्यापारो न क्षणान्तरे ।) पृ. २०
- (3) छन्दोऽभिप्रेते वस्तुन्यभिलाषः । (अभिप्रेते वस्तुन्यभिलाष इति प्रतिनियतविषयत्वं ज्ञापितं भवत्यभिप्रेते छन्दाभावात् । ..... तत्र दर्शन-श्रवणादिप्रार्थना छन्दः । स च) - वीर्यात्म सन्निध्यदानकर्मकः । पृ. २५
- (4) अधिमोक्षो निश्चिते वस्तुनि तथैवावधारणम् । (निश्चितग्रहणमनिश्चितप्रतिषेधार्थम् । युक्तिरभ्यसोपदेशतो वा यद्वस्तु असंदिग्धं तानिश्चितं ..... नान्यथैवावधारणमधिमोक्षः । स चा)संहार्यतादान-कर्मकः । अधिसुक्तिप्रधानो हि स्वसिदान्तात्सर-प्रवादिभिरपहर्तुं न शक्यते ।) पृ. २५
- (5) स्मृतिः संस्तुते वस्तुन्यसंप्रमोपधेतसोऽभिलाषना । (संस्तुतं वस्तु पूर्वाभूतम् । आलम्बनग्रहणाविप्रणशा-कारणत्वादसंप्रमोपः । ..... अभिलषनमेवाभिल-षनता । सा पुन)रविज्ञेपकर्मिका ॥ (आलम्बने सति चित्तस्यालम्बनान्तरे आकारान्तरे वा विज्ञेपा-भावादविज्ञेपकर्मिका ।) पृ. २५
- (6) समाधिरपपरीक्ष्ये वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता । (उप-परीक्ष्यं वस्तु गुणतो दोषतो वा । एकाग्रता एका-लम्बनता ।) ज्ञानसन्निध्यदानकर्मकः । (समाहिते चित्ते यथाभूतपरिज्ञानात्) । पृ. २६
- (1) स्पर्शः कृतमः । त्रिकसञ्चिपाते इन्द्रियविकारपरिच्छेदः । वेदनासन्नि-ध्यदानकर्मकः । पृ. ६.
- (2) मनस्कारः कृतमः । चेतसं आमोघः । आलम्बनचित्तधारणकर्मकः । पृ. ६.
- (3) छन्दः कृतमः । इष्टिसेते वस्तुनि तत्तदुपसंहृता कर्तृकामेता । वीर्या-दानसन्निध्यदानकर्मकः । पृ. ६
- (4) अधिमोक्षः कृतमः । निश्चिते वस्तुनि यथानिश्चयं धारणा । असंहार्यता-कर्मकः । पृ. २
- (5) स्मृतिः कृतमः । संस्तुते वस्तुनि चेतसः असंप्रमोपोऽविज्ञेपकर्मिका । पृ. ६
- (6) समाधिः कृतमः । उपपरीक्ष्ये वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता । ज्ञानसन्निध्य-दानकर्मकः । पृ. ६

Such passages are numerous. From these passages in the *Trīṃśika Bhāṣya* it is clear that something is quoted from the other text and it is explained in the following lines. These texts of the *Trīṃśika Bhāṣya* have great similarity with the text of the *Abhidharmasamuccaya* and at most places these are exactly the same word by word, though at some places these two texts differ. All the parallel passages are collected together in the Appendix. From these similarities I am tempted to suggest that the passages in the *Trīṃśika Bhāṣya* are taken from the *Abhidharmasamuccaya*. It is *Sthiramati* who has written the *Bhāṣyas* on both, the *Trīṃśika* and the *Abhidharmasamuccaya*. Further the view referred to by एवं त्वन्ये मन्यन्ते with the sentence शुभाशुभानां कर्मणां फलविपाकं प्रत्यनुभवन्त्यनेनेत्यनुभवः which seems to be a quotation from the *Abhidharmasamuccaya* (p. 2), probably refers to that of *Asaṅga*. Therefore if we accept the suggestion that some of the lines of the *Tr. Bhāṣya* are taken from the *Abhidharmasamuccaya*, then we get more cases of different readings from the above quoted passages. Further चेतना is explained as चित्तभिरस्तकारो मनस्कर्मे in *Abh. Dh. Sam.* (p. 6) and... मनश्चेष्टा in *Trm. Bh.* (p. 21), विचिकित्सा is explained in *Abh. Dh. Sam.* as सत्येषु विषयि, in *Bhāṣya* as रस्तेषु ... .., and in the *Tr. Bh.* कर्मफलसत्परत्वेषु .....and such examples are many. Accepting this supposition that some of the lines are taken from the *Abhidharmasamuccaya* in the *Trīṃśika Bhāṣya* and keeping that thing in view we may suggest a few corrections in the *Trīṃśika Bhāṣya* in the light of the *Abhidharmasamuccaya*. For example the passage explaining the *Mana* in the *Abhidharmasamuccaya* goes like this :—मानः कतमः । सत्कायदृष्टिसंनिधयेण चित्तस्योन्नतिः । भगौरवदुःखोत्पत्तिसंनिधयदानकर्मकः (p. 7). The corresponding passage in the *Trm. Bhāṣya* is “मानः । मानो हि नाम सर्वे एव सत्कायदृष्टिसमाश्रयेण प्रवर्तते । स पुनश्चित्तस्योन्नतिलक्षणः । स चागौरवदुःखोत्पत्तिसंनिधयदानकर्मकः (p. 28-29). From the comparison of other explanatory passages in the *Trīṃśika Bhāṣya* it appears that something is expected after मानः and that may be filled up with the sentence ‘सत्कायदृष्टिसंनिधयेण चित्तस्योन्नतिः’ from the *Abhidharmasamuccaya*.

References to Other Books.

References to other books in this book are of two kinds, some are quoted with the name and some are in general ways such as यदुक्तं or यथोक्तं भगवता and the like. By the name, there is a reference to a book called *Mahādharma-darśaṇa Dharmaparyaya* (p. 84). The passage runs thus :—इदं च सन्यायोक्तं भगवता महाधर्मादर्शे धर्मपरायि बोधिसत्त्वस्य यथास्तमयोनिशो धर्मान् विचिन्वतः अष्टाविंशतिरसहस्रं उत्पद्यन्ते । In Nanjio's Catalogue No. 83 there is a book called *Fo-shuo-fo-king-king*, which is identical with the Chinese translation of *Dharmadarsa* by Huen Tsang with addition of *king* or *sutra* which comes for *Dharmaparyaya* also. But it is difficult to explain how it is rendered into Sanskrit as *Ugraparipṛcchā* in Nanjio's Catalogue. However, I could not trace such a passage in that book. In Tibetan, there is no book with that name but there is a book called 'Chos-kyi-rnam-grans or *Dharmaparyaya* (Kanjur and Tanjur Catalogue', Tohoku edition, No. 4863). I examined this book also, but could not find any passage like that.

The second reference is to the name of the *Vaipulya*. The passage quoted with the words "यदुक्तं वैपुल्ये" is निम्नभावाः सर्वधर्मा अनुत्पन्ना अनिरुद्धा आदिशान्ताः प्रकृतिपरिनिर्मुक्ता इति (p. 84) and it is a very familiar passage being quoted or referred to in the Buddhist literature. But so long I have not been able to trace the original source of it. The *Vaipulya* is used in a general way also representing the whole *Vaipulya* literature. There is another passage probably from *Vaipulya* quoted with the word 'तत्र' which refers to the *Vaipulya* as appears from the *Bhāṣya*. The passage runs thus :—तत्र पञ्चविधायां भावनायां परं पञ्चविधं निर्वर्त्तितमिति दर्शयति । पञ्चविधा भावना संमिश्रभावना अर्वाभित्तभावना अनाभोगभावना उत्तमाभावना परिश्रुतिनिर्मा (2) भावना यथाक्रमम् । There is some difference in the reading in the *Bhāṣya* (see p. 85. n5). This passage also has not been traced yet.

The third reference quoted with the words 'यदुक्तं भगवता महायानाभि-धर्मसूत्रे' runs, as restored by me, like this :—बोधिसत्त्वेन वीर्यमारममाणेन कुशलपक्षप्रयुक्तेन प्रतिपत्तिसारकेन धर्मानुधर्मचारिणा सर्वसत्त्वसंग्राहकेण ह्यिष्टमनुत्तरां सम्यक्संबोधि-मसिंस्तुष्यता द्वदशस्थानधर्मान् समनुपस्यता न परैः सह विवादः कार्यः । (p. 106). This passage also, so far, I have not been able to trace. Here the name *Mahayanabhidharma-Sutra* does not give any clue to trace the

reference; it appears to me to be a general name. This name is mentioned in other books also.

Among the passages quoted in a general way with the words यदुक्तं सूत्रे or यथोक्तं भगवता..., a few are traced. Some of them are found in the Pali form in the Samyutta Nikaya (S), Anguttara Nikaya (A) Digha Nikaya (D), Majjhima Nikaya (M), Mahavagga (Vin.), Vibhaṅga (V. Bā) Patisaṃbhidaḥ Magga, Dhammapada and the like which are shown in the Appendix. There is a verse quoted in this book, also in the Mahayana Sūtrāṃkara, of which the first foot corresponds with that of the Dhammapada but the other three do not agree. The verse runs like this :

असारे सारमतयो विपयसि च सुस्थिताः ।

कलेशेन य मुसंक्लिष्टा लभन्ते बोधिसुत्तमाम् ॥ (p. 107, Dh. II)

It is not known from which source it is taken. Does it indicate the existence of another version of the Dharmapada ?

Among these passages there is one which is very much interesting. The passage is : पुनर्योक्तं सूत्रे बोधिसत्त्वो महासत्त्वः पञ्चधर्मसमन्वागतो ब्रह्मचारी भवति, परमेण दिशुद्धेन ब्रह्मचर्येण समन्वागतः । कतये पय । नान्यत्र मैथुनान्मैथुनस्य निःसरणं पर्यपते । मैथुनप्रदाणेनोपेक्षको भवति । उत्पन्नं च मैथुनरागमधिवासयति । मैथुनप्रतिपक्षेण च धर्मेणोत्पत्त्यसि अभीक्ष्यं च द्वयद्वयं समापद्यते । (p. 107). This passage is quoted in the context of the Abhisandhiviniścaya along with other passages. They Bhaṣya has given another meaning. But it is evident that the language is mystic and aggressive as is used in the later Tantric or Vajrayanic literature, which is generally referred to as the Sandhya Bhaṣṇ. It is clear from it that even before Asaṅga such language had developed and trace of such language is found even in the Kathavatthu. It throws some light on the historical development of such language and literature.

Restoration and Retranslation.

It is already stated that out of 44 (or 45) leaves, about 27, are missing. This portion I have tried to restore into Sanskrit. I have used the word 'restoration' because it is a popular term. Personally I prefer the word 'translation' or 'retranslation'. I do not believe that a lost book or portion may be restored even from the Tibetan

in the proper sense of the term. In my opinion, it is very difficult, rather impossible. Therefore I call it to be translation, because it is put into or translated into Sanskrit from the Chinese and the Tibetan. It will be still better to call it 'retranslation', because first it was translated into the Chinese and the Tibetan and now it is translated again from them into Sanskrit.

The school of Abhidharmasamuccaya.

Asaṅga the author of the Mahayana Sūtrālamkāra, belongs to the Mahayana school. Therefore we may safely say that his work Abhidharmasamuccaya also belongs to the Mahayana school. The internal evidences also show that it belongs to the Mahayana school. Asaṅga advocates the cause of the Mahayana. Comparing the Vaipulya Dharma i. e. Mahayana with the Śrāvaka Dharma or Hinayana, he says; "केन कारणेन वैपुल्यधर्मो धूमाल्यादिभिः पूज्यो न तथा श्रावकधर्मः । सर्वसत्त्वहितसुखाधिष्ठानतमुपादाय (p. 85). Why the Vaipulya Dharma is worshipped with incense and garlands and not the Śrāvaka Dharma ? Because it is the repository of the good and happiness of all beings. It shows that Asaṅga is inclined towards the Mahayana. Further, Puṅgalas in view of three Yanas are divided into three kinds, viz. Śrāvaka-yanika, Pratyekabuddha-yanika and Mahayanika. The Śrāvaka-yanika is said to be of mild of organs (Madhyendriya) and also to be engaged in the emancipation of self, depending on the Śrāvaka-piṭaka. But the Mahayanika Puṅgala is of very sharp of organs (Tikṣendriya) and depending on the Bodhisattva Piṭaka, he is engaged in the salvation of all beings without caring for the emancipation of self. Thus it is shown in this work that the Mahayana is superior to the other two. Further in the context of Abhisamaya, he says, धावकामिसमयात् बोधिसत्त्वामिसमयस्य को विशेषः । संक्षेपत एकादश" (94). In eleven ways the Bodhisattvābhisamaya is superior to the Śrāvakaabhisamaya. These are counted one by one. Not only that, the last one i. e. the Phala Viśeṣa or Superiority by fruit is further said to be of 10 kinds.

Thus the superiority of the Mahayana on the Śrāvaka Yana and the Pratyeka Yana or Hinayana is shown in so many ways. The enumeration and explanation of the Mental Saṃskāras, the non-Mental Saṃskāras and the like are quite different from those given in the work of the Hinayana.

Summary of the Book.

To give a brief account of this book, we may follow the Chinese line of the division in the eight chapters. Of these eight, the first as already told, is the Tridharma. This has 3 sub-divisions. In the first sub-division, the Skandhas, the Dhatus, and the Āyatanas are counted first and then the number is justified e. g. why the Skandhas are five, the Dhatus are eighteen and the Āyatanas are twelve. Then follows the discussion on the inclusion (vyavasthāna) of Rūpa-skandha, Vedāṅga-skandha, Saṃjñā-skandha, Saṃskāra-skandha-in mental (citta-saṃprayukta) and non-mental (citta-viprayukta) Saṃskāra—Vijñāna-skandha and Āyatana. After this the meaning of the word Dhatu is given.

In the second sub-division, as regards these three things, i. e. the Skandhas, Dhatus and Āyatanas, a long series of topics are examined with reference to three questions such as what (Katham), how many (Kati) and what for (Kimarthaṃ... parikṣa). The same plan is continued in the 3rd sub-division also. In the Second Dravyamat, Prajñaptimat, Samvṛtimat, Paramarthaṃmat, Jñeya, Vijñeya etc., are discussed and in the third, Pratyaya, Sabhaga-tatsabhaga, Upātta etc. Further these three are from different aspects, divided into three kinds such as Parikalpita-lakṣaṇa, Vikalpita-lakṣaṇa and Dharmatā-lakṣaṇa, or four kinds such as Lakṣaṇa, Prakāra, Āśraya and Santati or again six kinds and so on.

Of this chapter, only ten leaves of the original text are available and these leaves, as already stated, are not consecutive. In this manuscript, of the first sub-division of the 1st chapter, there is available only that portion of the text which deals with the explanation or the exposition of the Saṃjñā-skandha—and not the question and few words probably such as संज्ञास्कन्धव्यवस्थानं कथम् । चक्षुःसंस्पर्शजा संज्ञा । श्रोत्रग्राहण'—beginning with 'जिह्वाकायमनसंस्पर्शजा संज्ञा' etc. the explanation of Saṃskāra skandha-vyavasthāna, under it dealing with the division and explanation of 52 Caitasika dharmas such as Manaskāra, Sparśa, Chanda etc. and the 23 Citta-viprayukta-Saṃskaras such as Prāpti, Aśmṛjñi-saṃapatti, Nirodhasaṃapatti etc. and the explanation of Vijñāna-skandha-vyavasthāna, consisting of Citta, Manas and Vijñāna with the explanation of each, which is available just up to the question

‘प्राणविज्ञानं कतमत्’. Of this part, only three leaves are available, both the beginning and the end are missing.

Of the second subdivision of the first chapter, we get the text of the manuscript from the explanation of the Jñeya, a small portion of this topic missing. Then follows the explanation of Vijñeya, Rūpin, Arūpin and others to the end of the 2nd subdivision being continued to the third subdivision—without any mark of the division here in the Sanskrit text as in the Chinese—giving the explanation of Pratyaya, Sabhagatatsabhaga, Upatta, Indriya and others in the same way. This continues just up to the enumeration of the six kinds of division of the Skandhas, Dhatus and Āyatanas and after this, the explanation of them onward; the rest of the third subdivision of the first chapter is missing. Of this portion i. e. the 2nd and the 3rd chapters only 7 leaves are available. These 7 leaves are continuous.

The following 3 chapters are very short. In the second chapter 11 kinds of Samgraha or Collection are enumerated. At the end it is mentioned what benefit one gets, being efficient in it. Of this chapter, nothing is available in the present text.

In the third chapter, 6 kinds of Samprayoga or Union, such as Avinirbhaga, Mignbhava, Samavadhana, Sahabhava, Kṛtyanuṣṭhana, and Sampratipatti are enumerated and explained. After this, a few more Samprayogas are explained. Of this chapter, only a little more than three lines of the end are available and this explains the supplementary list of the Samprayoga such as Sarvatraga, Kliṣṭa-Sarvatraga, Kṛdācītka, Āvasthika, Avicchinna, Vicchinna, Bahirmukha, Antarmukha, Ucita and Anucita.

The fourth chapter deals with the Samanvāgama or Accompaniment of 3 kinds such as Vija Samanvāgama, Vagita Samanvāgama and Samudācara Samanvāgama. Samanvāgama is another name of Prāpti, which is one of the non-Mental or Cittaviprayukta Saṃskāras. The Vija Samanvāgama is explained how by it is one accompanied or unaccompanied by the Kleśas and Upakleśas and the Kuśālas leading one to be born in the 3 Dhātus such as Kāma Dhātu, Rūpa Dhātu and Ārūpya Dhātu. Similarly the other two are also explained. The second one is related with the Kuśālas applicable, Dhyāna, Vimokṣa, Samādhi etc. mundane and non-mundane. The third one is related with the Skandhas, Dhātus and Āyatanas, any of which is present, either Kuśāla, Akuśāla or Avyakṛta. At the end

the question is answered what benefit being efficient in it one gets.

Of this chapter, the whole is available. Here the colophon of the 1st chapter of the Sanskrit text i. e. the Lakṣaṇa Samuccaya is given along with some ornamental sign. Then without space being left, the second chapter of the Sanskrit text i. e. the 5th chapter of the Chinese translation continues.

The second half or the 5th chapter opens with the question 'What is Vinīścaya or Interpretation?' This is divided into 4 kinds viz. Satya Vinīścaya, Dharma Vinīścaya, Prāpti Vinīścaya and Saṃkathya Vinīścaya, and these are the 4 chapters in the second half. The Satya Vinīścaya in nothing but the 4 Ārya Satyas. Therefore the 5th chapter is further subdivided into 4 subdivisions, such as Duḥkha, Samudaya, Nirodha and Mārga. These are dealt with in much details.

Duḥkha Satya is due to the birth of different kinds of beings (Sattva-janmataḥ) and regions of the different births (Janma-dhīṣṭhanataḥ). Here the different births or beings and the different regions are enumerated. Then follows the enumeration and explanation of the Suffering such as of eight, three and two kinds. After this the general characteristics of the Duḥkha Satya such as Anitya, Duḥkha, Śunya, and Anatma are discussed. Anitya is of 12 kinds such as Asat, Vinyāsa, Vipariṇāṣa etc. The last one is Bhajanaloka-Samvartavivarta and under it the Antarakalpa, Mahakalpa and the like are discussed. Under the second one i. e. the Duḥkha, 'Yadanityam tad Duḥkham' is explained. Then comes the explanation of the Śanyatā of 5 kinds such as Samanupaśyaṇa, Avatara, Svabhava, Tathabhava and Prakṛti and Anatman. Then again Duḥkha is classified into Vipula & Asaṃlikhita, Saṃlikhita, Saṃlikhita & Asaṃlikhita and the like and each is explained. At the end of this subdivision the three kinds of death, that also of the virtuous and the sinner and Antarabhava are discussed.

In the second subdivision of Samudaya Satya of this 5th chapter Samudaya is said to be produced by Kleśa and Kleśādhīpateya Karma i. e. Defilements and the Actions predominated by Defilements. According to the view of Asaṅga, Kleśa and Kleśādhīpateya Karmas, not the Trṣṇā or Desire are the cause of Samudaya. But naturally here the question arises why Trṣṇā has been said by the Bhagavan

Buddha to be the cause of the Samudaya and therefore it is explained as such on account of its being mainly present everywhere (*sarvatra*) in the thing (*Vastu*), condition (*Avastha*), path (*Adhva*) and the like. Then follows the discussion of Klesā from the different points of view, such as its enumeration as six or ten, its definition, or Lakṣaṇa, rise or Utthana, cause or Ālambana, combination or Samprayoga, synonyms or Paryaya,—a long list—, Vipratipatti or Dhātū, Nikāya and Prahāṇa.

Kleśādhīpatya Karma or the action predominated by the Defilement means all the Cetana Karma and Cetayitva Karma. The Karma or Action is again of 5 kinds viz. Upalabdhi Karma, Karitra Karma, Vyavasya Karma, Parinati Karma and Prāpti Karma. Cetana Karma consists of Puṇya Karma, Apuṇya Karma and Ānirjya Karma and Cetayitva Karma consists of bodily, speech and mental actions (*Kāya Karma*, *Vāk Karma* & *Manaskarma*). These three actions of body, speech and mind are Kuśālas and Akuśālas and both of them are of 10 kinds each (10 Kuśāla Karmapathas and 10 Akuśāla Karmapathas).

The Cetana Karma is further explained and divided into 5 and in the Niyatavedaniya Karma, the Niyamas or Regulations are explained. Then comes the explanation of the Vipaka Phala, Niṣyanda Phala and Adhipati Phala of both the 10 Kuśāla and Akuśāla Karmas. As the Vipaka or Consequence of these two kinds of Karmas are produced by the Ākṣepaka and Paripraka Karmas, these two are also explained and in that connection the order of the feeling or experiencing (*vedana*) of the Vipaka Phala also. After this the three kinds of Karmas, Puṇya, Apuṇya and Ānirjya are explained. This is followed by the discussion of beginning (*prayoga*) and end (*niṣṭha*) of the 10 Akuśāla Karmas.

Again Karma is divided into 4 kinds such as Sadharaṇa, Asadharaṇa, Balavat and Durbala, again divided into 3 kinds viz. Sampara, Asampara and Naivasamparāṇasampara, again 3 kinds: Sukhavedaniya, Duḥkhavedaniya and Aduḥkhasukhavedaniya, again 3 kinds Dṛṣṭadharmavedaniya, Upapadyavedaniya and Aparaparyavedaniya and again 4 kinds such as Kṛṣṇa Kṛṣṇavipaka, Śukla Śuklavipaka etc. At the end of this, Charity (*dāna*), merits of charity (*dāna sampad*) and merits of Charitable (*dēya sampad*) are mentioned.

In this context, three Sūtras are discussed and also Karmas consequences of which may or may not be ascertained. At the end of the subdivision, the Samudaya Satya is divided into 4 kinds on account of Hetu, Samudaya, Prabha and Pratyaya.

In the third subdivision, the Nirodha Satya is explained from its different aspects such as Lakṣaṇa, Gambhīrya, Saṃvṛti, Paramārtha Aparipari, Paripari etc. Under Paryaya or Synonym, a few of the synonyms of Nirodha such as Aśeṣapradhāna, Pratiniḥsarga, Vyantibhava and the like are given and explained. After this a long list of words such as Asaṃskṛta, Durdarśa, Acala, Amata, Amṛta and the like is explained with the question 'Why Nirodha is called so and so'. At the end the Nirodha Satya is explained in its four kinds such as Nirodha, Śānta, Praṇīta and Niḥśaraṇa

In the 4th subdivision, the Marga Satya is explained. Marga Satya consists of 5 Paths viz Sambhara Marga, Prayoga Marga, Darśana Marga, Bhāvanā Marga and Niṣṭha Marga. In this subdivision, we get the detailed explanation of each of them. Under the Darśana Marga, there is a passage which explains the Marga Satya from different aspects such as Vyavasthāna, Vikalpana, Anubhava and Paripari. In the context of Bhāvanā Marga, Marga Bhāvanā is also explained, which is said to be of 4 kinds viz Pratilambha Bhāvanā, Niṣevāṇa Bhāvanā, Nirdhāvāna Bhāvanā and Pratipakṣa Bhāvanā. Here a few more Margas are also mentioned. Then come the discussion of the Ālambana, Svabhāva, Sahaya, Bhāvanā and Bhāvanāphala, of the 37 Bodhipakṣīya Dharmas and explanation of the 4 Pratipads, 4 Dharmapadas, Samātha, Vipāśyana, and 8 Indriyas. In the context of Niṣṭha Marga, 24 Daṣṭhūlyas are counted. At the end of the chapter, the Marga Satya is divided into 4 kinds such as Marga, Nyaya, Pratipad and Nairyaṇika and the difference is shown between the 16 Ākṛas, Lāukika and Lokottara.

Of the first subdivision of the 5th chapter i. e. of Duḥkha Satya, only about 11 lines of the beginning are available dealing with its division into Sattvajanma and Janmadhigāṭhāna and the full explanation of the former and a little of the latter. Then there is a big gap. But again the last portion of this subdivision is available explaining the momentariness of Rupa, division of Duḥkha into Vipula and Asaṃlikhita, Saṃlikhita etc. 3 kinds of death, difference in death and process of rebirth.

Just after it in continuation, comes the 2nd subdivision of the 5th Chapter i. e. of Samudaya Satya. Of this, only about 2½ lines are found, giving the divisions of the Samudaya Satya as described above from the counting of the Kleśa till the question 'Lakṣaṇam Katamat.' Then comes a long gap, the rest of this subdivision, whole of the 3rd subdivision and a substantial portion of the beginning of the 4th subdivision missing. Then only 2 leaves of the middle portion of the 4th subdivision are available, explaining the Bhavana Marga, Marga Bhavana, different kinds of Path, meaning of the Path and some portion of the explanation of Ālambana etc. of the Bodhipakṣiya Dharmas. The rest of the 4th subdivision is missing.

The 2nd chapter of the 2nd half or the 6th chapter is called Dharma Vinīścaya. Here Dharma means the 12 Angas or divisions of Buddha's teachings viz. Sūtra, Geyā, Vyākaraṇa, Gāthā, Udāna, Nidāna, Avadāna, Itivuttaka, Jātaka, Vaipulya, Adbhūta Dharma, and Upadeśa, and then each is explained. These 12 divisions of the Buddha's teachings are divided into the 3 Piṭakas of Sūtra, Vinaya and Abhidharma and further into 2 viz. Śrāvaka Piṭaka and Bodhisattva Piṭaka. The first five have found place in the Sūtra Piṭaka of Śrāvaka Piṭaka or school, the next four in the Vinaya Piṭaka of both the schools of Śrāvaka Piṭaka and Bodhisattva Piṭaka, Vaipulya and Adbhūta Dharma in the Sūtra Piṭaka of Bodhisattva Piṭaka only, and the Upadeśa only in the Abhidharma Piṭaka of both the Śrāvaka piṭaka and Bodhisattva Piṭaka. Then the intention or the motive is shown why these are divided into the 3 Piṭakas and further the relation is shown between these Dharmas of 12 divisions and the three Dharmas—mind and mental in relation to their Ālambana, Ākara, Āśraya and Samprayoga.

Then the Ālambana in the Dharma is divided into 4 kinds viz. Vyāpysāmbhāna (4 kinds) Caritvigoḍhanāmbhāna (5 kinds), Kauśalyāmbhāna (8 kinds) and Kleśaviṣoḍhanāmbhāna. Similarly 4 Yuktis, 4 Paryeṣaṇas, and 4 Yathabhūta Parijñānas are discussed. Then the Yoga Bhūmis or the Ādhara, Ādhana, Ādarśa, Āloka and Āśraya are shown. In this connection it is shown that in the Dharmas how one becomes efficient in the Dharma, Artha, Vyanjana and Nirukti and how one becomes Dharma Vihārī. Here there is some discussion about the Vaipulya why it is called Bodhisattva Paramita Piṭaka and why some do not get faith in its sublimity (Audarya) and

depth (Gambhīrya) or even obtaining them do not go out (nirvānti). In this context, 28 wrong views or Asaddṛṣṭis are mentioned.

At the end the 4th Abhiprayas and 4 Abhisandhis are mentioned, by which those of the Tathagata may be known, and also the 5 reasons or the signs are given by which Tathagata may be recognised. It is also further shown why the Śrāvaka Dharma is not worshipped as the Vaipulya Dharma.

Of the 6th chapter, only one leaf of the end is available dealing with the questions how one becomes efficient in Dharma, in meaning, in explanation etc., why to Bodhisattva-piṭaka is attributed Vaipulya (greatness) or Audārya (sublimity) or Gambhīrya (depth) and why some beings in Vaipulya feel attached to these two and some do not. Then follow the enumeration of 28 kinds of Asaddṛṣṭis of wrong views and the explanation of a few characteristics of Vaipulya continuing up to the end of the 6th chapter.

In the 7th chapter, 'Prāpti or combination' is discussed. This chapter is called Prāpti-viniścaya and it is further sub-divided into two subdivisions, dealing with 2 divisions of Prāpti on account of Pudgala-vyavastha and Abhisamaya-vyavasthana. The first is divided into seven kinds on account of Rogacarita, Niryaṇa, Adhara, Prayoga, Phala, Dhātva and Bhāvana and each of them is further divided and explained.

Here we get the exhaustive list or division of all kinds of Pudgalas. At the end of the chapter, the Srotapanna Pudgala is divided into two kinds viz. Krama Nairyaṇika and Sakṛnnairyaṇika.

The second or the Abhisamaya is divided into ten kinds, i. e., that of Dharma, Artha, Tattva, Prāṭha, Ratna, Asamudācāra, Niṣṭha, Śrāvaka, Pratyekabuddha and Bodhisattva and again each is explained especially the last one in much detail. Further it is shown that the Bodhisattvābhisamaya is different from or superior to the Śrāvakaabhisamaya in 11 ways with respect to Alambana, Upastambha, Prativēdha and the like. The last one of them is Phala Viśeṣa and again it is of 10 kinds. Here the question is raised and answered that the Extraordinary Qualities or Viśeṣika Guṇas such as Apramāṇas etc. are included in the Prāṭhabhisamaya and the Niṣṭhabhisamaya. After this all the Extraordinary Qualities are enumerated as Apramāṇas, Vimokṣas, Abhibhāvayatana and so on. Then again all these are explained in details. These qualities are further classified

into two such as Svakṣitṛa Pratyupasthāna and Vaiharika. Then it is shown what Bodhisattva does with these qualities and further why he does not become Srotapanna, Sakṛdagami or Anagami. At the end a Sūtra is explained and in that context, 6 kinds of Jñeyas, 4 kinds of Upaya-Kauśalyas, 10 kinds of Abhāta Parikalpas, 8 kinds of Nirvikalpata and the like are explained.

Of the 7th chapter, two leaves are available, one of the middle of the first sub-division and the second of the middle of the 2nd sub-division. The Puṭgala from the point of view of Prayoga or application is of two kinds such as 'Śraddhānusārin or the follower of faith' and 'Dharmānusārin or the follower of Dharma' and from the point of view of Phala or fruit, is of 27 kinds such as Śraddhādhimukta, Dṛṣṭiprapta, Kāyasakṣin etc. In the first of these two leaves, these two topics are dealt with upto the Anabhisamaskara-parinirvāyin the 19th of the 2nd topic.

In the 2nd sub-division of this chapter under the last of the topic, there are given the 10 extraordinary qualities of Bodhisattva such as Apramāṇa, Vimokṣa, Abhibhāvayatana etc. In the text of the 2nd leaf of these two leaves, these qualities are divided into two kinds such as Svakṣitṛa-pratyupasthāna and Vaiharika and it is shown what he does by these qualities. Further it is said that the previous path is given up, the following superior path is obtained till in the Nirvāṇapadātha in which no Skandhas remain, all the paths are given up by Śrāvaka and Pratyeka-buddha, but not by Bodhisattva as he has endless auspicious things and endless merits. Further it is said why a Bodhisattva does not become a Srotapanna, Sakṛdagamin, Anagamin and after it the leaves even including the whole of the 8th chapter is missing.

The last one i. e. the 8th chapter is the Saṃkathya Vinīścaya. This is divided into 7 divisions; viz. Artha Vinīścaya, Vyākhyā Vinīścaya, Prabhidyā Saṃdarśana Vinīścaya, Saṃprāṇa Vinīścaya, Saṃgraha Vinīścaya, Vāda Vinīścaya and Abhisandhi Vinīścaya. Artha Vinīścaya includes 6 kinds of Arthas or meanings such as that of Svabhāva, Hetu, Phala, Karma, Yoga and Vṛtti. Vyākhyā Vinīścaya is of 6 kinds. Under it, its 14 Mukhas are shown. The third one is analytical. The fourth one means the 8 kinds of Kāyadeśas or questions and the 8 kinds of Vyāyadeśas or answers. There are 4 ways of this Saṃprāṇa Vinīścaya. Under Saṃgraha,

Viniścaya, 10 kinds of Sthanas are shown. Vada Viniścaya includes 7 things viz. Vada of 6 kinds, Vādhikarāṇa, Vādhīṣṭhāna (2 kinds—Sādhya and Sādhana and each is explained in detail), Vādalaṃkāra (6 kinds), Vadanigraha including Kathatyāga, Kathasāda, and Kathadoṣa, Vādhīṣarāṇa and Vade Bahukara Dharma (which are 3). In this context, the intention or the ideal of the Vada is shown and in continuation the 12 Sthana Dharmas and 11 Doṣas are given. At the end the Abhisandhi Viniścaya is explained as that which gives another meaning and in this connection many mystical examples are quoted.

At the end of the book, reasons are given why this work is called Abhidharma Samuccaya. Of this chapter nothing is available as already said.

I am very much thankful to the Bihar Research Society, specially to Dr. S. C. Sarkar and Dr. K. K. Datta, who took much interest in securing the permission for me to work on this manuscript. It is for their sympathetic help that I could procure the photographic copy. I am gratefully thankful to Dr. P. C. Bagchi at whose suggestion I undertook the work. It is with him that I first started the study of this text and to check the reading with the Chinese translation. But when he left for China as the Visiting Professor I got much help from Rev Pei Hui of the Cheena Bhavana, Santiniketan. Therefore my sincerest thanks are due to him. At the end, I am extremely thankful to Bhadanta Shanti Bhikṣu, but for whose help I could not finish the checking of the whole book with the Tibetan.

नमो बुद्धाय

[Ch. 1b] [यथ' मूलवस्तुनि त्रिधर्मपरिच्छेदः प्रथमः ।]

[T. 47b] त्रिधर्मः संग्रहः संप्रयोगोऽन्वयश्च लक्षणम् ।

विनिश्चये सत्यधर्मा प्राप्तिः सांक्यमेव च ॥

कति कस्मादुपादानं व्यवस्थानं च लक्षणम् ।

अनुक्रमार्यदृष्टान्तभेदा ज्ञेयाः समुच्चये ॥^२

स्कन्धा धातव आयतनानि च कति । स्कन्धाः पञ्च । रूपस्कन्धो घेदना-
स्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्कन्धो विज्ञानस्कन्धश्च ॥ धातवोऽष्टादश । चक्षुर्धातु-
रूपधातुश्चक्षुर्विज्ञानधातुः श्रोत्रधातुः शब्दधातुः श्रोत्रविज्ञानधातुर्घ्राणधातुर्गन्धधातु-
र्घ्राणविज्ञानधातुर्जिह्वाधातुः रसधातुर्जिह्वाविज्ञानधातुः कायधातुः स्पर्शव्यधातुः
कायविज्ञानधातुर्मनोधातुर्मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च ॥ आयतनानि द्वादश । चक्षु-
रायतनं रूपायतनं श्रोत्रायतनं शब्दायतनं घ्राणायतनं गन्धायतनं जिह्वायतनं रसायतनं
कायायतनं स्पर्शव्यायतनं मनआयतनं धर्मायतनं च ॥

फिमुपादाय स्कन्धाः पञ्चैव । पंचाकायत्मयस्तुद्वावनतामुपादाय । सपरि-
ग्रहदेहात्मयस्तु^३ उपमौगात्मयस्तु अभिलाषात्मयस्तु [T. 48a] सर्वधर्माधर्माभि-

१. 'चीनानुगदे 'अय' नास्ति । प्रारम्भात्वाद् योजितम् । भो० एतज्जास्ति । मूले नासीदिति
प्रतीयते । २. चीनानुगदे श्लोकद्वयमेव वर्तते । अतस्सन्दोऽनुरोधादेवमनूदितम् । आक्षरिकानु-
वादास्तु—लक्षणं विनिश्चयश्चैव प्रत्येकं तु चतुर्विधम् । त्रिधर्मः संग्रहः संप्रयोगः समन्वायमः । सत्यं
धर्मस्य प्राप्तिश्च तथा सांक्यमेव च । कति कस्मादुपादानं लक्षणं व्यवस्थानमनुक्रमः । अथो दद्यान्तो
भेदश्च सर्वं ज्ञेयं समुच्चये ॥ तत्रापि लक्षणशब्दो मूलवस्तु (pen shih) इत्येवमनूदितः प्रतीयते ।
प्रथमसमुच्चयस्यान्ते लक्षणसमुच्चय इति दर्शनात् । गोटामुवादे तु पण्डितः प्रतीयतेऽयमंशः । तस्या-
क्षरिकानुवादास्तु “कति च किमर्थादुपादानं लक्षणानि । तस्य व्यवस्थानं च क्रमश्च अर्थश्च दृष्टान्तश्च ।
समुच्चय इत्येवमादयश्चतुर्भेदा (ज्ञेयाः) ।—संग्रहः संप्रयोगः—विनिश्चयश्चतुर्भेदः । 'सत्यं धर्मः
प्राप्तिः सांक्यमिति विनिश्चयस्य भेदाः । संग्रहस्य एव सामान्येन संक्षेपः । ३. भो० उद्भावनता-
मिति अन्त्यं किन्ना प्रत्येकमावस्यते ।

संस्कारात्मवन्तु तदाध्यात्मस्य^४ न्तु उपोपादाय ॥ किमुपादाय धातोवोऽष्टादशैव ।
 द्वाभ्यां देहपत्त्रिद्वाभ्यामतीतवर्त्तमानपडाकारोपभोगधारणतामुपादाय ॥ किमुपादा-
 यायतनानि द्वादशैव । द्वाभ्यां देहपत्त्रिद्वाभ्यामनागतपडाकारोपभोगायाद्वारता-
 मुपादाय ॥

फस्मात् स्कन्धा उपादानमित्युच्यन्ते^५ । उपादानेन सहितत्वात् स्कन्धा
 उपादानमि^६ त्युच्यन्ते । उपादानं फतमत् । स्कन्धेषु^७ च्छन्दो रागश्च । फस्मात्छन्दो
 रागश्चोपादानमित्युच्यते । अनागतवर्त्तमानस्कन्धानामभिनिर्वर्त्तनतोऽपरिहारतश्च ।
 अनागतेऽभिलाषाद् वर्त्तमानेऽध्यवसानाच्च^८ च्छन्दो रागश्चोपादानमित्युच्यते ।
 फस्माद् धातव आयतनानि च सोपादानधर्मा इत्युच्यन्ते । तत्र स्कन्धचत्तिर्हेशः ॥

फिल्लक्षणं रूपम्^९ । रूपण^{१०} लक्षणं रूपम् । तद् द्विविधम् । स्पर्शेन
 रूपणं प्रदेशेन रूपणं^{११} च । स्पर्शेन रूपणं^{१२} फतमत् । फरस्त्ररणपापाणशस्त्रदण्ड-
 शीतोष्णक्षुत्पिपासामशकृदशसर्पवृद्धिकादीनां स्पर्शेन व्यावाधनम्^{१३} । प्रदेशेन रूपणं
 फतमत् । [T. 48b] देशेन^{१४} रूपणं^{१५} मिदं चेदं च रूपमेवं चैवं च रूपमिति
 प्रणिहिताप्रणिहितचेतोचितकैर्ण^{१६} प्रतिविम्वचित्रीकारता ॥ फिल्लक्षणा वेदना ।
 अनुभवलक्षणा वेदना^{१७} । नानाविधानां^{१८} शुभाशुभानां फर्मणां फलविपाकं प्रत्यनु-
 भयन्त्यनेनेत्यनुभवः^{१९} ॥ फिल्लक्षणा संज्ञा । संज्ञानालक्षणा संज्ञा^{२०} । संज्ञा नाना-
 धर्मप्रतिविम्वोद्ग्रहण (स्वभावा)^{२१} यया दृष्टधृतमतविज्ञातानर्थान् व्ययहरति ॥
 फिल्लक्षणः संस्कारः । अभिसंस्कारलक्षणः संस्कारः^{२२} । संस्कारमिसंस्कार
 (स्वभावा) येन कुशलाकुशलाव्यवृत्तेषु^{२३} पक्षेषु चित्तं प्रेरयति^{२४} ॥ फिल्लक्षणं

४. ची० स्वभावः । ५. ज्ञायन्ते । ६. भो० एषु । ७. भो० छन्दो मित्युच्यते इति नास्ति ।
 १. ची० भो० उत्तरत्र च प्रश्ने स्कन्ध इति वर्त्तते । २. ची० व्यावाधननिदर्शनं इति वर्त्तते ।
 भयोभयं रूपणशब्देनानूदितम् । ३. ची० व्यावाधानार्थकम् । ४. ची० निदर्शनार्थकम् । ५.
 मोटातुवाद्स्त्रेव प्रतीयते—किं लक्षणं रूपम् । द्विविधरूपणसद्भावलक्षणं रूपम् । स्पर्शेन रूपणं
 देशविचयेन रूपणं च । स्पर्शेन रूपणं फतमत् । फरसज्जिपातस्पर्शेन रूपव्यावाधनम्, दण्डसज्जि-
 पातस्पर्शेन शीनं उष्णं धृतं पिपासां मक्षिकां दंशमशकं वातं वातपं सरीसृपमज्जिपातस्पर्शेन
 रूपव्यावाधनम् । ६. भो० क्वचिद् देशे । ७. भो० नास्ति । ८. ची० प्रणिहितचेतसा वा
 अप्रणिहितचित्तकैर्ण वा इति व्याख्यातानूदितम् । ९. भो० सा । १०. भो० नास्ति । ११. अन्ये
 त्वेव मन्यन्ते इतिपूर्वं वाक्यमिदं त्रिशिकामाख्ये (पृ० २०) दृश्यते । १२. भो० सा । १३.
 भो० भूयोनिमित्तोद्ग्रहणविचित्रोद्ग्रहणस्वभावा यया । १४. भो० सः । १५. भो० विविधपक्षेषु ।
 १६. भो० अवतारयति ।

विज्ञानम् । विज्ञाननालक्षणं विज्ञानम्^{१७} । विज्ञानं येन रूपशब्दगन्धरसस्पर्शधर्मान्
नाना^{१८}विषयान् विजानाति ॥

चक्षुर्धातुः किलक्षणः । येन चक्षुषा रूपाणि दृष्टवान् पश्यति यच्च तस्य
वीजमुपचितमालयविज्ञानं तच्चक्षुः ॥ यथा चक्षुर्धातुलक्षणं तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वा-
कायमनोधातूनामपि लक्षणानि । रूपधातुः किलक्षणः । रूपं यच्चक्षुषा दृष्टं दृश्यते
च यच्च तत्र चक्षुर्धातोराधिपत्यं तद्रूपधातु [T. 49a] लक्षणम् । यथा रूपधातु
लक्षणं तथा शब्दगन्धरसस्पर्शधर्मधातूनामपि लक्षणानि ॥ चक्षुर्विज्ञानधातुः
किलक्षणः । चक्षुराश्रया रूपालम्बना रूपप्रतिविज्ञप्तिः यस्य तस्य वीजमुपचितं
विपाकालयविज्ञानं तच्चक्षुर्विज्ञानधातुलक्षणम् ॥ यथा चक्षुर्विज्ञानधातुलक्षणं
तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानधातूनामपि लक्षणानि ॥

आयतनं किलक्षणम् । धातुचद्व [Ch. 2a] यथायोगं वेदितव्यम् ॥

रूपस्फन्धव्यवस्थानं क्तमत् । यत्किंचिद्रूपं सर्वं तच्चत्वारि महाभूतानि
चत्वारि च महाभूतान्युपादाय ॥ क्तमानि चत्वारि महाभूतानि । पृथिवीधातुः
अन्धातुः तैजोधातुः वायुधातुश्च ॥ पृथिवीधातुः क्तमः । कठिन्ता ॥ अन्धातुः
क्तमः । निप्यन्दा^१ ॥ तैजोधातुः क्तमः । उष्णता ॥ वायुधातुः क्तमः ।
कम्पनता^२ ॥ उपादाय रूपं क्तमत् । चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रेन्द्रियं घ्राणेन्द्रियं
जिह्वेन्द्रियं कायेन्द्रियं रूपशब्दगन्धरसस्पर्शव्यानमेकदेशो धर्मायतनसंगृहीतं^३ च
रूपम् ॥ चक्षुरिन्द्रियं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय चक्षुर्विज्ञाना [T 49b]
श्रयो रूपप्रसादः ॥ श्रोत्रेन्द्रियं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय श्रोत्र-
विज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः । घ्राणेन्द्रियं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय
घ्राणविज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः ॥ जिह्वेन्द्रियं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय
जिह्वाविज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः ॥ कायेन्द्रियं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय
कायविज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः ॥ रूपं क्तमत् । चत्वारि महाभूतान्युपादाय चक्षु-
रिन्द्रियगोचरोऽर्थः । यथा नीलं पीतं लोहितमवदातं दीर्घं ह्रस्वं वृत्तं परिमण्डलं
स्पृष्टं सूक्ष्ममुन्नतमवनतं सातं विस्वातमातपः छाया आलोकोऽन्धकारमग्नं धूमो
रजो महिका च । अप्यवकाशरूपं^४ विज्ञप्तिरूपं^५ नम षक्त्वर्णः रूपम् ॥ तत्

१७. भो० तत् । १८. भो० नास्ति । १. भो० आर्द्रता । २. भो० मुहूर्तः इत्यधिकम् ।

३. भो० नास्ति । ४. भो० ०वत् । ५. भो० ०क्तं ।

पुनरिच्छा । शोभनमशोभनमुभयविपरीतं च ॥ शब्दः फतमः । चत्वारि महा-
भूतान्युपादाय ध्रोत्रेन्द्रियप्राप्तोऽर्थः । मनोप्रो वा अमनोप्रो वा उभयविपरीतो^१
वा । उपात्तमहाभूतहेतुको वा अनुपात्तमहाभूतहेतुको वा तदुभयो वालोकप्रसिद्धो
वा सिद्धोपनीतो वा परिकल्पितो वा आर्यैर्दशितो [T. १०a] वा तीर्थ्यदशितो वा ॥
गन्धः फतमः । चत्वारि महाभूतान्युपादाय घ्राणेन्द्रियप्राप्तोऽर्थः । यथा सुरभि-
रसुरभिः समगन्धः सहजगन्धः सांयोगिकगन्धः पारिणामिकगन्धश्च ॥ रसः फतमः ।
चत्वारि महाभूतान्युपादाय जिह्वेन्द्रियप्राप्तोऽर्थः । तिकोऽम्लो मधुरः कटुको लघणः
फपायश्च । मनोप्रो वा अमनोप्रो वा उभयविपरीतो^२ वा सहजो वा सांयोगिको
वा पारिणामिको वा ॥ स्पर्शव्ययकदेशः फतमः । चत्वारि महाभूतान्युपादाय
कायेन्द्रिय प्राप्तोऽर्थः । इन्द्रणत्वं फकेशत्वं लघुत्वं गुरुत्वं पिच्छिलत्वं मन्दत्व-
ममन्दत्वं शीतत्वमुष्णत्वं^३ जिघत्सा पिपासा तृप्तिर्वलं दीर्घत्वं मूर्च्छा फण्डूतिः
पूतिर्व्याधिर्जरामरणं क्लान्तिर्विश्राम ऊर्जा च ॥ धर्मायतनसंगृहीतं^४ रूपं फतमत् ।
पञ्चविधम् । आभिसंक्षेपिकामाभ्यवकाशिकं सामादानिकं परिकल्पितं
वैभुत्तिकं च ।

वेदनास्फुटव्यवस्थानं फतमत् । पङ्खेदनाकायाः । चक्षुःसंस्पर्शजा
वेदना श्रोत्रप्राणजिह्वाकायमनः संस्पर्शजा [T. १०b] वेदना ॥ पयं पङ्खेदना
कायाः सुखा वा दुःखा अदुःखासुखा वा^५ ॥ पुनः सुखा कायिकी वेदना दुःखा
कायिकी वेदना अदुःखासुखा कायिकीवेदना सुखा चैतसिकी वेदना दुःखा
चैतसिकी वेदना अदुःखासुखा चैतसिकी वेदना सुखा सामिपवेदना दुःखा
सामिपवेदना अदुःखासुखा सामिपवेदना सुखा निरामिपवेदना दुःखा निरामिप-
वेदना अदुःखासुखा निरामिपवेदना पुनः सुखा प्रेधाश्रितवेदना दुःखा प्रेधा-
श्रितवेदना अदुःखासुखा प्रेधाश्रितवेदना सुखा नैष्कर्म्याश्रितवेदना दुःखा
नैष्कर्म्याश्रितवेदना अदुःखासुखा नैष्कर्म्याश्रितवेदना च ॥ कायिकी
वेदना फतमा । पञ्चविज्ञानसंप्रयुक्ता वेदना ॥ चैतसिकी वेदना फतमा ।
मनोविज्ञानसंप्रयुक्ता वेदना ॥ सामिपवेदना फतमा । आत्ममात्रवृष्णा-

६. भो० अनुभयः । ७. भो० अनुभयः । ९. ची० नास्ति । २. भो० नास्ति । ३. भो०
अनुवादस्त्वेव प्रतीयते, “चक्षु- संस्पर्शजा सुखा वेदना दुःखा वेदना अदुःखासुखा वेदना श्रोत्र—पे—
घ्राण—पे—जिह्वा—पे— कायमन संस्पर्शजा सुखा वेदना दुःखा वेदना अदुःखासुखा वेदना च ।

संप्रयुक्ता वेदना ॥ निरामिषवेदना कतमा । तत्तृष्णाविप्रयुक्ता वेदना^४ ॥
 प्रेधाश्रितवेदना कतमा । पंचकामगुणतृष्णासंप्रयुक्ता वेदना ॥ नैष्कर्म्याश्रित-
 वेदना कतमा । तत्तृष्णाविप्रयुक्ता वेदना^५ ।

संज्ञास्कन्धव्यवस्थानं कतमत् । पट् संज्ञाकायाः । चक्षुःसंस्पर्शजा संज्ञा ।
 श्रोत्रघ्राण^६ [Ph. 1. A 1. Ms. 3 a]

जिह्वाकायमनःसंस्पर्शजा संज्ञा यथा सनिमित्तम् [T. 51a] पि संजानाति
 अनिमित्तमपि^१ परीत्तमपि महद्गत^२ मय्यप्रमाणमपि नास्ति किंचिदित्याकिंचन्यायतन-
 मपि संजानाति ॥ सनिमित्तसंज्ञा कतमा । अव्यवहारकुशलस्यानिमित्तधानुसमा
 पन्नस्य भयाप्रसमापन्नस्य च संज्ञां स्थापयित्वा यावदन्या संज्ञा ॥ अनिमित्तसंज्ञा^(१)
 कतमा । या स्थापिता संज्ञा ॥ परीत्ता संज्ञा कतमा । यया^३ कामधातुं
 संजानाति ॥ महद्गता^४ संज्ञा कतमा । यया रूपधातुं संजानाति ॥ अप्रमाण-
 संज्ञा कतमा । यया आकाशान [Ch. 26] न्यायतनं विज्ञानानन्त्यायतनं
 संजानाति ॥ अकिञ्चन^५ संज्ञा कतमा । यया अकिञ्चन्यायतनं संजानाति ॥

संस्कारस्कन्धव्यवस्थानं कतमत् । पट्^(१) चेतनाकायाः । चक्षुःसंस्पर्शजा
 चेतना श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनःसंस्पर्शजा^६ चेतना यया^७ कुशलत्वाय चेतयते
 संज्ञेशाय चेतयते अवस्थाभेदाय चेतयते इतीयं चेतना वेदनां संज्ञाश्च स्थापयित्वा
 तदन्ये चैतसिका धर्माश्चित्तविप्रयुकाश्च संस्काराः संस्कारस्कन्ध इत्युच्यते ॥
 ते^८ पुनः कतमे ।^९ मनस्कारः^(३) स्पर्शः च्छन्दोऽधिमोक्षः [T. 51b] स्मृतिः समाधिः
 प्रज्ञा श्रद्धा हीरपन्नाप्यमलोमोऽद्वेषोऽमोहोः धीर्यं प्रश्रद्धिरप्रमाद उपेक्षा अविहिन्सा
 रागः प्रतिघो मानोऽविद्या विचिकित्सा सत्कायदृष्टिरन्तप्राहदृष्टिर्दुष्टिपरामर्शः
 शीलवृत्तपरामर्शः मिथ्यादृष्टिः क्रोध उपनाहः प्रक्षः प्रदाशः ईर्ष्या मात्सर्यं^(४) माया
 शाठ्यं मदो विहिन्सा आह्रीक्ष्यमनपन्नाप्यं स्त्यानमौद्धत्यं आश्रद्ध्यं फौसीद्यं
 प्रमादो मुपितस्मृतिताऽसंप्रजन्यं चिक्षेपो मिद्धं कौकृत्यं वितर्को विचारश्च ॥ चेतना

४. ५. भो० नास्ति । ६. ची० 'संस्पर्शजा संज्ञा' इति प्रत्येकं युज्यते ।

१. ची० 'संजानानि' प्रत्येकमावर्त्यते । २. भो० महद्भूत । ३. ची० अत्रोत्तरत्र च यया संज्ञया ।

४. भो० महद्भूता । ५. ची० ०आयतन० । ६. ची० प्रत्येकमावर्त्यते । ७. ची० चेतनया ।

८. ची० तदन्ये चैतसिका धर्माः । ९. भो० चेतना इत्यधिकः पाठो वर्तते । मूले चीने च नास्ति ।

प्रयोजनमपि नास्ति ।

फतमा । चित्ताभिसंस्कारो मनस्कर्म्म^{१०} । कुशलाकुशलव्यावृत्तेषु चित्तप्रेरण-
 कर्मिका ॥ मनस्काः फतमः । चेतस आभोगः । आलम्बनचित्त^(१) धारणकर्मकः ॥
 स्पर्शः फतमः । त्रिकसन्निपाते इन्द्रियविकारपरिच्छेदः । वेदनासन्निधयदान^{११}
 कर्मकः ॥ च्छन्दः फतमः । ईप्सिते वस्तुनि तत्तदुपसंहता फत्तकामता ।
 धोर्यादान^{१२} सन्निधयदानकर्मकः ॥ अधिमोक्षः फतमः । निश्चिते वस्तुनि
 यथानिधयं धारणा । असंहार्यताकर्मकः ॥ स्मृतिः^(११) [T. १2a] फतमा ।
 संस्मृते^१ वस्तुनि चेतसः^{१३} असंप्रमोयोऽविक्षेपकर्मिका ॥ समाधिः फतमः ।
 उपपरीक्ष्ये वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता । ज्ञानसन्निधयदानकर्मकः ॥ प्रज्ञा फतमा ।
 उपपरीक्ष्य एव वस्तुनि धर्माणां प्रविचयः । संशयव्यावर्तनकर्मिका ॥ धृष्टा
 फतमा । अस्तित्वगुणयत्तशक्तत्वेष्वभिसंप्रत्ययः^(११) [Ph. 1 B 1, Ms. 36]
 प्रसादोऽभिलाषः । च्छन्दसन्निधयदानकर्मिका ॥ ह्रीः फतमा । स्वयमवघेन
 लज्जना । दुश्चरितसंयमसन्निधयदानकर्मिका ॥ अपत्राप्यं फतमत् । परतोऽ-
 वघेन लज्जना । तत्कर्मकमेव^२ ॥ अलोमः फतमः । भवे भयोपकरणेषु वा
 अनासक्तिः दुश्चरिताप्रवृत्तिसन्निधयदानकर्मकः ॥ भद्रेषः फतमः । सत्त्वेषु दुःखे
 दुःख^(१) स्थानीयेषु च धर्मे^३ प्यनाधातः । दुश्चरिताप्रवृत्तिसन्निधयदानकर्मकः ॥ अमोहः
 फतमः । विपाकतो वा आगमतो वाऽधिगमतो वा ज्ञानं प्रतिसंख्या । दुश्चरिता-
 प्रवृत्तिसन्निधयदानकर्मकः ॥ धीर्यं फतमत् । कुशले^४ चेतसोऽभ्युत्साहः
 सन्नाहे वा प्रयोगे वा अलीनत्वे वा अव्यावृत्तौ वा असन्तुष्टौ^५ वा । कुशलपक्ष^(१) परि-
 पूरणपरिनिष्पादनकर्मकम् ॥ प्रश्रद्धिः फतमा । कायचित्तदोषुत्यानां प्रतिप्रश्रव्ये
 काय [T. १2b] चित्तकर्मण्यता । सर्वावरणनिष्कर्षणकर्मिका ॥ अप्रमादः
 फतमः । सवीर्यकानलोभाद्वैपामोहनिश्चित्य या कुशलानां धर्माणाम्भाषना
 सास्त्रवेम्यश्च धर्मवेम्यश्चित्ताग्हा । स च लौकिकलोकोत्तरसम्पत्ति^(११) परिपूरण-
 परिनिष्पादनकर्मकः ॥ उपेक्षा फतमा । सवीर्यकानलोभाद्वैपामोहानिश्चित्य
 या संक्लिष्टविहारवैरोधिकी चित्तसप्रता चित्तप्रश्रुता चित्तस्थानाभो-
 गावस्थितता । संक्लेशानवकाशसन्निधयदानकर्मिका ॥ अविहिंसा फतमा ।

१०. मनस्वेष्टा त्रि० भा० पृष्ठ २११ ११. ची० 'दान' नास्ति । १२. मूले 'दान' इत्यक्षरद्वयमवलोपितं प्रतीयते ।

१. ची० संस्तुते इति प्रतीयते । १-२. ची० ming-chi अभिलम्बनता इत्यधिकम् । २. ची० कर्म यथा हिंसा उक्तम् । ३. ची० नास्ति । ४. ची० नास्ति । ५. ची० अश्रुतौ । ११. ची० एषु मेदेषु ।

अद्वेषा^६ शिफा^७ करुणता । अविहेनकर्मिका ॥ रागः^(१७) कतमः । त्रैधातु-
फोऽनुनयः । दुःखसंजननकर्मकः ॥ प्रतिघः कतमः । सत्त्वैषु दुःखे
दुःखस्यानीयेषु च^८ धर्मेष्वाघातः^९ । अस्पर्शविहारदुश्चरितसन्निधयदानकर्मकः ॥
मानः कतमः । सत्कायदृष्टिसन्निधयेण चित्तस्योन्नतिः । अगोरघदुःखोत्पत्ति
सन्निधयदानकर्मकः ॥ अविद्या कतमा । त्रैधातुकमज्ञानम्^(१८) । धर्मेषु मिथ्यानि-
धयविचिकित्सासंक्षेपोत्पत्तिसन्निधयदानकर्मिका ॥ विचिकित्सा कतमा ।
सत्त्वैषु^१ विमतिः । [T. १३a] कुशलपक्षाप्रवृत्ति^{१९} सन्निधयदानकर्मिका ॥
सत्कायदृष्टिः कतमा । पञ्चोपादानस्कन्धानात्मतः आत्मीयतो या समनु-
पश्यतो या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः । सर्वदृष्टिगतसन्निधयदान-
कर्मिका^(२०) ॥ अन्तर्ग्राहदृष्टिः कतमा । पञ्चोपादानस्कन्धान् शाश्व(त)तो या उच्छेदतो
या समनुपश्यतः या क्षान्ती रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः । मध्यमा प्रतिपन्निर्याणपरि-
पन्थकर्मिका ॥ [Ch. ३a] दृष्टिपरामर्शः कतमः । दृष्टिं दृष्ट्याध्यास्य
पञ्चोपादानस्कन्धानप्रतः श्रेष्ठतो विशिष्टतः परमतश्च समनुपश्यतो या क्षान्ती रुचिर्मतिः^(२१) -
[Ph. १. A2, Ms. 7a] चिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः । असदृष्ट्यमिनिवेशसन्नि-
धयदानकर्मकः ॥ शीलव्रतपरामर्शः कतमः । शीलं व्रतं शीलव्रत^२ (श्रयां)श्च
पञ्चोपादानस्कन्धान् शुद्धितो मुक्तितो नैर्यापिकतश्च समनुपश्यतो या क्षान्ती
रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः । भ्रमवैफल्यसन्निधयदानकर्मकः ॥ मिथ्यादृष्टिः कतमा ।
हेतुं चाऽपचदतः फलं चा^३ क्रियां चा^४ (१) सद्वा वस्तु नाशयतः मिथ्या च विफल्ययतो
या क्षान्ति रुचिर्मतिः प्रेक्षा दृष्टिः । कुशलमूलसमुच्छेदकर्मिका । अकुशलमूलद्वढता-
सन्निधयदानकर्मिका । [T. १३b] अकुशले प्रवृत्तिकर्मिका कुशलेचाप्रवृत्ति-
कर्मिका वा ॥

या पताः पञ्च दृष्टयः आसां कति समारोपदृष्टयः कल्पपवाददृष्टयः । चतस्रः
समारोपदृष्टयः^(२२) क्षेत्रे स्वभावविशेषसमारोपतामुपादाय दृष्टौ चाग्रशुद्धिसमारोपता-
मुपादाय । एका यदुभयसा अपवाददृष्टिः । याश्च पूर्वान्तकल्पिका दृष्टयः याश्चापरान्त-

६. ची० कुशलमूलां० । ७. ची० गो० चित्त० । ८. ची० धर्मेषु नास्ति । ९. ची० गो० चेतन
इत्यधिकम् ।

१. मा. रत्नेषु । १-२. ची० अनुत्पत्ति । ३. मू० व्रताथ । ३-४. ची० अपवदतः ।

कल्पिका^{१)} दृष्टयः ताः^{६)} कतिम्यो दृष्टिभ्यो चेदित्याः । द्वाभ्यां सर्वाभ्यो वा । या
अव्याहतवस्तुषु दृष्टयस्ताः^{७)} कतिम्यो दृष्टिभ्यो चेदित्याः । द्वाभ्यां सर्वाभ्यो^{८)}
वा । फं दोषं पश्यता मगचता स्फन्धधात्वायतनेषु पञ्चभिः कारणैरात्मा प्रतिक्षितः ।
सत्कायदृष्टिपरिगृहीतान् पञ्च दोषान् पश्यता विलक्षणतादोषं अनित्यतादोषं अस्वा-
स्थ्यं^{९)} दोषं निर्देहतादोषं अयततो मोक्षदोषं च ॥ या पञ्चमुपादानस्कधेषु विंशति-
कोटिका सत्कायदृष्टिः रूप [मा]^{१०)} त्मेति समनुपश्यति रूपवन्तमात्मानमात्मीयं
(रूपं)^{१)} रूपे^{१०)} आत्मानं चेदनां संज्ञां संस्कारान् चिगानमात्मेति समनुपश्यति विज्ञान-
पन्तमात्मानमात्मीयं विज्ञानं चिज्ञाने आत्मानं तत्र^{१)} कत्यात्मदृष्टयः कत्यात्मीयदृष्टयः ।
पञ्चात्मदृष्टयः पञ्चदशात्मीयदृष्टयः ॥ केन कारणेन पञ्च[दशा]^{११)} त्मी [T. 57a]
यदृष्टयः । सम्यग्धात्मीयतामुपादाय यशवर्त्तनात्मीयतामुपादाय अविनिर्माणवृत्त्या-
त्मीयता^{१)} चोपादाय । सत्कायदृष्टिर्निरूपितवस्तुका यक्तव्या अनिरूपितवस्तुका^{१)}
यक्तव्या । अनिरूपितवस्तु(का) यक्तव्या रज्ज्यां सर्पयुद्धियत् ।

प्रोधः कतमः । प्रत्युपस्थिते अपकारनिमित्ते प्रति[धां]^{१२)} शिफश्चेतस
आघातः । शस्त्रादानं^{१)} दण्डादानादिसंस्मंसन्निधयदानकर्मकः ॥ उपनाहः कतमः ।
तत्त ऊर्ध्वं प्रतिधांशिक एव घैराशयस्यानुत्सर्गः । अक्षान्तिसन्निधयदानकर्मकः ॥
ब्रह्मः कतमः । सम्यक् चोदितस्य मोहांशिका^{१३)} [Ph. 1 B 2 MS 4b.] अवच-
प्रच्छादना । कौटल्यास्पर्श विहारसन्निधयदानकर्मकः ॥ प्रदाशः कतमः । प्रति-
धांशिकः क्रोधोपनाहपूर्वद्रुमश्चेतस आघातः । उच्चप्रगाढपारुष्यवचनसन्निधयदान
कर्मकः अपुण्यप्रसवकर्मकः अस्पर्शविहारकर्मकश्च ॥ ईर्ष्या कतमा । लाभसत्कारा-
ध्यवसितस्य परसंपत्तिविरोधे^{१४)} द्वेषांशिकः अ[मर्ष]^{१५)} कृतश्चेतसो व्यारोपः ।
दोर्मनस्पास्पर्शविहारकर्मकः ॥ मात्सर्यं कतमत् । लाभसत्काराध्यवसितस्य
परिष्कारेषु रागांशिशिचेतस आग्रहः । असंलेखसन्निधयदानकर्मकम् ॥ [T. 57b]
माया कतमा । लाभसत्काराध्यवसितस्य रागमोहांशिका अभूतगुणसंदर्शना ।
मिथ्याजीवसन्निधयदानकर्मिका ॥ शाठ्यं क[तमत्]^{१६)} । लाभसत्काराध्यव-

५. ची० पूर्वापरान्तकल्पिका । ६. ची० एताभ्यः पञ्चभ्यः । ७. ची० पञ्चभ्यः । ८. मा०
मो० अस्वातन्त्र्य । मू० अस्वास्थ । ९. मू० नास्ति । १०. मो० नास्ति ।
१. ची० तामु दृष्टिषु । २. ची० नास्ति । ३. मा० अविनिर्माण० । ची० वृत्त्यात्मीयता-
मुपादाय अविनिर्माणवृत्त्यात्मीयतामुपादाय । ४. अत्र 'वा' इति व्युत्पत्तिं प्रतीयते । मो० इदं प्रशस्तकम् ।
चीनानुवादस्त्वेवं भवति । 'सत्कायदृष्टौ वस्तु किं निरूपितमनिरूपितं वा यक्तव्यं । ५. ची० नास्ति ।

सितस्य रागमोहांशिका भूतदोषविमाला^१ । सम्यगववादलाभपरिपन्थकम्^२ ॥
मदः कतमः । आरोग्यं वा आगम्य यौवनं^३ वा दीर्घायुष्कलक्षणं घोषलभ्यान्वत-
मान्यतमां वा सास्त्रवां संपत्तिं रागांशिकवन्दीसौमनस्यम्^४ । सर्व्वक्लेशोपक्लेश-
सन्निधयदानकर्मक^५ ॥ विहिंसा कतमा । प्रति^६ घांशि]का^(॥) निर्घृणता निष्कलणता
निर्दयता । [॥]विहेतनकर्मिका[॥] आहीक्यं कतमत् । रागद्वेपमोहांशिका स्वय-
मवद्येनालज्जना । सर्व्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्यकर्मकम्^७ ॥ अनपत्राप्यं कतमत् । राग-
द्वेपमोहांशिका परतोऽवद्येनालज्जना । सर्व्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्यकर्मकम्^८ ॥

स्त्यानं कतमत् । मोहांशिका चित्ताकमेण्यता । ^(११)सर्व्वक्लेशोपक्लेशसाहाय्य-
कर्मकम्^९ ॥ औद्धत्यं कतमत् । शुभनिमित्तप्रतुसरतो रागांशिकश्चेतसोऽन्युपशमः ।
शमथपरिपन्थकर्मकम्^{१०} ॥ आश्रद्ध्यं [T. ११२] कतमत् । मोहांशिकः कुशलैषु
धर्मेषु चेतसोऽनभिसंप्रत्ययोऽप्रसादोऽनभिलाषः । कौसीद्यसन्निधयदानकर्मकम्^{११} ॥
कौसीद्यं कतमत् । [Ch. ३७] ^२निद्रापाश्वशयन ^(१२)सुखल्लिकामागम्य मोहांशिक-
श्चेतसोऽनभ्युत्साहः । कुशलपक्षप्रयोगपरिपन्थकर्मकम्^{१३} ॥ प्रमादः कतमः ।
सकौसीद्यान् रागद्वेपमोहान्निधित्य कुशलानां धर्माणामभायना सास्त्रवेम्यश्च
धर्मेभ्यश्चेतसोऽनारक्षा । अकुशलवृद्धिकुशलपरिहाणिसन्निधयदानकर्मकः^{१४} ॥
मुपितस्मृतिता कतमा । क्लेश^(१५)संप्रयुक्ता स्मृतिः । विक्षेपसन्निधयदानकर्मिका^{१५} ॥
असंप्रजन्यं कतमत् । क्लेशसंप्रयुक्ता प्रज्ञा यया^{१६} असंविदिता कायवाक्चित्तवर्या
प्रवर्तते^{१७} । आपत्तिसन्निधयदानकर्मकम्^{१८} ॥ विक्षेपः कतमः । रागद्वेपमोहां-
शिकश्चेतसो विसारः । स पुनः^{१९} स्वभावविक्षेपः बहिर्धर्विक्षेपः अध्यात्मविक्षेपः
निमित्त^(११)विक्षेपः दौष्टुल्यविक्षेपः मनसिकारविक्षेपश्च । स्वभावविक्षेपः कतमः ।
पञ्च विज्ञान कायाः ॥ बहिर्धा विक्षेपः कतमः । कुशलप्रयुक्तस्य पंचसु कामगुणेषु
चेतसो विसारः ॥ अध्यात्मविक्षेपः कतमः^(१११) [Ph. १. A ३. Ms १२] कुशल-
प्रयुक्तस्य लयौद्धत्यास्वादना ॥ निमित्तविक्षेपः कतमः । परसंभावनां पुरस्त्वत्य

६ ची० विक्षेपे नास्ति । ७ ची० 'व्याजेनावच्छादनम्' इत्येव व्याख्यातम् । ८ मू० कामलाम० ।
ची० नास्ति । ९ ची० यौवनमागम्य आरोग्यं वा । १० भा० नान्दी । ११ ची० सत्त्व०
इत्यधिकम् ।

१ त्रिशिकामाष्येऽप्येवम् । ची० विपश्यना परिपथकर्मकम् । २ ची० उत्तान०
इत्यधिकम् । ३ ची० प्रज्ञया । ४ मू० प्रवर्तन्ते । ५ ची० पद्विष इत्यधिकम्

कुशलप्रयोगः ॥ [T. 55b] दौष्टुल्यविक्षेपः क्तमः । अहंकारममकारास्मि-
मानपश्यं दौष्टुल्यमागम्य कुशलप्रयुक्तस्योत्पन्नोत्पन्नेषु^६ धेदितेष्वहमिति वा ममेति
वा अस्मीति वा उदुग्रहो व्यवकिरणा^७ निमित्तीकारः^(१) ॥ मनसिकारविक्षेपः क्तमः ।
समापत्यन्तरं वा यानान्तरं वा समापद्यमानस्य संश्रयतो वा^८ यो विसारः ।
धैराग्यपरि^९ पन्थकर्मकः ॥ मिद्धं क्तमत् । मिद्धनिमित्तमागम्य मोहांशिक-
श्चेतसोऽभिसंक्षेपः कुशलः अकुशलः अव्यावृत्तः काले वा अकाले वा युक्तो वा
अयुक्तो वा । एत्याविपत्तिसन्निधयदान^(२) कर्मकम्^{१०} ॥ 'कौटल्य' क्तमत् ।
यदभिप्रेतानभिप्रेतं कारणाकारणमागम्य मोहांशिकश्चेतसो विप्रतिसारः ।
कुशलमकुशलमव्यावृत्तं काले अकाले युक्तमयुक्तञ्च^{१०} । चित्तस्थितिपरिपन्थ-
कर्मकः ॥ चित्तकः क्तमः । चेतनां वा निश्चित्य प्रज्ञां वा पर्येषको^१ मनोजल्पः ।
सा च चित्तस्योदारिकता ॥ विचारः क्तमः^(३) । चेतनां वा निश्चित्य प्रज्ञां वा
प्रत्यवेक्षको^२ मनोजल्पः । सा च चित्तस्य सूक्ष्मता । स्पर्शास्पर्शविहारसंनिधय-
दानकर्मकौ । अपि खलु कुशलानां धर्माणां स्वविपक्षप्रहाणं कर्म । क्लेशोप-
क्लेशानां स्वप्रतिपक्षपरिपन्थनं कर्म ॥०॥

चित्त [T. 56a] विप्रयुक्ताः संस्काराः क्तमे । प्राप्तिरसंज्ञिसमापत्तिर्निरोध-
समापत्तिरसंज्ञिकं^(४) जीवितेन्द्रियं निकायसमागता जातिर्जरा स्थितिरनित्यता
नामकायाः पदकायाः व्यञ्जनकायाः पृथग्जनत्वं प्रवृत्तिः प्रतिनियमो योगः जघोऽनुक्रमः
कालो देशः संख्या सामग्री च ॥ प्राप्तिः क्तमा । कुशलाकुशलानां^३ धर्माणामा-
व्यापचये प्राप्तिः प्रतिलम्बः समन्वागमः^४ इति प्रज्ञप्तिः ॥ असंज्ञिसमापत्तिः क्तमा ।
शुभकृ^(५) त्तज्जीतरागस्योपर्यधीतरागस्य^५ निःसरणसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारैणास्थाव-
राणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां^६ निरोधे असंज्ञिसमापत्तिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ निरोध-
समापत्तिः क्तमा । आर्कचन्यायतनवीतरागस्य भवाप्रादुच्चलितस्य शान्तविहार-

६. ची० ० धर्म० । ६.३ भा० व्यवकिरणा । ७. ची० यानान्तरं वा समापत्यन्तरं वा संश्रयनः
समापद्यमानस्य वा । ८. मू० वैराग्य० । ९. भा० कृत्यानिपत्ति ९३. मू० कर्मकः । १०.
पूर्वानुहसं पुंस्त्वमपेक्षितम् ।

१. भा० ची० पर्येषणा । २. भा० ची० प्रत्यवेक्षणा । ३. ची० भो० अव्यावृत्ता-
नां । टीकायां मूले च नास्ति । ४. भा० समागमः । ५. मूले तु न स्पष्टम् । तत्र रागस्यो
धयवीत-इति प्रतीयते । भो० ऊर्ध्वार्थकः शब्दः । भा० उपर्यधीत० त्रिशिका, भा० ऊर्ध्वमधीत०

६. ची० नास्ति ।

संज्ञापूर्वकेण मनसिकारेणास्थावराणां चित्तचैतसिकानां^७ धर्माणां^८ निरोधे^(१) निरोधसमापत्तिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ आसंज्ञिकं कतमत् । असंज्ञिसत्त्वेपुदेवेपूप-
पक्षस्यास्थावराणां चित्तचैतसिकानां धर्माणां^९ निरोधे आसंज्ञिकमिति प्रज्ञप्तिः ॥
जीवितेन्द्रियं कतमत् । निकायसभागे पूर्वकर्माविद्धे [T. १6b] स्थितिकाल-
नियमे^{१०} आयुरिति प्रज्ञप्तिः ॥ निकायसभागः कतमः । तेषां तेषां सत्त्वानां
तस्मिं^(११) [Ph. १. B. ३. Ms. १६] स्तस्मिन् सत्त्वनिकाये^{११} आत्मभावसदृशतायां
निकायसभाग इति प्रज्ञप्तिः ॥ जातिः कतमा । निकायसभागे संस्काराणामभूत्या-
भावे जातिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ जरा कतमा । निकायसभागे संस्काराणां प्रयन्धा-
न्यथात्वे जरेति प्रज्ञप्तिः ॥ स्थितिः कतमा । निकायसभागे प्रयन्धाधिप्रणादौ
स्थितिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ अनित्यता^(१२) कतमा । निकायसभागे^{१२} संस्काराणां प्रयन्ध-
यिनादौ अनित्यतेति प्रज्ञप्तिः ॥ नामकायाः कतमे । धर्माणां स्वभावाधिगच्छने
नामकाया इति प्रज्ञप्तिः ॥ पदकायाः कतमे । धर्माणां विशेषाधिगच्छने पदकाया
इति प्रज्ञप्तिः ॥ व्यञ्जनकायाः कतमे । तदुभयाश्रयेष्वक्षरेषु व्यञ्जनकाया इति
प्रज्ञप्तिः । तदुभयामिव्यञ्ज^(१३) नतामुपादाय । वर्णोऽपि सः । अर्थसंवर्णनतामु-
पादाय । अक्षरे पुनः पर्यायाक्षरणतामुपादाय ॥ पृथग्जनत्वं कतमत् । आर्य-
धर्माणामप्रतिलभा पृथग्जनत्वमिति प्रज्ञप्तिः ॥ प्रवृत्तिः कतमा । हेतुफल
प्रयन्धानुपच्छेदे प्रवृत्तिरिति प्रज्ञप्तिः ॥ प्रतिनियमः कतमः । हेतुफलनानात्वे
प्रतिनियम इति प्रज्ञप्तिः ॥ योगः^(१४) कतमः । हेतुफलानुरूप्ये योग इति प्रज्ञप्तिः ॥
[Ch. 4a] जघः कतमः । हेतुफलाशुप्रवृत्तौ जघ इति प्रज्ञप्तिः ॥ अनुक्रमः
कतमः । हेतुफलैक्ये^१ प्रवृत्तौ अनुक्रम इति प्रज्ञप्तिः ॥ कालः कतमः ।
[T. १7a] हेतुफलप्रयन्धप्रवृत्तौ काल इति प्रज्ञप्तिः ॥ देशः कतमः । पूर्व-
दक्षिणपश्चिमोत्तरा^२ धरोर्ध्वासु सर्वतो दशसु दिक्षु हेतुफल^३ एष देश इति
प्रज्ञप्तिः ॥ संख्या कतमा । संस्काराणां प्रत्येकशो भेदे संख्येति प्रज्ञप्तिः ॥
सामग्री कतमा । हेतुफलप्रत्ययसमवधाने सामग्रीति प्रज्ञप्तिः ॥ ॥

विज्ञानस्कन्धव्यवस्थानं कतमत् । यच्चित्तं मनोविज्ञानमपि । तत्र

७. भा० ची० तदेकत्यानां च स्थावराणाम् इत्यधिकम् । ८-९. ची० नास्ति । १०.
ची० जीवितेन्द्रियम् । स एव शब्दः । ११. ची० भो० नास्ति । १२. मू० समाग ।
१. ची० भो० एकैक । २. ची० चतुरन्तराल । ३. ची० भेदे ।

चित्तं फलमत् । स्कन्धधात्वायतनवासनापरिभाषितं सर्ववीजकमालयवि^१ ।^२ ज्ञानं
विपाकविज्ञानमादानविज्ञानमपि तन् । तद्वासनाचिततामुपादाय ॥ मनः फलमत् ।
यमित्यकालमन्यतात्माफमालयविज्ञानं चतुर्भिः कुशैः संप्रयुक्तमात्मदृष्ट्यात्म-
स्नेहेनास्मिन्नेनाविद्यया च । तच्च सर्वघ्नं कुशलेऽप्यकुशलेऽप्यव्याकृतेऽपि
स्थापयित्वा^३ मार्गसम्भूतीमार्यं निरोधसमापत्तिमशैक्ष^४ ।^५ भूमिं च यच्च पण्णां
विज्ञानानां समनन्तरनिवृत्तं विज्ञानम् ॥ विज्ञानं फलमत् ।^६ षड् विज्ञानकायाः ।
चक्षुर्विज्ञानं श्रोत्रघ्राणजिह्वाफायमनोविज्ञानम् । चक्षुर्विज्ञानं फलमत् । चक्षुराश्रया
रूपालम्बना प्रति [T. १७b] विप्रप्तिः ॥ श्रोत्रविज्ञानं फलमत् । श्रोत्राश्रया
शब्दालम्बना प्रतिविप्रप्तिः ॥ घ्राणविज्ञानं फलमत् ।^७ घ्राणाश्रया गन्धालम्बना
प्रतिविप्रप्तिः ॥ जिह्वाविज्ञानं फलमत् । जिह्वाश्रया रसालम्बना प्रतिविप्रप्तिः ॥
फायविज्ञानं फलमत् । फायाश्रया स्पर्शालम्बना प्रतिविप्रप्तिः ॥ मनोविज्ञानं
फलमत् । मनआश्रया धर्मालम्बना प्रतिविप्रप्तिः ॥

धातुव्यवस्थानं फलमत् । रूपस्कन्धा एव दश धातवः । चक्षुर्धातुः रूप-
धातुः श्रोत्रधातुः शब्दधातुः घ्राणधातुः गन्धधातुः जिह्वाधातुः रसधातुः फायधातुः
स्पर्शधातुः मनो^१ धात्वेकदेशश्च ॥ वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्कन्धश्च
धर्मधात्वेकदेशः । विज्ञानस्कन्ध एव सप्त विज्ञानधातवः । चक्षुरादयः षड्^२ विज्ञान-
धातवो मनोधातुश्च ॥ धर्मधातौ^३ स्कन्धैरसंगृहीतं फलमत् । धर्मधातावसंस्कृता
धर्माः । तेऽसंस्कृताधर्माः पुनरुपा^४ । कुशलधर्मतथता^५ अकुशलधर्मतथता
अव्याकृतधर्मतथता आकाशम् अप्रतिसंख्या [T. १८a] निरोधः प्रतिसंख्याननिरोधः
आनिर्जयं संज्ञावेदयितनिरोधश्च ॥ कुशलधर्मतथता फलमत् । नैरात्म्यम्^६ । सा^७
पुनरुच्यते शून्यता अनिमित्तं भूतकोटिः परमार्थो धर्मधातुश्च ॥ किमुपादाय तथता
तथतोच्यते । अनन्यथाभावतामुपादाय । किमुपादाय तथता नैरात्म्यमुच्यते ।
द्विविधात्मविप्रयुक्ततामुपादाय । किमुपादाय तथता^८ शून्यतोच्यते । सर्वसंज्ञा-

४. मो० च्युतं प्रतीयते ।

१. मो० धर्मं अवोभयमपेक्षितम् । अन्यथा दश न भवन्ति ॥ २. मो० चक्षुरादयः
श्रोत्रघ्राणजिह्वाफायमनोविज्ञानधातवः । ३. ची० धातुधर्मः । मो० धर्मः । ४. मो० नास्ति

५. मो० द्विविधनैरात्म्यं । देवित्थं तु आत्मात्मीयत्वप्रयुक्तमिति प्रतीयते । ६. मा० नास्ति ।

७. मो० एतद् वाक्यद्वयं च्युतम् । ८. मो० अवोत्तरत्र च नास्ति ।

प्रचारतामुपादाय । किमुपादाय तथता अनिमित्तमुच्यते । सर्वनिमित्तोपशमता-
मुपादाय । किमुपादाय तथता भूतकोटिरुच्यते । अविपर्यासालम्बनतामुपादाय ।
किमुपादाय तथता परमार्थ उच्यते । परमा^१ र्थज्ञानगोचरस्थानतामुपादाय । किमु-
पादाय तथता धर्मधातुरुच्यते । सर्वेषां, ध्रावकाणां प्रत्येकबुद्धानां च बुद्ध^{१०}धर्मे-
निमित्ताश्रयतामुपादाय ॥ यथा कुललधर्मतथता तथा अबुशलधर्मतथता अव्याकृत
धर्मतथता च ज्ञेया ॥ आकाशं कतमत् । रूपामावः सर्ववृत्त्यावकाशतामुपादाय ॥
अप्रतिसंख्याननिरोधः कतमः । यो निरोधो^{११} न विसंयोगः ॥ प्रतिसंख्याननिरोधः
कतमः । यो निरोधो विसंयोगः ॥ आर्निज्यं कतमत् । शुभदृष्टस्नवीतरागस्यो-
पर्यवीतरागस्य सुखनिरोधः ॥ संज्ञावेदयितनिरोधः कतमः । आर्किचन्यायतन-
वीतरागस्य भावाग्रादुच्चलितस्य शान्तविहारसंज्ञामनसिकारपूर्वकेण अस्थावराणां
चित्तं [T. १8b] चैतसिकानां धर्माणां तदेकस्यानां च स्थावराणां निरोधः ॥
पंचरूपाणि वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः तेऽष्टौ^१ असंस्कृता धर्माश्चैवं ते षोडश
धर्मधातव उच्यन्ते^२ ।

आयतनव्यवस्थानं कतमत् । दश रूपधातव एव दश रूपायतनानि । सत
विज्ञानधातव एव मनआयतनम् । धर्मधातुर्धर्मायतनम् ॥ अनेन नयेन स्कन्ध-
धात्वायतनानि त्रिषु धर्मेषु^३ संगृहीतानि भवन्ति । रूपस्कन्धो धर्मधातुर्मनआयतनं
च ॥

यदुक्तं चक्षुश्च चक्षुर्धातुश्चेति । किं स्याच्चक्षुश्च चक्षुर्धातुश्च । आहोस्वित्
स्याच्चक्षुर्धातुश्च चक्षुश्च । स्याच्चक्षुर्न चक्षुर्धातुः । यथा अर्हतश्चरमं चक्षुः । स्याच्चक्ष-
धातु न चक्षुः । यथा अण्डे वा कलले वा अर्बुदे वा पेश्यां वा मातुःकुक्षौ वाऽलब्धं
चक्षुर्लब्धं वा नष्टम् । आरूप्येपूपपन्नस्य पृथग्जनस्य वा यश्चक्षुर्हेतुः । स्याच्चक्षु-
श्चक्षुर्धातुश्च । शिष्टास्त्वल्पाणु^४ । न स्याच्चक्षुर्न चक्षुर्[Ch 4b] धातुश्च ।
निरुपाधिशेषनिर्वाणधातुसमापन्नस्य आरूप्येपूपपन्नस्यार्थस्य वा ॥ यथा चक्षुश्च
चक्षुर्धातुश्च तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकाय [T. १9a] धातवो यथायोग्यं वेदितव्याः ॥
किं स्यान्मनोऽपि मनोधातुरपि अहोस्वित् स्यान्मनोधातुरपि मनोऽपि । स्यान्मनो

१. भो० नास्ति । १०. ची. ०परम० । ११. भो० निरोधे ।

११. ची. उक्ता । २. भो० नास्ति । ३. भो० नास्ति । ४. भो० शिष्टानाम् (भद्राणां)
अन्यास्वन्स्थासु ।

न मनोधातुः । यथा अर्हतश्चरमं मनः । स्यान्मनोधातुर्न मनः । यथा निरोध-
समापन्नस्य यो मनोहेतुः^१ । स्यान्मनोऽपि मनोधातुरपि । शिष्टास्यवस्थासु । न
स्यान्मनोऽपि मनोधातुरपि । यथा निरुपाधिशेषनिर्वाणधातुसमापन्नस्य ।

तदभूमिधातुत्पन्नः किं तदभूमिकेन चक्षुषा तदभूमिकानि रूपाणि पश्यति ।
तदभूमिकेन चक्षुषा तदभूमिकानि रूपाणि पश्यति, अन्यभूमिकेनापि । कामधाता-
वृत्तपन्नः कामावचरेण चक्षुषा कामावचराणि रूपाणि पश्यति । रूपावचरेणोर्ध्व-
भूमिकेन चक्षुषा^२ अधरभूमिकान्यपि रूपाणि^३ पश्यति । यथा चक्षुषा रूपाणि
प्रतिगृह्णाति^४ तथा श्रोत्रेण शब्दं प्रतिगृह्णाति^५ । यथा कामधातावृत्तपन्नस्तथा
रूपधातावृत्तपन्नः कामावचरेण घ्राणेन जिह्वया कायेन च कामावचरान् गन्धान्
जिघ्रति रसानास्वादने स्पर्शान् युध्यति^६ च ॥ रूपधातावृत्तपन्नो रूपावचरेण
कायेन स्वभूमिकान् स्पर्शान् युध्यति^७ । तस्मिन् धातो स्वमावतो न गन्धरसौ ।
विज्ञप्स्याद्धाररागविरहात् । [T. 59b] अनेन नयेन न घ्राणजिह्वयो विज्ञानम् ।
कामधातावृत्तपन्नः कामावचरेण मनसा त्रैधातुकाननास्त्रवांश्च धर्मान् विजानाति ॥
यथा कामधातावृत्तपन्नस्तथा रूपधातावृत्तपन्नः ॥ आरूप्यधातावृत्तपन्न आरूप्याव-
चरेण मनसा आरूप्यावचरान् स्वभूमिकाननास्त्रवांश्च धर्मान् विजानाति । अनास्त्रवेण
मनसा त्रैधातुकाननास्त्रवांश्च धर्मान् विजानाति ॥

किमुपादाय स्कन्धानां तथाऽनुक्रमः । विज्ञानाधिष्ठानतामुपादाय ॥
चत्वारि विज्ञानाधिष्ठानानि विज्ञानानि च पूर्वापरधितानि । यथा रूपं तथा
भवः^८ । यथा वेदयते तथा संजानीते । यथा संजानीते तथा चेतयते । यथा
चेतयते तथा विज्ञानं तत्र तत्रोपगं भवति । संक्लेशव्यवदानतः । यत्र संक्लिश्यते
व्यवदायते च । वेदनानिमित्तप्रहणाभिसंस्कारेण संक्लेशव्यवदानाम्यां च
संक्लिश्यते व्यवदायते च । अनेन नयेन स्कन्धानामनुक्रमो निर्दिश्यते ।

कथं धातूनां तथाऽनुक्रमः । लौकिक वस्तु^९ विकल्पप्रवृत्तिता^{१०} मुपादाय ॥
कतमा लौकिकी वस्तुविकल्पप्रवृत्तिः । लोके प्रथमं [T. 60a] पश्यति । दृष्ट्वा

१. भो० धातुः ।

१-२. भो० । नास्ति । ३. भो० पश्यति । ४. भो० नास्ति । ५-६. भो० स्पृशति । ७. चो.
भो० भवोऽत्र वेदनयाऽनुदितः । अयं पाठस्तु भाष्यतो गृहीतः । ८. भो० नास्ति । ९. भो०
समताम् ।

व्यतिसारयति । व्यतिसार्य^{१०} स्नापितं गन्धं माल्यं च परिवर्तति । ततो नानाविधं प्रणीतं^{११} भोजनं^{१२} परिवर्तति । ततोऽनेकशय्यासनदासीपरिकरान् परिवर्तति । अपरतो मनोधातोरपि तेषु तेषु विकल्पः ॥ एवं च अध्यात्मधातोरनुक्रमेण बहिर्धातोर्व्यवस्थानम्^{१३} । तदनुक्रमेण^{१४} विज्ञानधातोर्व्यवस्थानम् ॥ यथा धातूनामनुक्रम आयेतनानामपि तद्वत् ॥

स्कन्धार्थः कतमः । यत् किञ्चिद्रूपम् । अतीतमनागतं प्रत्युत्पन्नमध्यात्मं वा बहिर्धा वा औदारिकं वा सूक्ष्मं वा हीनं वा प्रणीतं वा यद्वा दूरे यद्वा न्तिके तत्सर्वमभिसंक्षिप्योच्यते रूपस्कन्धः राश्यर्थमुपादाय । यथा वित्तराशिः । १ एवं यावत् विज्ञानस्कन्धम्^२ ॥ अपिच दुःखवैपुल्य लक्षणतामुपादाय^३ स्कन्ध उच्यते^४ । यथामहावृक्षस्कन्धः^५ । यदुक्तं सूत्रे । यथा ऐकान्तिकमहादुःखसमुदयतः ॥ अपि च संज्ञेशतो भारवहनतामुपादाय^६ स्कन्ध उच्यते^७ । यथा स्कन्धेन भारमुद्वहति ।

धात्वर्थः कतमः । सर्वधर्मवीजार्थः । स्वलक्षणधारणार्थः । कार्यकारण^८ भावधारणार्थः । सर्वप्रकारधर्मसंप्र^९ हधारणार्थश्च ।

आयतनार्थः कतमः । विज्ञानायद्वारार्थ आयतनार्थः । यथा बुद्धेन भाषितम् रूपं बुद्बुदोपमं वेदना फेनोपमा संज्ञा मरीचिकोपमा संस्काराः पर्णो^१ पमा विज्ञानं मायो[T.6ob]^२ पममिति । किमर्थं रूपं बुद्बुदोपमं यावद् विज्ञानं मायोपममिति । अनात्मतोऽशुचितो हीनरसतोऽदृढतोऽसारतश्च । [Ch.5a] (अधमूलवस्तु नि त्रिधर्मपरिच्छेदे प्रथमे द्वितीयो भागः ।)^३

पुनः स्कन्धधात्वायतनानां विकल्पाः कतमे । तथाचोदानम् ।

१०. भो० तदनन्तरम् । ११. भो० नानाविधं प्रणीतं नास्ति । १२. भो० पानीयं च इत्यधिकम् ।

१३. भो० अनुक्रमः । १४. भो० नास्ति ।

१. भो० इदं वाक्यं नास्ति । २. भो० नास्ति । ३. भो० इदं वाक्यं समुदयतः इत्य-
स्थानान्तरमागच्छति । ४. भो० नास्ति । ५. ची० हेतुफलं । भाष्येदेवं दृश्यते ।
६. ची० संप्रहं नास्ति । भा० अस्ति । ७. भो० कदलीस्कन्धो० । ८. चीने भोटे चैतत्
पदाकोरणं न लिखितम् । अत एवमनूयितम् । किन्वेतद् गायेति प्रतीयते । तुलनीयम्—

फेनपिण्डरूपं रूपं वेदना बुद्बुदुपमा

मरीचिकूपमा संज्ञा संस्कारा कदलीपमा

मायुपमा च विज्ञानं दीपितादिचक्षुष्यनुना ।

सं. नि. III. १४२, etc. ९. भो० नास्ति । मूलेऽपि नासीदिति प्रतीयते ।

द्रव्यमन्तो ह्येयरूपाण्यान्वियोत्पन्नफादि च

अतीताः^{१०} प्रत्ययाश्चैव कथं कति किमर्थमिति^{११} ॥

स्कन्धधात्वायतनेषु कथं द्रव्यमत् कति द्रव्यमन्ति किमर्थं द्रव्यमत्परीक्षा ।
अमिलापनिरपेक्षस्तदन्यनिरपेक्षश्चेन्द्रियगोचरो द्रव्यमत् । सर्वं द्रव्यमत् ।
आत्मद्रव्या^{१२} भिनिवेशात्त्याजनाथम् ॥^{१३} कथं प्रज्ञातिमत् । कति प्रज्ञातिमन्ति किमर्थं
प्रज्ञातिमत्परीक्षा । अमिलापसापेक्षस्तदन्यसापेक्षश्चेन्द्रियगोचरः प्रज्ञातिमत् ।
सर्वं प्रज्ञातिमत् । प्रज्ञातिमदात्मा^{१४} भिनिवेशात्त्याजनाथम् । कथं संवृतिमत् ।
कति संवृतिमन्ति । किमर्थं संवृतिमत्परीक्षा । संकृशालम्बनं संवृतिमत् । सर्वं
संवृतिमत् । संकृशनिमित्तात्माभिनिवेशात्त्याजनाथम् ॥ कथं परमार्थसत् । कति
परमार्थसन्ति । किमर्थं परमार्थसत्परीक्षा । व्यवधानालम्बनं परमार्थसत् । सर्वं
[T. 61a] परमार्थसत् । व्यवधाननिमित्तात्माभिनिवेशात्त्याजनाथम् ॥

कथं ज्ञेयं कति ज्ञेयानि किमर्थं ज्ञेयपरीक्षा । ज्ञेयानि पञ्च । रूपं चित्तं
चैतन्यसिद्धिधर्माश्चित्तिविप्रयुक्ताः संस्कारा असंस्कृतं च । यत्र संकृशो व्यवधानं वा
यत् संक्षिप्यते व्यवदायते वा यत् संक्षेपयति व्यवदाययति वा या च तत्रावस्था
या च व्यवधानता तदाश्रयेण सर्वं ज्ञेयम् ॥ तत्र रूपं रूपस्कन्धो वशरूपधातवो दश^१
रूपायतनानि धर्मधात्वायतनसंगृहीतानि च रूपाणि ॥ चित्तं विज्ञानस्कन्धः
सप्तविज्ञानधातवो मनआयतनं च ॥ चैतन्यसिद्धिधर्माश्चेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः
संस्कारस्कन्धो धर्मधात्वायतनैकदेशश्च । चित्तिविप्रयुक्ताः संस्काराः चित्तं विप्रयुक्तः
संस्कारस्कन्धो धर्मधात्वायतनैकदेशश्च ॥ असंस्कृतं [Ph. 1A4. Ms. 8a] तं
धर्मधात्वायतनैकदेशः ॥ अपि खलु ज्ञेया धर्माः अधिमुक्तिज्ञानगोचरतोऽपि
युक्तिज्ञानगोचरतोऽपि अविसाख्यानगोचरतोऽपि प्रत्यात्मज्ञानगोचरतोऽपि परात्म-
ज्ञानगोचरतोऽपि [T. 61b] .. अधरज्ञानगोचरतोऽपि ऊर्ध्वज्ञानगोचरतोऽपि
विदूषणज्ञानगोचरतोऽपि (अ)समुत्थानज्ञानगोचरतोऽपि अनुत्पादज्ञानगोचरतोऽपि
ज्ञानज्ञानगोचरतोऽपि निष्ठाज्ञानगोचरतोऽपि महार्थज्ञानगोचरतोऽपि । जानक-

१०. ची. लौकिका इत्यधिकम् । ११. ची० गो० किमर्थकम् । अयं पाठस्तु भाष्यतो पृहीतः ।

१२. भाष्ये पाठस्त्वेवम् । ची० द्रव्यमद्वयम् । १३. ची० इति द्रव्यमत्परीक्षा इत्याधिकम् ।

एवमुत्तरत्र सर्वत्रचोने इति—परीक्षा इति युक्तम् । १४. ची० आत्मद्रव्यम् ।

१. गो० नास्ति । २. गो० नास्ति । ३. ची० ज्ञेया इत्येवम् । सर्वाणि
ज्ञेयानि । इत्यधिकम् ।

पश्यकात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं विज्ञेयं कति विज्ञेयानि किमर्थं विज्ञेय-
परीक्षा । अविकल्पनतोऽपि चिकल्पनतोऽपि हेतुतोऽपि प्रवृत्तितोऽपि निमित्ततोऽपि
नैमित्तिकतोऽपि^(१) विपक्षप्रतिपक्षतोऽपि सूक्ष्मप्रमेदतोऽपि [Ch. 5b] विज्ञेयं
द्रष्टव्यम् । सर्वाणि विज्ञेयानि । द्रष्टा^१ आत्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथम-
भिज्ञेयं कत्यभिज्ञेयानि किमर्थमभिज्ञेयपरीक्षा । संक्रान्तितोऽपि अनुश्रवतोऽपि
चरितप्रवेशतोऽपि आगतितोऽपि गतितोऽपि निःसरणतोऽपि^२ । सर्वाण्यभिज्ञेयानि ।
(^३) सानुभावात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं रूपि कति रूपीणि किमर्थं रूपिपरीक्षा । रूपि^४ तदात्मतोऽपि भूताश्रय-
तोऽपि नन्दीसमुदयतोऽपि प्रदेशतो^५ ऽपि देशव्यासितोऽपि देशोपदे(श)तोऽपि
देशगोचरतोऽपि द्वयसमय^६ गोचरतोऽपि सम्यन्धतोऽप्य [T. 52a] नुबन्धतोऽपि
प्ररूपणतोऽपि व्यावाधन^(७)तोऽपि संप्रापणतोऽपि संवयव्यवस्थानतोऽपि बहिर्मु-
खतोऽपि अन्तर्मुखतोऽपि आश्रयतोऽपि परिच्छिन्नतोऽपि तत्कालतोऽपि निदर्शनतोऽपि
रूपि द्रष्टव्यम् । सर्वाणि रूपीणि यथायोगं वा । रूप्या(त्मा)भिनिवेशत्याजनार्थम् ॥
कथमरूपि कत्यरूपीणि किमर्थमरूपिपरीक्षा । रूपिविपर्ययेणाप्य^८ रूपि^(९) ।
सर्वाण्यरूपीणि यथायोगं वा । अरूप्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं
सनिदर्शनं कति सनिदर्शनानि किमर्थं सनिदर्शनपरीक्षा । चक्षुर्गोचरः सनिदर्शनम् ।
शिष्टस्य रूपिवत् प्रमेदः । सर्वाणि सनिदर्शनानि यथायोगं वा । चाक्षुषा^{१०} त्माभि-
निवेशत्याजना^(११) [Ph. 1B4. Ms. 8b] र्थम् ॥ कथमसनिदर्शनं कत्यसनिदर्श-
नानि किमर्थमसनिदर्शनपरीक्षा । सनिदर्शनविपर्ययेणानिदर्शनं द्रष्टव्यम् । सर्वाण्य-
निदर्शनानि यथायोगं वा । (अ) चाक्षुषा^{१२} त्माभिनिवेशत्याजनार्थम् । कथं
सप्रतिघं कति सप्रतिघानि किमर्थं सप्रतिघ [T. 62b.] परीक्षा । यत् सनिदर्शनं
सप्रतिघं^(१) घमपि तत् । अपि खलु त्रिभिः कारणैः सप्रतिघं द्रष्टव्यम् । जातितोऽपि
उपचयतोऽपि अपरिक्कृततोऽपि । तत्र जातितः यद्य^३ (द)न्योन्यामावृणोत्याश्रियते
च । तत्रोपचय(तः) परमाणोरुद्धम् । तत्रापरिक्कृततः यद्य समाधिचशक्तिरूपम् ।
अपि खलु प्रकोपपदस्थानतः सप्रतिघम् । सर्वाणि सप्रतिघानि^(११) यथायोगं वा ।

४. द्रष्टायात्मा० इत्युचितम् । ५. ची० गमिज्ञेयं द्रष्टव्यम् एवमुत्तरत्र सर्वत्र प्रस्तावितेन सह
“द्रष्टव्यम्” इत्यागच्छति । ६. ची० सो० ८५० ७. भाष्ये त्वं प्रतीयते भा० सप्रदेशतः ।
१. भा. ची. द्वयसम० । १२. मू० पि । २. ३. मू० चक्षुषा० । ४. ची० रूपमर्माः ।

असर्वगततात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथमप्रतिघ्नं षट्यप्रतिघ्नानि किमर्थमप्रतिघ्न-
परीक्षा । सप्रतिघ्नविपर्येणाप्रतिघ्नम् । सर्वाण्यप्रतिघ्नानि यथायोगं वा । सर्वगततात्मा-
भिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

कथं सास्त्रयं कति सास्त्रवाणि किमर्थं सास्त्रवपरीक्षा । आम्भवतदात्मतोऽपि
आ^(१) सास्त्रसंबन्धतोऽपि आस्त्रवानुबन्धतोऽपि आस्त्रवानुकृत्यतोऽपि आस्त्रवान्वय-
तोऽपि^२ सास्त्रयं द्रष्टव्यम् । पञ्चोपादानस्कन्धाः सास्त्रवाः ॥ पञ्चदश धातवो
दशायतनानि त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदेशः । आस्त्रवयुक्तात्माभिनिवेशत्या-
जनार्थम् ॥ कथमनास्त्रयं षट्यनास्त्रवाणि [T. 63a] किमर्थमनास्त्रवपरीक्षा ।
(१) सास्त्रवविपर्ययेणानास्त्रयम् । पञ्चानुपादानस्कन्धाः त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायत-
नयोः प्रदेशः^३ । [Ch. 6a] आस्त्रवयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् । कथं
सरणं कति सरणानि किमर्थं सरणपरीक्षा । यदूपान् रागद्वेषमोहानागम्य
शस्त्रादानदण्डादानकल्हभण्डनविग्रहविषादाः संभव^(४) न्ति तदात्मतोऽपि
तत्सम्बन्धतोऽपि तद्वन्धतोऽपि^५ तदनुबन्धतोऽपि तदानुकृत्यतोऽपि तदन्वयतोऽपि^६
सरणं द्रष्टव्यम् । यावन्ति सास्त्रवाणि तावन्ति सरणानि । रणयुक्तात्माभिनिवेशत्या-
जनार्थम् ॥ कथमरणं षट्यरणानि किमर्थमरणपरीक्षा । सरणविपर्ययेणारणम् ।
यावन्त्यनास्त्रवाणि तावन्त्यर^(७) [Ph. 1A5, Ms. 9a] णानि । रणविप्रयुक्तात्मा-
भिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं सामिपं कति सामिपाणि किमर्थं सामिपपरीक्षा ।
यदूपान् रागद्वेषमोहानागम्य पौनर्भविकमात्मभावमध्यवस्यति तदात्मतोऽपि
तत्सम्बन्धतोऽपि तद्वन्धतोऽपि^८ तदनुबन्धतोऽपि तदानुकृत्यतोऽपि तदन्वयतोऽपि^९
सामिपं द्रष्टव्यम् । याव^(१०)न्ति सरणानि [T. 63b] तावन्ति सामिपाणि ।
आमिपयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं निरामिपं कति निरामिपाणि
किमर्थं निरामिपपरीक्षा । सामिपविपर्ययेण निरामिपम् । यावन्त्यरणानि
तावन्ति निरामिपाणि । आमिपवियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं
अध्याश्रितं कति अध्याश्रिता^(११)नि किमर्थं अध्याश्रितपरीक्षा । यदूपान्
रागद्वेषमोहानागम्य पञ्चकामगुणानध्यवस्यति तदात्मतोऽपि तत्सम्बन्धतोऽपि

५. ची० आस्त्रवजातितोऽपि इत्यधिकम् । ६. ची० सास्त्रवा इति वाक्यास्यान्ते प्रदत्तम् । ७. ची०
अनास्त्रवा इत्यधिकम् ।

१. ची० नास्ति । २. ची० तज्जातितोऽपि इत्यधिकम् । ३. ची० नास्ति । ४. ची० तज्जातितोऽपि
इत्यधिकम् ।

तद्वन्धतोऽपि^१ तदनुबन्धतोऽपि तदालुक्त्वतोऽपि तदन्वयतोऽपि^२ प्रेधाश्रितं द्रष्टव्यम् ।
यावन्ति सामिपाणि तावन्ति प्रेधाश्रितानि । प्रेधयुक्तात्माभिनिवे⁽ⁱⁱⁱ⁾ शत्याजनार्थम् ।
कथं नैष्कर्म्याश्रितं कति नैष्कर्म्याश्रितानि किमर्थं नैष्कर्म्याश्रितपरीक्षा ।
प्रेधाश्रितविपर्ययेण नैष्कर्म्याश्रितम्^३ । यावन्तिनिरामिपाणि तावन्तिनैष्क-
र्म्याश्रितानि । प्रेधवियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं संस्कृतं कति
संस्कृतानि किमर्थं संस्कृतपरीक्षा यस्योत्पा^(iv) दोऽपि प्रज्ञायते व्ययोऽपि स्थित्य-
न्यथात्वमपि तत्सर्वं संस्कृतं द्रष्टव्यम् । सर्वाणि संस्कृतानि स्थापयित्वा धर्मधा-
त्वायतनैकदेशम् । अनित्यात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथमसंस्कृतं कत्य-
संस्कृतानि किमर्थं [T. 64a] मसंस्कृतपरीक्षा । संस्कृतविपर्ययेणासंस्कृतम्^४ ।
धर्मधात्वायतनैकदेशः^५ । नित्या^(v) त्माभिनिवेशत्याजनार्थम् । अनुपादान^६ स्कन्धाः
संस्कृतं वक्तव्यमसंस्कृतं वक्तव्यम्^(?) । न संस्कृतं नासंस्कृतं वक्तव्यम् । तत्कस्य
हेतोः । फर्महेतुशानभिसंस्कृततामुपादाय न संस्कृतम् । कामकारसंमुखी
विमुखीभावतामुपादाय नासंस्कृतम्^७ ॥ यदुक्तं भगवता द्वयमिदं संस्कृतं नासंस्कृतं
चेति [?] ॥ तत्कथं येनार्थेन संस्कृतं^(vi) [Ph. 1B5. Ms. 9b] न तेनार्थेना-
संस्कृतम् । येनासंस्कृतं न तेनार्थेन संस्कृतमित्यत्र नयो द्रष्टव्यः^८ ॥ कथं
लौकिकं कति लौकिकानि किमर्थं लौकिकपरीक्षा । त्रैधातुकपर्यापन्नं लौकिकं^९
लोकोत्तरं^{१०} पृष्टलब्धं ॥ तत्प्रतिभासम् । स्कन्धानामेकदेशः पञ्चदश धातवः
दशायतनानि [Ch. 6b] त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोः प्रदे^(vii) शाः^{६ ७} । आत्मनि
लोकाभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं लोकोत्तरं कति लोकोत्तराणि किमर्थं लोकोत्तर-
परीक्षा । त्रैधातुकप्रतिपक्षोऽ^(s) विपर्यासनिष्प्रपञ्चनिर्विकल्पतया च निर्विकल्पं
लोकोत्तरम् । अपि खलु पर्यायेण लोको [T. 64b] तत्पृष्टलब्धं लोकोत्तरम् ।
(अ) लौकिका^{११} श्रिततामुपादाय । स्कन्धानामेकदेशः⁽ⁱⁱ⁾ त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायत-
नयोः^{१०} । केवलात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥

१. ची० नास्ति । २. ची० तद्वन्धतोऽपि इत्यधिकम् । ३. ची० द्रष्टव्यम् इत्यधिकम् एवमुत्तरत्रापि
यथायोगं योज्यम् । ४. ची० असंस्कृतम् इत्यधिकम् । ५. ची० पञ्च इत्यधिकम् ।
६. २. ची० वक्तव्यम् । ७. ची० वक्तव्यः । ८. ची० भो० लौकिकमिति तत्प्रतिभासम्
इत्यस्यानन्तरमस्ति । ९. ची० ०ज्ञान० इत्यधिकम् । १०. ची० एकदेशः । ११. ची० लौकिकम्
इत्यधिकम् । १२. मा० ची० गविपर्यास । भो० नगर्थकं किमपि नास्ति । १३. ची० भो० लोकोत्-
तरं । १४. ची० एकदेशः लोकोत्तरम् इत्यधिकम् ।

कथमुत्पन्नं कत्युत्पन्नानि किमर्थमुत्पन्नपरीक्षा । अतीत^{११} प्रत्युत्पन्नमुत्प-
न्नम् । सर्वपामेकदेशः^{१२} अशाश्वतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ अपि खलु चतुर्विं-
शतिविधमुत्पन्नम् । आद्युत्पन्नं प्रवन्धोत्पन्नम् उपचयोत्पन्नम्^{१३} आश्रयोत्पन्नं
विफारोत्पन्नं परिपाकोत्पन्नं हान्युत्पन्नं विशेषोत्पन्नं प्रमास्यरोत्पन्नम् अप्रमास्यरोत्पन्नं
संप्रान्त्युत्पन्नं सर्वाजोत्पन्नम् अवीजोत्पन्नं प्रतिधिष्यविभुत्वनिर्दर्शनोत्पन्नं परंपरोत्पन्नं
क्षणभङ्गोत्पन्नं संयोगविद्योगोत्पन्नम् अवस्थान्तरोत्पन्नं व्युत्तोपपादोत्पन्नं^{१४} संवत्त-
विधसर्तोत्पन्नं पूर्वकालोत्पन्नं मरणकालो^{१५} त्पन्नम् अन्तरोत्पन्नं प्रतिसन्धिकालोत्पन्नं
च ॥ कथमनुत्पन्नं कत्यनुत्पन्नानि किमर्थमनुत्पन्नपरीक्षा । अनागतमसंस्कृतं चानुत्प-
न्नम् । सर्वपामेकदेशः । शाश्वतात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ अपि खलूत्पन्नविपर्य-
येणानुत्पन्नम्^{१६} ॥ कथं^१ ग्राहकं कति ग्राहकाणि किमर्थं ग्राहकपरीक्षा । रूपी^{१६}-
न्द्रियं चित्तचैतसिकाश्च धर्मा ग्राहकं [T.65a] द्रष्टव्यम् । त्रयः स्कन्धा रूपसंस्का-
रस्कन्धैकदेशः द्वादश धातवः षडायतनानि धर्मधात्वायतनैकदेशश्च । भोक्ता^{१६} त्मा
भिनिवेशत्याजनार्थम्^{१३} ॥ [Ph.1A6, Ms. 10a] अपि खलु अप्राप्तग्राहकं प्राप्तग्राहकं
सलक्षणघर्त्तमानप्रत्येकं^१ ग्राहकं ससामान्यलक्षणसर्वकालं सर्वविषयग्राहकं च
ग्राहकं द्रष्टव्यम् । सामग्रीविज्ञान समुत्पत्तितामुपादाय । प्रज्ञासिक्छ ग्राहकयादो^२
द्रष्टव्यः ॥ कथं ग्राह्यं कति ग्राह्यानि किमर्थं ग्राह्यपरीक्षा । यत्तावद्ग्राह्यं ।
ग्राह्यामपि तत् । स्याद्ग्राह्यं न (ग्राहकं) ग्राहकगोचर एवार्थः । सर्वाणि (ग्राह्याणि)
विषयात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं बहिर्मुखं कति बहिर्मुखानि किमर्थं बहिर्मुख
परीक्षा । कामप्रतिसंयुक्तं^३ बहिर्मुखं स्थापयित्वा युद्धशासने श्रुतमयचिन्तामयतदनु-
धर्मपरिगृहीता^४ श्वित्तचैतसिकान् धर्मान् । च^५ त्वारो धातवः द्वे चायतने तदन्वयेषां
चैकदेशः^५ । अवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् । कथमन्तर्मुखं कत्यन्तर्मुखानि
किमर्थमन्तर्मुखपरीक्षा । बहिर्मुखविपर्ययेणान्तर्मुखम् । चतुरो^६ धातुन् स्थाप-
यित्वा द्वे चायतने तदन्वयेपामेकदेशः^७ । वीतरागात्माभिनिवेशत्याजना [T.65b]

११. भो० अतीतम् इति प्रतीयते । १२. चो० अतीतम् इत्यधिकम् । एवमुत्तरापि यथायोग्यं योज्यम् ।
१३. भा० परकालो० । १४. ची० द्रष्टव्यम् । १५. ची० हरे० । १६. भोक्तात्मा इत्युच्यते ।
१. ची० विषय० । २. ची० वादो नास्ति । ३. ची० धर्मं इत्यधिकम् । ४. भा० प्रतिपत्ति-
गृहीतान् इति प्रतीयते । ५. ची० कामप्रतिसंयुक्तं बहिर्मुखम् इत्यधिकम् । ६. मु० चत्वारो । ७.
ची० अन्तर्मुखम् ।

र्थम् ॥ कथं क्लिष्टंⁱⁱⁱ कति क्लिष्टानि किमर्थं क्लिष्टपरीक्षा । अकुशलं, निवृत्ताव्यावृत्तं च क्लिष्टम् । निवृत्ताव्यावृत्तं पुनः सर्वत्रगमनः संप्रयुक्तः क्लेशो⁹ रूपारूप्य⁹ प्रतिसंयु-
(क्त)श्च । स्कन्धानां दशानां धातुनां चतुर्णामायतनानामेकदेशः । क्लेशयुक्ता-
त्माभिनिवेशात्प्राप्तार्थम् ॥ [Ch. 7a] कथमक्लिष्टं कस्यक्लिष्टानि किमर्थमक्लिष्ट-
(प)रीक्षा ।^{iv} कुशलमनिवृत्ताव्यावृत्तं चाऽक्लिष्टम् । अष्टौ धातवः अष्टायतनानि
स्कन्धानां शेषाणां च धात्वायतनानामेकदेशः । क्लेशविद्युक्तात्माभिनिवेशात्प्रा-
प्तार्थम् ॥

कथमतीतं कस्यतीतानि किमर्थमतीतपरीक्षा । उत्पन्ननिर्द्व¹⁰ लक्षणतोऽपि
हेतुफलोपयो¹¹ गतोऽपि संक्लेशव्यवदानकारित्र समतिक्रान्तितोऽपि^v हेतुपरिग्रहविनाश-
तोऽपि फलस्वलक्षणभावाभावाभावाऽपि स्मरसंकल्पनिमित्ततोऽपि अपेक्षासंक्लेशनिमि-
त्ततोऽपि उपेक्षाव्यवदाननिमित्ततोऽपि अतीतं द्रष्टव्यम् सर्वेषामेकदेशः । प्रवर्त्तकात्मा-
भिनिवेशात्प्राप्तार्थम् ॥ कथमनागतं कस्यनागतानि किमर्थमनागतपरीक्षा । हेतौ
सत्य^{vi} नुत्पन्नतोऽपि अलब्धस्य [T. 66a] लक्षणतोऽपि हेतुफलानुपयोगतोऽपि संक्लेश
व्यवदानभावा¹² प्रत्युपस्थानतोऽपि हेतुस्यमा¹³ बाभावतोऽपि अभिनन्दनासंक्लेश
निमित्ततोऽपि अभिनन्दनाव्यवदाननिमित्ततोऽप्यनागतं द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेकदेशः ।
प्रवर्त्तकात्माभिनिवेशात्प्राप्तार्थम् ॥^{vii}

[Ph. 1 D6. Ms. 10b] कथं प्रत्युत्पन्नं कति प्रत्युत्पन्नानि किमर्थं प्रत्युत्पन्न-
परीक्षा । उत्पन्नानिर्द्व¹ लक्षणतोऽपि हेतुफलोपयोगानुपयोगतोऽपि संक्लेश
व्यवदानप्रत्युपस्थानतोऽपि अतीतानागत भाव² निमित्ततोऽपि कारित्रप्रत्युपस्थान-
तोऽपि प्रत्युत्पन्नं द्रष्टव्यम् । सर्वेषामेकदेशः । प्रवर्त्तकात्माभिनिवेशात्प्राप्तार्थमेव ॥⁹
अतीतानागतप्रत्युत्पन्नं पुनः कथायस्तु न निर्वाणम् । प्रत्यात्मवेदनीयतया
निरभिलष्यतामुपादाय भूतमव्यवर्त्तमानपरिहा^v राधिष्ठानतां चोपादाय ॥ कथं

८. ओ. मनोविज्ञानसंप्रयुक्तसहजातमेयममूहश्च । अन्तर्ग्राहदृष्टिश्च इत्यधिकम्
(yid kyi rnam par 'śes pa dan mo buñs par ihan pa'i cig kyes pa'i 'jigs tsho'gs
dan mthar 'djun par lta ba tñab. ९. ची० धर्म० । १०. ची० स्व० । ११.
मा० उपमोह । १२. ची० स्वभावा० । १३. ची० ओ० स्वलक्षण ।

१. ची० स्वलक्षण । २. मू. भावमुभयतोऽक्षरद्वयमवलोपितम् । तत्र च प्रभाव (?) इत्येवं
प्रतीयते भा० प्रभाव इति वर्त्तते तदनन्तरं चाक्षरमेकमवलोपितम् । ३. ची० मा० किमर्थम् ।

४. भा० ची० ओ० व्यवहार इति कथनार्थकः ।

कुशलं कति कुशलानि किमर्थं कुशलपरीक्षा । स्वभावतोऽपि सम्बन्धतोऽपि अनुबन्धतोऽपि उत्थानतोऽपि परमार्थतोऽपि उपपत्तिलाभतोऽपि प्रयोगतोऽपि पुरस्कारतोऽपि अनुग्रहतोऽपि परिग्रहतोऽपि प्रतिपक्षतोऽप्युपशमतोऽपि निप्यन्दतोऽपि कुशलं द्रष्टव्यम् । ^५ स्कन्धानां दशानां धातुनां चतुर्णां वायतनानां प्रदेशः । धर्मयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ स्वभावतः कुशलं [T. 66b] कतमत् श्रद्धादय एकादश चैतसिका धर्माः ॥ सम्बन्धतः कुशलं कतमत् । (^६) तत्संप्रयुक्ता धर्माः ॥ अनुबन्धतः कुशलं कतमत् । तेषामेव या वासना ॥ उत्थानतः कुशलं कतमत् । तत्समुत्थापितं कायकर्म वाक्कर्म ॥ परमार्थतः कुशलं कतमत् । तथा ॥ उपपत्तिलाभतः कुशलं कतमत् । एयामेव कुशलानां धर्माणां पूर्वाभ्यासमागम्य तद्रूपा विपाकाभिनिवृत्तिः । यथा तेज्ज्वेव प्रहृत्या अप्रतिसंख्याय रुचिः संतिष्ठते ॥ प्रयोगतः कुशलं कतमत् । सत्पुरुषसंसेवामागम्य सद्वर्माश्रयणं योनिशो मनस्कारं धर्मानुधर्मप्रतिपत्तिं कुशलस्य भावना ॥ पुस्कारतः कुशलं कतमत् । यत्थागतं वा पुरस्कृत्य चैत्ये ^७ वा पुस्तगते वा विव्रगते धर्मे ^८ वा पुरस्कृत्य धर्माधिष्ठाने पुस्तके पूजाकर्म ॥ अनुग्रहतः कुशलं कतमत् । यच्चतुर्भिः संग्रहवस्तुभिः सत्त्वाननुग्रहतः ॥ परिग्रहतः कुशलं कतमत् । यदानमयेन पुण्यक्रियावस्तुना वा शीलमयेन ^९ वा स्वर्गोपपत्तिपरिग्रहो वा आढ्यो कुलोपपत्तिपरिग्रहो वा व्यवदानानुकूल्यपरिग्रहो वा प्रतिपक्षतः कुशलं कतमत् । यो विद्रूपणाप्रतिपक्षः आधारप्रतिपक्षः (^{१०}) दूरोभाष ^{१०} प्रतिपक्ष विष्कम्भणाप्रतिपक्षः विसंयोगप्रतिपक्षः क्लेशावरणप्रतिपक्षः क्लेशावरणप्रतिपक्षः ॥ उपशमतः कुशलं कतमत् । यत्तत्पर्यादाय राग [T. 67a] प्रह्माणं ^{११} पर्यादाय द्वेपप्रह्माणं पर्यादाय मोहप्रह्माणं (^{१२}) [Ph. 1A7. 11a] पर्यादाय सर्वक्लेशप्रह्माणं संज्ञावेदयितनिरोधः सोपधिषोपो निरुपधिषोपो निर्घाणधातुरप्रतिष्ठितनिर्घाणं च ॥ निप्यन्दतः कुशलं कतमत् । उपशमप्राप्तस्य तदाधिपत्येन वैशेषिका गुणा अभिज्ञादयो लौकिकलोकोत्तराः साधारणासाधारणाः ॥ कथमकुशलं कत्यकुशलानि किमर्थमकुशलपरीक्षा । स्वभावतोऽपि संबन्धतोऽपि अनुबन्धतोऽपि उत्थानतोऽपि परमार्थतोऽपि उपपत्तिलाभतोऽपि प्रयोगतोऽपि पुरस्कारतोऽपि उपपाततोऽपि परिग्रहतोऽपि

५. ची पद्यानां । ६. ची. चैत्यगते । ७. ची० भो० सद्वर्मा । ८. भो० नास्ति । ९. ची० पुण्यक्रिया वस्तुना इत्यावर्त्यते । १०. यो अन्यत्र च मूले (४०) दूरीभाव । ची० अंशार्थकः शब्दः (fen) । मू० दरयव इतिवद् दृश्यते । ११. मू० अत्रोत्तरत्र च ग्रहणमिति पाठः ।

विपक्षतोऽपि परिपन्थतोऽप्यकुशलं द्रष्टव्यम् । स्वस्थानां दशानां धातुनां
चतुर्णामायतनानां प्रदेशः ॥ अधर्मयुक्तात्माभिनि^(१) चेशत्याजनार्थम् ॥ स्वभावतोऽ-
कुशलं फलमत् । ^२ मनःसंप्रयुक्तं रूपारूप्यावरं च क्लेशं स्थापयित्वा तदन्यः
क्लेशोपक्लेशो दुश्चरितसमुत्थापकः ॥ सम्यग्धतोऽकुशलं फलमत् । तैरेव क्लेशोपक्लेशैः
संप्रयुक्ता धर्माः ॥ अनुबन्धतोऽकुशलं फलमत् । तेषामेव वासना ॥ उत्थानतोऽ
कुशलं फलमत् । [॥] ^३ समुत्थापितं कायवाकर्म ॥ परमार्थतोऽकुशलं फलमत् ।
सर्वसंसारः । उपपत्तिलाभतोऽकुशलं फलमत् । यथापि तदकुशला [T. 67b]
भ्यास^४ स्तद्वृत्तौ विपाकोऽभिनिवर्तते येनाकुशल एव क्वचिः सन्तिष्ठते ॥ प्रयोगतोऽ
कुशलं फलमत् । यथापि तदस्तपुरुषसंसेवामागम्यासद्धमश्रवणमयोनि^५ शो
मनस्कारं कायेन दुश्चरितं चरति वाचा मनसा दुश्चरितं चरति ॥ पुरस्कारतोऽ
कुशलं फलमत् । यथापि तदन्यतमान्यतमं देवनिकायसन्निधयं^६ पुरस्कृत्य
हिंसापूर्वकं वा क्रुद्धिष्टिपूर्वकं वा चैत्यं प्रतिष्ठापयति तत्र वा पूजाकर्म प्रयोजयति
यत्र महान् जनकायोऽपुण्येन युज्यते । उपघाततोऽ^(७) कुशलं फलमत् ।
यथापि तत्सत्त्वेपु^८ कायेन वाचा मनसा मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ परिग्रहतोऽकुशलं
फलमत् । यथा तत्कायेन दुश्चरितं चरित्वा वाचा मनसा दुश्चरितं चरित्वा दुर्गतौ
वा सुगतौ वा अनिष्टं फलं गृह्णात्यक्षेपकं वा परिपूरकं वा ॥ विपक्षतोऽकुशलं
फलमत् । ये प्रतिपक्षविपक्षा धर्माः ॥ परि^९ पन्थतोऽकुशलं फलमत् ये
कुशालान्तराविका धर्माः ॥ कथमव्याकृतं कथमव्याकृतानि किमर्थमव्याकृतपरीक्षा ।
स्वभावतोऽपि सम्यग्धतोऽपि अनुबन्धतोऽपि उत्थानतोऽपि परमार्थतोऽपि
उपपत्तिलाभतोऽपि प्रयोगतोऽपि पुरस्कारतोऽपि^(१०) [Ph. 1B9 Ms. 11B]
अनुग्रहतोऽपि उपभोगतोऽपि परिग्रहतोऽपि प्रतिपक्षतोऽपि उपशमतोऽपि निप्यन्-
तोऽपि अव्याकृतं द्रष्टव्यम् । अष्टौ धातवः अष्टाध्यायतनानि शेषाणां स्वस्थधात्वा-
[T. 68a] यतना (ना) मेकदेशः । धर्माधर्मवियुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥
स्वभावतोऽव्याकृतं फलमत् । अष्टौ रूपीणि धात्वायतनानि सत्संप्रयोगं मनोजी-
वितेन्द्रियं निकायसमागो नाम^(११) कायपदकायव्यञ्जनकायाश्च ॥ सम्यग्धतोऽव्याकृतं
फलमत् । अदुष्टाप्रसन्नचित्तस्य तैरेव नामपदव्यञ्जनकार्यैः परिगृहीताः चित्तचैतसिफा

१. ची० पशानां । २. ची० क्लिप्तमनः० । ३. ची० भो० तत्समुत्थापितं । ४. ची० भो०
०भ्यासतः । ५. ची० सन्निधय नास्ति । ६. ची० आगमनोत्पितेषु ।

धर्माः ॥ अनुबन्धतोऽव्याकृतं कतमत् । तेषामेवामिलापवासना । उत्थानतोऽव्या-
 कृतं कतमत् । तत्परिगृहीतैश्चित्तचैतसिकैर्धर्मैः^१ त्समुत्थापितं कार्यवाक्यम् ॥
 परमार्थतोऽव्याकृतं कतमत् । आका⁽ⁱⁱ⁾ शमप्रतिसंख्यानिरोधश्च ॥ उपपत्तिलाभतो-
 ऽव्याकृतं कतमत् । अकुशलानां कुशलसास्रवाणां च धर्माणां विपाकः ।
 प्रयोगतोऽव्याकृतं कतमत् अक्लिष्टाकुशलचेतस एर्यापथिकं शैल्पस्थानिकं च^{1a} ॥
 पुरस्कारतोऽव्याकृतं कतमत् । यथापि तदन्यतमान्यतमं देवनिकायसन्निधयं
 पुरस्कृत्य हिंसाकुट्टि^३ विवर्जितं चैत्थं वा प्रतिष्ठापयति पूजाकर्म वा⁽ⁱⁱⁱ⁾ प्रयोजयति
 यत्र महाजनकायो न पुण्यं प्रसवति नापुण्यम् ॥ अनुग्रहतोऽव्याकृतं कतमत् ।
 यथापि तदासभृतककर्मकरेषु पुत्रदारेषु^४ [T. 68b] वा अदुष्टाप्रसन्नचित्तो दानं
 वदाति ॥ उपभोगतोऽव्याकृतं कतमत् । यथापि तदप्रतिसंख्याक्लिष्टचित्तो भोगान्-
 भुंक्ते ॥ परिग्रहतोऽव्याकृतं कतमत् । यथापि तच्छिल्पस्थानस्याभ्यस्तत्वादायत्था
 तद्रूपं⁽ⁱⁱⁱ⁾ मात्मभावपरिग्रहं करोति येन लघु लभ्येव तेषु शिल्पस्थानेषु शिक्षा^५ निष्ठां
 गच्छति^६ ॥ प्रतिपक्षतोऽव्याकृतं कतमत् । यथापि^७ तत् प्रतिसंख्या^७ भैषज्यं
 निषेधते ॥ उपशमतोऽव्याकृतं कतमत् । रूपारूप्याद्यन्तःकृशः शमथोपगृह्यतामुपादाय ॥
^८ निप्यन्दतोऽव्याकृतं कतमत् निर्वाणचित्तसहजम् ॥ अपि खलु निदर्शनतः^(१)
 कुशलमप्यकुशलमप्यव्याकृतमपि द्रष्टव्यम् ॥ तत्पुनः कतमत् । यद्युद्धाः परम-
 पारमिप्रान्ताश्च बोधिसत्त्वा^९ निदर्शयन्ति सत्त्वानामनुग्रहार्थं न तु तेषां तत्र तथा
 काचित् परनिष्पत्तिः । [Ch. 8a] कथं कामप्रतिसंयुक्तं कति काम-
 प्रतिसंयुक्तानि किमर्थं कामप्रतिसंयुक्तपरीक्षा । अवीतरागस्य सास्त्र्यकुशलाकुशला-
 व्याकृतं कामप्रति^(iv) संयुक्तं द्रष्टव्यम् । चत्वारो धातवो द्वे चायतने तदन्येषां च
 स्कन्धधात्वायतनानामेकदेशः । कामावीतरागात्माभिनिवेशत्वाज्जनार्थम् ॥ कथं
 रूपप्रतिसंयुक्तानि [T. 69a] किमर्थं रूपप्रतिसंयुक्तपरीक्षा । कामपीतरागस्य
 रूपावीतरागस्य कुशलाव्यकृतं रूपप्रतिसंयुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ^(vii) [Ph. iA8. Ms.
 12a] चतुरो धातू द्वे चायतने स्थापयिता तदन्येषां स्कन्धधात्वायतनानामेक-

१. मू० धर्मं यत् । भा० धर्मं यत् । १२. ची० धर्मम् । २. ची० कुट्टि इत्यस्थाने मनो विध्या०
 ३. ची० पुत्रादिषु । ४. ची० शिक्षा नास्ति । ५. ची० अभ्यस्यति । ६. ची० रोगोपशमलाभ
 मुराया इत्यधिकम् भा० व्याधिप्रतिपक्षेणारोग्यार्थम् ७. ची० भा० प्रतिस्तरयाम् । मू० भो० अप्रतिस्तरयाम्
 ८. भा० अधिगमनिष्पन्दतः ।
 ९. ची० महासत्त्वा इत्यधिकम् ।

देशः । कामवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथमारूप्यप्रतिसंयुक्तं कत्या-
रूप्यप्रतिसंयुक्तानि किमर्थमारूप्यप्रतिसंयुक्तपरीक्षा । रूपवीतरागस्यारूप्यावीत-
रागस्य कुशलाव्याकृतं वा ऽऽरूप्यप्रतिसंयुक्तं द्रष्टव्यम् । चतुर्णां स्कन्धानां द्वयोः^१
वायतनयोः प्रदेशः । रूपवीतरागात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ वैराग्यं पुनरंदेश-
वैराग्यं सकलवैराग्यं प्रतिषेधवैराग्यमुपघातवैराग्यं समुद्रघातवैराग्यं च द्रष्टव्यम् ।
अपि खलु दश वैराग्याणि । प्रकृतिवैराग्यमुपघातवैराग्यमुपस्तम्भवैराग्यं समुत्कर्षवैराग्यं
सम्मोहवैराग्यं प्रतिषेधवैराग्यं परिज्ञावैराग्यं ग्रहाणि ॥ वैराग्यं [T. 69b]
सोत्तरवैराग्यं निरुत्तरवैराग्यम् ॥ प्रकृतिवैराग्यं कतमत् । दुःखायां वेदनायां दुःख-
स्थानीयेषु च धमेषु या प्रतिकूलता ॥ उपघातवैराग्यं कतमत् । मैथुनप्रयुक्तस्य
दाहविगमे या प्रतिकूलता ॥ उपस्तम्भवैराग्यं कतमत् । सुभुक्तयतो मृष्टेऽपि
भोजने या प्रतिकूलता ॥ समुत्कर्षवैराग्यं कतमत् । उच्चतरं स्थानं प्राप्त्य^(३)
तो निर्हीने^३ स्थाने या प्रतिकूलता ॥ सम्मोहवैराग्यं कतमत् । बालानां निर्वाणे
या प्रतिकूलता ॥ प्रतिषेधवैराग्यं कतमत् । लौकिकेन वा लोकोत्तरेण वा मार्गेण
यत्केशप्रहाणम् ॥ परिज्ञावैराग्यं कतमत् । प्रतिलब्धदर्शनमार्गस्य त्रैधातुके या
प्रतिकूलता ॥ ग्रहाणिवैराग्यं कतमत् । भूमौ भूमौ क्लेशान् प्रजहती या प्रति^(४)
कूलता ॥ सोत्तरं वैराग्यं कतमत् । लौकिकानां श्रावकप्रत्येकबुद्धानां च यद्वैराग्यम् ॥
निरुत्तरं वैराग्यं कतमत् । यद् बुद्धबोधिसत्त्वानां वैराग्यं सर्वसंघहित-
सुखाधिष्ठानता^१ मुपादाय ॥ कथं शैक्षं कति शैक्षाणि किमर्थं शैक्षपरीक्षा । मोक्ष-
^२ प्रयुक्तस्य कुशलं शैक्षं [T. 70a] द्रष्टव्यम् । स्कन्धानां दशानां धातूनां चतुर्णां
वा^(१) वायतनानामेकदेशः । मोक्षप्रयुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथमशैक्षं
कल्पशैक्षाणि किमर्थमशैक्षपरीक्षा । शिक्षायां निष्ठागतस्य कुशलमशैक्षं द्रष्टव्यम् ।
स्कन्धानां दशानां धातूनां चतुर्णां वायतनानां प्रदेशः । मुक्तात्माभिनिवेशत्याजना-
र्थम् ॥ कथं नैवशैक्षानाशैक्षं कति नैवशैक्षानाशैक्षाणि^(२) किमर्थं नैवशैक्षानाशैक्ष-
परीक्षा । पृथग्जनस्य कुशलाकुशलाव्यकृतं शैक्षस्य क्लिष्टाव्याकृतमशैक्षस्य व्याव्या-
कृतमसंस्कृतं च नैवशैक्षानाशैक्षं द्रष्टव्यम् । अष्टौ धातवोऽष्टा^४ वायतनानि तद्वयेषां

२. ची. पूर्वोक्त इत्यधिकम् । मू० गा० चत्वारो । ३. गा० निर्हीनस्थाने ।

१. ची० सुखकामताम् २. ची० पर्येषिणः । ३. मू० नास्ति । टी० ची० मो० अस्ति ।

४. मू० अष्टादशोत्पपाठः ।

स्कन्धधात्वायतनानां प्रदेशः ।^१ अमुक्तात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं दर्शन-
प्रहातव्यं कति^(१) [Ph. 1B 8, Ms. 12b] दर्शनप्रहातव्यानि किमर्थं दर्शनप्रहातव्य-
परीक्षा । परिकल्पिता क्षिप्ता दृष्टिः विचिकित्सादृष्टिस्थानं ये च दृष्टौ विप्रतिपन्नाः
क्षेशोपक्षेशाः [Ch. 8b] यच्च दृष्ट्या समुत्थापितं कायवा^१ कर्म सर्वं चापायिकं
स्कन्धधात्वायतनं दर्शनप्रहातव्यं द्रष्टव्यम् । सर्वपामेकदेशः । दर्शनसंपन्नात्माभि-
निवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं भावनाप्रहातव्यं^(१) [T. 70b] कति भावनाप्रहातव्यानि
किमर्थं भावनाप्रहातव्यपरीक्षा । लब्धदर्शनमार्गस्य तदूर्ध्वं दर्शनप्रहातव्यविपर्ययेण
सास्त्रवा धर्माः । सर्वपामेकदेशः । भावनासंपन्नात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथ-
मप्रहातव्यं कत्यप्रहातव्यानि किमर्थमप्रहातव्यपरीक्षा । अनास्रवमप्रहातव्यं द्रष्टव्यं
स्थापयित्वा निर्वेधभागीयम् । स्कंधानां दशानां धा^(१)तूनां चतुर्णां चायतनानां
प्रदेशः । सिद्धात्माभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं प्रतीत्यसमुत्पन्नं कति प्रतीत्य-
समुत्पन्नानि किमर्थं प्रतीत्यसमुत्पन्नपरीक्षा । लक्षणतोऽप्यङ्गविभागतोऽपि
अङ्गसमासतोऽप्यङ्गप्रत्ययत्वव्यवस्थानतोऽपि अङ्गकर्मव्यवस्थानतोऽपि अङ्गसंज्ञेश-
संग्रहतोऽपि अर्थतोऽपि गाम्भीर्यतोऽपि प्रमेदतोऽप्यनुलो^(१)म (प्रतिलोम^१) तोऽपि
प्रतीत्यसमुत्पन्नं द्रष्टव्यम् । सर्वाणि धर्मधात्वायतनैकदेशं स्थापयित्वा । अहेतुविष-
महेतुकार्त्वाभिनिवेशत्याजनार्थम् ॥ कथं लक्षणतः । निरी(ह)प्रत्ययोत्पत्तिता-
मुपादाय अनित्यप्रत्ययोत्पत्तितामुपादाय समर्थप्रत्ययोत्पत्तितामुपादाय ॥ कथमङ्ग-
विभागतः । द्वादशाङ्गानि । द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादः अविद्या सं^(११)स्कारा
विज्ञानं नामरूपं पडायतनं स्पर्शो [T. 71a] वेदना तृष्णोपदानं भवो जातिर्जरामरणं
च ॥ कथमङ्गसमासतोऽपि । आक्षेपकाङ्गमाक्षिप्तकाङ्गमभिनिर्वर्त्तकाङ्गमभिनिर्वृत्य-
ङ्गं च ॥ आक्षेपकाङ्गं कतमन् । अविद्या संस्कारा विज्ञानं ॥ आक्षिप्तकाङ्गं^१
कतमन् । नामरूपं पडायतनं स्पर्शो वेदना च ॥ अभिनिर्वर्त्तकाङ्गं कतमन् ।
तृष्णा उपादानं^(१) भवश्च । अभिनिर्वृत्यङ्गं कतमन् । जातिर्जरामरणं च ॥
कथमङ्गप्रत्ययत्वव्यवस्थानतः । वासनातोऽप्यावेधतोऽपि मनसिकारतोऽपि सहभाव-
तोऽप्यङ्गानां प्रत्ययत्वव्यवस्थानं वेदितव्यं तच्च यथायोगम् ॥ कथमङ्गकर्मव्यव-
स्थानतः । अविद्या किंकर्मिका^१ । भवे च सत्त्वान् संमोहयति प्रत्ययश्च

१. ची० मन इत्यधिकम् ६. मू० एकदेशेनेति प्रसादः । ७. मू० प्रतिलोमेति च्युतम् । उत्तरत्र
चीनानुवादे च शुद्धः पाठो लक्ष्यते । भो० अनुलोमतः प्रतिलोमतः । १. आ० आक्षिप्तकाङ्गं ।

भवति संस्काराणाम् ॥ संस्काराः किंकर्मकाः^(vi)। गतिषु च सत्त्वान् विभजन्ति
 प्रत्ययाश्च भवन्ति विज्ञानवासनायाः^१ ॥ विज्ञानं किंकर्मकम् । सत्त्वानां कर्मवन्धं
 च धारयति प्रत्ययश्च भवति नामरूपस्य ॥ नामरूपं च किंकर्मकम् । आत्मभाव
 च सत्त्वान् ग्राहयति प्रत्ययश्च भवति पटायतनस्य ॥ पटायतनं किंकर्मकम् ।
 आत्मभावपरिपूर्तिं च सत्त्वान् ग्राहयति प्रत्य^(vii) [Ph. 1A.9Ms13a] यश्च भवति
 स्पर्शस्य ॥ स्पर्शः किंकर्मकः । विषयोपभोगे च सत्त्वान् प्रवर्त्तयति [T.71b]
 प्रत्ययश्च भवति वेदनायाः ॥ वेदना किंकर्मिका । जन्मोपभोगे च सत्त्वान् प्रवर्त्त-
 यति प्रत्ययश्च भवति तृष्णायाः ॥ तृष्णा किंकर्मिका । जन्मनि⁽⁸⁾ च सत्त्वानां कर्त्त-
 यति प्रत्ययश्च भवति उपादानस्य ॥ उपादानं किंकर्मकम् । पुनर्भवपादानार्थं^४
 सोपादानं च सत्त्वानां⁽ⁱ⁾ विज्ञानं करोति प्रत्ययश्च भवति भयस्य ॥ भयः किंकर्मकः ।
 पुनर्भवे च सत्त्वानमिमुखीकरोति प्रत्ययश्च भवति जातेः ॥ जातिः किंकर्मिका ।
 नामरूपपटायतनस्पर्शवेदनानुपूर्व्या च सत्त्वानमिनिर्वर्त्तयति प्रत्ययश्च भवति
 जरा मरणस्य ॥ जरा मरणं किंकर्मकम् । पुनः पुनर्वयःपरिणामेन जीवितपरिणामेन
 च सत्त्वान्योजयति ॥ [Ch. 9a] कथमङ्गसङ्के⁽ⁱⁱ⁾ शसंग्रहः । या चाविद्या या
 च तृष्णा यद्योपादानमित्यर्थं सङ्केशसंग्रहः । ये च संस्कारा यच्च विज्ञानं यश्च भव
 इत्यर्थं कर्मसङ्केशसंग्रहः । दोषाणि जन्मसङ्केशसंग्रहः ॥ कथमर्थतः ।
 निःकटुकार्थः प्रतीत्यसमुत्पादार्थः । सहेतुकार्थः निःसत्त्वार्थः परतंत्रार्थः निरोह-
 कार्थः अनित्यार्थः क्षणिकार्थः हेतुफलप्रवधानुपच्छेदार्थः⁽ⁱⁱⁱ⁾ अनुरूपहेतुफलार्थः
 विचित्रहेतुफलार्थः प्रतिनियतहेतुफलार्थश्च प्रतीत्यसमुत्पादार्थः^२ ॥ कथं गाम्भीर्यतः ।
 हेतु [T 72a] गाम्भीर्यतोऽपि लक्षणगाम्भीर्यतोऽपि उत्पत्तिगाम्भीर्यतोऽपि स्थिति-
 गाम्भीर्यतोऽपि वृत्तिगाम्भीर्यतोऽपि गाम्भीर्यं द्रष्टव्यम् ॥ अपि खलु क्षणिकः प्रतीत्य-
 समुत्पादः स्थितितत्त्वोपलभ्यते । निरोहकप्रत्ययः प्रतीत्यसमुत्पादः समर्थप्रत्ययः^(iv) -
 क्षोपलभ्यते । निःसत्त्वः प्रतीत्यसमुत्पादः सत्त्वतत्त्वोपलभ्यते । न स्यतो न परतो
 न द्वाभ्यां न स्वयंकाराप(र)कारहेतुसमुत्पन्नः^३ । अतोऽपि गाम्भीरः ॥ कथं

१. ची. अत्रोत्तरत्र च द्विकर्मका इति । २. या० विज्ञानस्य वासनायाः । ३. ची० मरणे
 इत्यधिकम् । ४. मू० न स्पष्टम् । यं इति शब्दः प्रतीयते । भो० एतादृशः पाठः प्रतीयते । भाष्ये
 पुनर्भवोपादानात् यत् सोपादानं तत् सत्त्वानामिति व्याख्यानम् । ची० आवेष (Fa) इत्यधिकः
 प्रीयते । १. टी० ची० फलपरिग्रहार्थः । २. मू० अर्थः नास्ति । ची० भो० उत्तरत्र चास्ति ।
 ३. टी. प्रतीति । ४. टी० ची० नास्वयंकाराप(र)कारहेतुसमुत्पन्नः । अत्रापरस्तु पर्यायः ।

प्रभेदतः । विज्ञानोत्पत्तिप्रभेदतः च्युत्युपपत्तिप्रभेदतः बाह्यशस्योत्पत्तिप्रभेदतः संवर्त्त-
वियर्त्तप्रभे^(५) दतः आहारोपस्तम्भप्रभेदतः इष्टानिष्टगतिविभागप्रभेदतः विशुद्धि-
प्रभेदतः प्रमाद्यप्रभेदतश्च प्रभेदो द्रष्टव्यः ॥ कथमनुलोमप्रतिलोमतः । संक्षेपा^६ नु-
लोमप्रतिलोमतोऽपि व्यवदानानुलोमप्रतिलोमतोऽपि प्रतीत्यसमुत्पादस्यानुलोमप्रति-
लोमनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥

(अथ मूलवस्तुनि विधमपरिच्छेदे प्रथमे तृतीयो भागः)^(६)

कथं प्रत्ययः कति प्रत्ययाः किमर्थं प्रत्ययपरीक्षा^(७) । हेतुतोऽपि समनन्त-
रतोऽपि आलम्बनतोऽप्यधिपतितोऽपि प्रत्ययो द्रष्टव्यः । सर्वाणि प्रत्ययः । आत्म-
हेतुकधर्माभिनिवेशात्माजना [T. 72b] र्थम् ॥ हेतुप्रत्ययः कतमः । आलम्बयविज्ञानं
कुशलवासना च ॥ अपि खलु स्वभावतोऽपि प्रभेदतोऽपि सहायतोऽपि संप्रतिपत्ति-
तोऽपि परिपन्थतोऽपि परिग्रहतोऽपि हेतुप्रत्ययो^(८) [Ph. 1B2. Ms. 13b]
द्रष्टव्यः ॥ कथं स्वभावतः । कारणं हेतुस्वभावतः ॥ कथं प्रभेदतः । उत्प-
त्तिकारणं तद्यथा चक्षुः^९ सामग्री चिज्ञानस्य ॥ स्थितिकारणं तद्यथा आहारो भूतानां
सत्त्वानां संमयैषिणां च ॥ धृतिकारणं तद्यथा पृथिवी सत्त्वानाम् ॥ प्रकाशकारणं
तद्यथा प्रदीपो रूपाणाम् ॥ विकारकारणं तद्यथा अग्निरिध्नस्य ॥ वियोगकारणं
तद्यथा दात्रं छेद्यस्य ॥ परिणतिकार^(१०)णं तद्यथा शिल्पस्थाना^{११} दिक् हिरण्या-
दीनाम् ॥ संप्रत्ययकारणं तद्यथा धूमोऽग्नेः । संप्रत्यायनकारणं तद्यथा
प्रतिज्ञाहेतुद्वष्टान्ताः साध्यस्य ॥ प्रापणकारणं तद्यथा मार्गो निर्वाणस्य ॥
व्यवहारकारणं [Ch. 9b] तद्यथा नाम संज्ञा दृष्टिश्च ॥ अपेक्षाकारणं यदपेक्ष्य
यन्नार्थित्वमुत्पद्यते । तद्यथा जिघत्सामपेक्ष्य भोजने ॥ आक्षेपकारणं विदूरः^(१२)
प्रत्ययः । तद्यथा अविद्या जरामरणस्य ॥ अभिनिवृत्तिकारणमासन्नः प्रत्ययः ।
तद्यथा अविद्या संस्काराणाम् ॥ परिग्रहकारणं तदन्यः प्रत्ययः । तद्यथा क्षेत्रोदक-
पास्या (? वाप्या) दिक् सस्योदयस्य ॥ आवाहककारणमनुकूलतः प्रत्ययः । तद्यथा
सम्यग्वाजासेवा राजाराधनायाः ॥ प्रति [T. 73a] नियमकारणं प्रत्ययचैविच्यम् ।
तद्यथा पञ्चगतिप्रत्ययाः प^(१३)ञ्चानां गतीनाम् ॥ सहकारिकारणं प्रत्ययसामग्री ।
तद्यथा विज्ञानस्य इन्द्रियमपरिमितं विषय आभासगतः तज्ज्ञश्च मनस्कारः प्रत्युप-

५. टी० क्लेशा० । ६. मूले नास्ति । ची० अस्ति । ७. ची० कारणं हेतुप्रभेदतः । संक्षेपो
शनिविधविम् इत्यधिकम् ॥ ८. ची० मो० विज्ञान० । ९. ची० ज्ञाना० ।

स्थितः ॥ विरोधि^१ कारणमन्तरायः^२ । तद्यथा सम्यस्याशनिः ॥ अविरोध-
कारणम (न)न्तरायः । तद्यथा तत्परिवान्तराप्याभावः ॥ कथं सहायतः ।
ये धर्माः सहभावेनोत्पद्यन्ते नान्यतमवैकल्येन । तद्यथा^३ भूतानि मौक्तिकश्च ॥
कथं संप्रतिपत्तिवः । ये धर्माः सहभावेनालम्बनं संप्रतिपद्यन्ते नान्यतमवैकल्येन ।
तद्यथा चित्तं चेतसिकाश्च ॥ कथं पुष्टितः । पूर्वभावितानां कुशलाकुशलाव्यावृत्तानां
धर्माणां या अपरान्ते उत्तरोत्तरा पुष्टतरा पुष्टतमा^४ प्रवृत्तिः ॥ कथं परिपन्थतः ।
या ह्येकानामन्यतमभावनायाऽन्यतमप्रवन्धपुष्टिद्वितीकारः । नि^५र्वाणसन्तानदूरी-
करणाय ॥ कथं परिग्रहतः । अकुशलाः कुशलसाल्पवाश्च धर्माः । आत्मभावपरि-
ग्रहाय ॥ कथं समनन्तरतः । नैस्त्यसमनन्तरतोऽपि सभागविसभागविसत्त्वैतो-
त्पत्तिसमनन्तरतोऽपि, समनन्तरप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ कथमालम्बनतः । परिच्छिन्न-
विषयालम्बनतोऽपि अपरिच्छिन्नविषयालम्बनतोऽपि [T. 73b] अवित्रीकार-
विषया^६ लम्बनतोऽपि (सवित्रीकारविषयालम्बनतोऽपि) सवस्तुकविषयालम्बन-
तोऽपि अवस्तुकविषयालम्बनतोऽपि घस्त्वालम्बनतोऽपि परिकल्पतालम्बनतोऽपि
विपर्यस्तालम्बनतोऽपि अविपर्यस्तालम्बनतोऽपि सव्याघातालम्बनतोऽपि अव्याघाता-
लम्बनतोऽपि आलम्बनप्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥ कथमधिपतितः । श्रवणविपतितोऽप्यविधा-
धिपतितोऽपि सहभावाधिप^(७) [Ph 221, Ms. 142] तितोऽपि विषयाधिपतितोऽपि
प्रसवाधिपतितोऽपि स्थानाधिपतितोऽपि फलोपभोगाधिपतितोऽपि लौकिकविशुद्ध्य^८
धिपतितोऽपि लोकोत्तरविशुद्ध्य^९ धिपतितोऽपि अधिपति प्रत्ययो द्रष्टव्यः ॥

कथं समागतत्समागं कति सभागतत्सभागानि किमर्थं सभागतत्सभाग-
परोक्षा । विज्ञानाधिरहिततत्सादृश्येन्द्रियविषयप्रपञ्चोत्पत्तितोऽपि^(१०) विज्ञानधिर-
हितसत्सादृश्यप्रपञ्चोत्पत्तितोऽपि सभागतत्सभागं द्रष्टव्यम् । रूपस्कन्धैकदेशः^१
पञ्चरूपीणि धात्वायतनानि । विज्ञानयुक्तायुक्तात्माभिनिवेशत्वाजनार्थम् ॥
कथमुपात्तं कथमुपात्तानि किमर्थमुपात्तपरीक्षा । वेदनेत्यत्याथय (रूप) त
उपात्तं द्रष्टव्यम् । रूपस्कन्धैकदेशः पञ्च रूपीणि धात्वायतनानि चतुर्णां चैकदेशः ।

१. भा० विरोधः । २. ३. ची० प्रत्यय इत्यधिकम् । ४. भा० पुष्टतरतमा । ५. ची० भो
अस्ति । मूले पाठः पतिगः प्रतीयते ।
१. २. मू० दया० । ३. ची० चतुरादीनि इत्यधिकम् । ४. ची० एकदेशः । ५. मू० नास्ति
भा० ची० भो० अस्ति ।

देहवशवर्त्या⁽¹⁾ त्माभिविशत्याजनार्थम् ॥ कथमिन्द्रियं कतीन्द्रियाणि किमर्थ-
मिन्द्रियपरीक्षा । [T. 74a] विषयग्रहणाधिपतितोऽपि कुशलप्रवन्धाधिपतितोऽपि
निकायसभागस्थानाधिपतितोऽपि शुभाशुभकर्मफलभोगाधिपतितोऽपि लौकिकवैरा-
ग्याधिपतितोऽपि लोकोत्तरवैराग्याधिपतितोऽपि इन्द्रियं द्रष्टव्यम् । वेदनास्कन्धो
विज्ञानस्कन्धः⁽²⁾ रूपसंस्कारस्कन्धैकदेशः द्वादश धातवः पञ्चायतनानि धर्मधात्यायत-
नैकदेशश्च । आत्माधिपत्यभिविशत्याजनार्थम् ॥ [Ch. 10a] कथं दुःख-
दुःखता कति दुःखदुःखतानि किमर्थं दुःखदुःखतापरीक्षा । दुःखवेदनासलक्षणतोऽपि
दुःखवेदनीयधर्मसलक्षणतोऽपि दुःखदुःखता द्रष्टव्या । सर्वपामेकदेशः । दुःखिता-
त्माभिविशत्याज⁽³⁾ नार्थम् ॥ कथं विपरिणामदुःखता कति विपरिणामदुःख-
तानि किमर्थं विपरिणामदुःखतापरीक्षा । सुखवेदनाविपरिणतिसलक्षणतोऽपि
सुखवेदनीयधर्मविपरिणतिसलक्षणतोऽपि तत्र चानुनयचित्तविपरिणतितोऽपि
विपरिणामदुःखता द्रष्टव्या । सर्वपामेकदेशः । सुखितात्माभिविशत्याजनार्थम्⁽⁴⁾ ॥
कथं संस्कारदुःखता कति संस्कारदुःखतानि किमर्थं संस्कारदुःखतापरीक्षा ।
अदुःखासुखवेदना सलक्षणतोऽपि अदुःखासुख [T. 71b] वेदनीयधर्मलक्षण-
तोऽपि तदुभयद्वौन्दुल्यपरिग्रहतोऽपि द्वयाविनिर्मोक्षानित्यानुयन्धायोगक्षेमतोऽपि
संस्कारदुःखता द्रष्टव्या । स्कन्धानां त्रयाणां धातूनां द्वयोश्चायतनयोरेकदेशः⁽⁵⁾
स्थापयित्वा सर्वाणि । अदुःखासुखात्माभिविशत्याजनार्थम् ॥ कथं सविपाकं
कति सविपाकानि किमर्थं सविपाकपरीक्षा । अकुशलं कुशलसाम्बन्धं च सविपाकं
द्रष्टव्यम् । स्कन्धानां दशानां धातूनां चतुर्णां चायतनानामेकदेशः । स्कन्धोपनि-
क्षेपकप्रतिसंघायकात्माभिविशत्याजनार्थम्⁽⁶⁾ ॥ [Ph. 2B 1, Ms. 14b] विपाकः
पुनरालपविज्ञानं ससंप्रयोगं द्रष्टव्यम् । तदन्यत्तु विपाकजम् ॥ कथमाहारः
कथमाहारः किमर्थमाहारपरीक्षा । परिणतितोऽपि पाणिनामिकः विषयतोऽपि वैषयिकः
आश्रयतोऽप्याशि (? शयि) कः^१ उपादानतोऽप्युपादानिकः आहारो द्रष्टव्यः ।
त्रयाणां स्कन्धानामेकदशानां धातूनां पञ्चानाञ्चायतनानामेकदेशः । आहारस्थिति-
कात्माभिविशत्याजनार्थम् ॥ (1) अपि खत्वाहारो^२ शुद्धा^३ श्रयस्थितिकः^४ शुद्धा-
शुद्धाश्रयस्थितिकः शुद्धाश्रयस्थितिकः स्थितिसंदर्शिनकश्च द्रष्टव्यः ॥ कथं सोत्तरं

१. ची० जविपाक इत्यधिकम् । २. मा० भो० आश्रय आश्रिक इति । ३. ची० व्यवस्थानप्रभेदेन
समाप्तनधनुर्विध इत्यधिकम् । ४. मू० अशुद्धा० ।

फति सोत्तपणि किमर्थं' सोत्तरपरीक्षा । संसृततोऽसंसृते [T. 75a] फदेशतश्च
सोत्तरं द्रष्टव्यम् । धर्मधात्वायतनैकदेशं स्थापयित्वा सर्वाणि । आत्मद्रव्यहीनाभि-
निवेशाज्जनार्थम् ॥ कथमनुत्तरं फत्यनुत्तराणि किमर्थमनुत्तर⁽ⁱⁱ⁾ परीक्षा ।
असंसृतैकदेशतोऽनुत्तरं द्रष्टव्यम् । धर्मधात्वायतनैकदेशः । आत्मद्रव्याग्राभिनिवे-
शाज्जनार्थम् ॥ इत्यनेन^१ नयेनाप्रमाणः प्रमेदनयः ॥

अपि खलु समासतः स्कन्धधात्वायतनानां प्रमेदस्त्रिविधः । परिकल्पितलक्षण-
प्रमेदः विकल्पितलक्षणप्रमेदः धर्तालक्षणप्रमेदश्च ॥ तत्र परिकल्पितलक्षणप्रमेदः⁽ⁱⁱⁱ⁾
कतमः । स्कन्धधात्वायतनेष्वामेति वा सत्त्वो जीवो जन्तुः पोषो पुद्गलो मनुजो^४
मानव इति वा यापरिकल्प्यते ॥ विकल्पितलक्षणप्रमेदः कतमः । तान्येव स्कन्ध-
धात्वायतनानि ॥ धर्मातालक्षणप्रमेदः कतमः । तेष्वेव स्कन्धधात्वायतनेष्वामा-
भावः सत्त्वजीवजन्तुपोषपुद्गलमनुजमानवानामभावाः नैरात्म्यास्तिता ॥

अपि खलु चतु^(iv) विधः प्रमेदः । लक्षणप्रमेदः प्रकारप्रमेदः आश्रयप्रमेदः
सन्ततिप्रमेदश्च ॥ लक्षणप्रमेदः कतमः । प्रत्येकं स्कन्धधात्वायतनानां स्वलक्षणप्र-
[T. 75b] मेदः ॥ प्रकारप्रमेदः । तेषामेव स्कन्धधात्वायतनानां द्रव्यमन्तः प्रज्ञासिमन्तः
संवृतिमन्तः परमार्थमन्तः रूपिणोऽरूपिणः सनिदर्शना अनिदर्शना^(v) इत्येवमादि^१
यथानिर्दिष्टः ॥ आश्रयप्रमेदः कतमः । यावन्तः सत्त्वाश्रया^२ स्तावन्ति स्कन्ध [Ch 10b]
धात्वायतनानि ॥ सन्ततिप्रमेदः कतमः । प्रतिक्षणं स्कन्धधात्वायतनानां प्रवृत्तिः ॥
लक्षणप्रमेदे कुशलः किं परिजानाति । आत्माभिनिवेशं परिजानाति ॥ प्रकारप्रमेदे
कुशलः किं परिजानाति । पिण्डसंज्ञां परिजानाति ॥ आश्रयप्रमेदे कुशलः^(vi) किं
परिजानाति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशसंज्ञां परिजानाति ॥ सन्ततिप्रमेदे
कुशलः किं परिजानाति । स्थिरसंज्ञां परिजानाति ॥

अपि खलु षड्विधः प्रमेदः एषामेव स्कन्धधात्वायतनानाम् । बहिर्मुखप्रमेदः
अन्तर्मुखप्रमेदः आयत^३ कालमेदः परिच्छिन्नकालप्रमेदः तत्कालप्रमेदः संदर्शनप्रमेदश्च ।
बहिर्मुख^(vii) प्रमेदः कतमः । यद्वा यसा कामावचरप्रमेदः ॥ अन्तर्मुखप्रमेदः कतमः । सर्वाः
सामाधिभूमयः ॥ आयतकालप्रमेदः कतमः । [T. 76a] पृथग्जनानाम् ॥
परिच्छिन्नकालप्रमेदः कतमः । शैक्षणां स्थापयित्वा चरमक्षणे स्कन्धधात्वायतनानि

तदन्यानि^१ अंशैश्चाणाम् ॥ तत्कालप्रभेदः फलमः । अंशैश्चाणां चरमक्षणे स्कन्ध-
धात्वायतनानि ॥ संदर्शनप्रभेदः फलमः । बुद्धानां पारमिप्राप्तानां योधिसत्त्वानां
महासत्त्वानां^२ च सनिदर्शनानि स्कन्धधात्वायतनानि । ० ॥

(अथ महायानाभिधर्मसमुच्चयशास्त्रे मूलवस्तुनि संग्रहपरिच्छेदो द्वितीयः ^३)

संग्रहः फलमः । संग्रह^४ एकादशविधो द्रष्टव्यः । लक्षणसंग्रहः धातुसंग्रहः
जातिसंग्रहः अक्षयसंग्रहः सहायसंग्रहः देशसंग्रहः कालसंग्रहः एकदेशसंग्रहः सकल-
संग्रहः इतरेतरसंग्रहः परमार्थसंग्रहश्च ॥ लक्षणसंग्रहः फलमः । स्कन्धधात्वायत-
नानां प्रत्येकं स्वलक्षणेनैव तत्तत्संग्रहः ॥ धातुसंग्रहः फलमः । स्कन्धधात्वायत-
नानां बीजभूतेनालयविग्रानेन तत्तद्धानुसंग्रहः ॥ जातिसंग्रहः फलमः । स्कन्धधात्वा-
यतनानां विलक्षणानामपि स्कन्धधात्वायतनैरन्योन्यसंग्रहः ॥ अवस्थसंग्रहः फलमः ।
सुखावस्थानां स्कन्धधात्वायतनानां स्वलक्षणेन^५ संग्रहः । दुःखावस्थानामदुःखा-
सुखावस्थानामपि । अवस्थामुपादाय^६ ॥ सहाय [T. 76b] संग्रहः फलमः । रूप-
स्कन्धः तदन्यैः स्कन्धैरन्योन्य^७ सहायतः^८ सहायेः संगृहीतः । एवं तदन्ये स्कन्धा-
धातवः आयतनानि च^९ । देशसंग्रहः फलमः । पूर्वदिगाश्रितानां स्कन्धधात्वायत-
नानां स्वलक्षणेन^{१०} संग्रहः । एवं तदन्यदिशामपि स्कन्धधात्वायतनानां^{११} वेदि-
तव्यम् ॥ कालसंग्रहः फलमः । अतीतानां स्कन्धधात्वायतनानां स्वलक्षणेन
संग्रहः । अनागतानां प्रत्युत्पन्नानामपि स्कन्धधात्वायतनानाम्^{१२} । एकदेशसंग्रहः
फलमः । यावन्तो धर्माः स्कन्धधात्वायतनैः संगृहीताः तेषामन्यतमसंग्रह एकदेश
संग्रहो वेदितव्यः ॥ सकलसंग्रहः फलमः । यावन्तो धर्माः स्कन्धधात्वायतनैः
संगृहीताः तेषामन्यतमः संग्रहः सकलसंग्रहो वेदितव्यः ॥ इतरेतरसंग्रहः फलमः ।
रूपस्कन्धसंग्रहे कति धातवः कत्यायतनानि । दशानामेकदेशः^१ । वेदनास्कन्धसंग्र-
हे कति धातवः कत्यायतनानि । एकदेशः^२ । यथा वेदनास्कन्धस्तथासंज्ञासंस्कार
स्कन्धाः ॥ विज्ञानस्कन्धसंग्रहे कति धातवः कत्यायतनानि । सप्त धातव एक-
मायतनम् ॥ चक्षुर्धातुसंग्रहे कति स्कन्धः कत्यायतनानि । रूपस्कन्धैकदेश-

१. भो० नास्ति । २. भो० नास्ति । चीनेऽधिकं युज्यते । ३. ची० एतदधिकम् । भो० नास्ति
४. भो० नास्ति । ५. भो० तत्त्वेन । ६. भो० एतद् नास्ति । ७. भो० अन्योन्यं नास्ति ।
८. भो० सहायमावेन । ९. भो० वेदितव्यानि । १०. भो० तत्त्वेन । ११. १२. भो० स्कन्धधा-
त्वायतनानां नास्ति ।

[T.77a] एकमायतनम् ॥ चक्षुर्धातुवत् श्रोत्रघ्राणजिह्वाकाय^१ रूपशब्दगन्धरस-
स्पर्शएवधातयः ॥ ^४ मनोधातुसंग्रहे कति स्कन्धाः कत्यायतनानि । एकः स्कन्ध
एकमायतनम् ^५ ॥ ^६ धर्मधातुसंग्रहे कति स्कन्धाः कत्यायतनानि । धर्मः स्कन्धा
रूपस्कन्धैकदेश एकमायतनम् ^६ ॥ चक्षुर्विज्ञानधातुसंग्रहे कति स्कन्धाः कत्यायतनानि
विज्ञानस्कन्धमनआयतनयोरैकदेशः । चक्षुर्विज्ञानवत् श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञान-
धातयः ॥ चक्षुरायतनसंग्रहे कति स्कन्धाः कति धातयः । रूपस्कन्धैकदेश एको
धातुश्च । यथा चक्षुरायतनं तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायरूपशब्दगन्धरसस्पर्शएवधात-
नानि ॥ मनआयतनसंग्रहे कति स्कन्धाः कति धातयः । एकः स्कन्धः सप्त धातयः ।
धर्मायतनसंग्रहे कतिस्कन्धाः कति धातयः । धर्माणां स्कन्धानां [Ch.11a] मेक-
देश एको धातुश्च ॥ तद्वत् तदन्ये धर्माः स्कन्धधात्वायतनैर्निर्दिश्यन्ते अन्ये^३ च न
स्कन्धधात्वायतनैर्निर्दिश्यन्ते । यथा द्रव्यमन्तः प्रज्ञसिमन्तः संवृतिमन्तः परमार्थमन्तो
[T.77b] तेषां विज्ञेया अभिज्ञेया रूपिणोऽरूपिणः सनिदर्शना अनिदर्शना इत्येव-
मादयः पूर्वं निर्दिष्टाः । (तिपां) यथायोगं स्कन्धधात्वायतनैरितरतरसंग्रहे वेदितव्यः ॥
परमार्थसंग्रहः क्तमः । स्कन्धधात्वायतनानां तथतासंग्रहकुशलः कमनुशंसं प्रति-
लभते । ^७ आत्मन्यनेऽमिसंक्षेपातुशंसं प्रतिलभते ^७ । यथा यथा आत्मन्यनेषु चित्ता-^८
मिसंक्षेपः तथा तथा कुशलमूलाभिवृद्धिः ॥०॥

(अ^१ य महायानाभिधर्मसमुच्चयशास्त्रे मूलवस्तु वि संप्रयोगपरिच्छेद-
स्तृतीयः ।) ^१

संप्रयोगः क्तमः । समासतः संप्रयोगः षड्विधः । अविनिर्भाग्य संप्रयोगः
मिथीभाष्य संप्रयोगः समवधानसंप्रयोगः सहभावसंप्रयोगः हृत्प्राप्तानुप्राप्तसंप्रयोगः
संप्रतिपत्तिसंप्रयोगश्च ॥ अविनिर्भाग्यसंप्रयोगः क्तमः । सर्वेषां देशिनां परमाणु-
पर्यापन्नानां ^२ रूपाश्रिकानामन्योन्यमविनिर्भागः^३ ॥ मिथीभाष्यसंप्रयोगः क्तमः ।

१. भो. दशानां धातुनां दशानां चायतनानामेकदेशः । २. भो. धात्वायतनानामेकदेशः । ३. भो.
कायधातयः । रूपधातुसंग्रहे कति स्कन्धाः कत्यायतनानि । रूपस्कन्धैकदेश एकमायतनम् ॥
रूपधातुवत् शब्दगन्धरसस्पर्शएवधातयः ॥ ४. भो. मनोधातुसंग्रहे ... एकमायतनम् । नास्ति ।
५. भो. धर्मधातु संग्रहे ... एकमायतनम् । इत्येतत् ० मनोविज्ञानधातव इत्यस्यानन्तरं वर्तते ।
६. भो. केचित् । ७. भो. एतद् वाक्यं नास्ति । ८. भो. चित्तं नास्ति ।

१. मू. भो. एतद् वाक्यं नास्ति । २. ३. ३...

परमाणोरुर्ध्वं सर्वेषां देशिनां^३ रूपांशिकानां परस्परं मिश्रीभावः^४ ॥ समवधानसं-
 प्रयोगः फतमः । देशिनामेव समुदायिनां^५ रूपपरंपरायां समवधानम्^६ ॥ सहभाव-
 संप्रयोगः फतमः । एकस्मिन् काये स्कन्धधात्वायतनानां सहकालप्रवृत्तिः सममुत्प-
 त्ति^७ स्थितिनिरोधः ॥ दृत्यानुष्ठानसंप्रयोगः फतमः । एकस्मिन्^८ दृत्यानुष्ठाने
 परस्परं संप्रयोगः । यथा द्वयोर्मिश्चोरन्यतरमिक्षोः क्रियानुष्ठाने अन्योऽन्यं संप्रयोगः ॥
 संप्रतिपत्ति संप्रयोगः फतमः । [T.78a] चित्तचैतसिकानामेकस्मिन्नालम्बनेऽन्यो-
 न्यं^९ संप्रतिपत्तिः । स संप्रतिपत्तिसंप्रयोगः पुनरनेकार्थकः । यथा परभावेन
 संप्रयोगः^{१०} न स्वभावेन । अधिरुद्धयोः संप्रयोगो^{११} न विरुद्धयोः । सदृशकालयोः
 संप्रयोगो^{१२} अविसदृशकालयोः [Ph.2AzMS.16a] समागधातुभूमिकयो^{१३} रवि-
 सभाग(धातु)^{१४} भूमिकयोः ॥ सर्वत्रगसंप्रयोगस्तयथा वेदना संज्ञाचैतनास्पर्शमन-
 स्कार विज्ञानानाम् ॥ अपि खलु क्षिप्रसर्वत्रगः संप्रयोगो^{१५} मनसि चतुर्णां^{१६} क्लेशा-
 नाम् ॥ कादाचित्कः संप्रयोगस्तयथा चित्ते^{१७} श्रद्धादीनां कुशलानां रागादीनां च
 क्लेशोपक्लेशानाम् ॥ आचस्थिकः संप्रयोगः सुखाया वेदनायाः ससंप्रयोगा^{१८} याः ।
 एवं दुःखाया अदुःखासुखायाः ॥ अविच्छिन्नः संप्रयोगः सवित्तिकायामवस्थायाम् ।
 विच्छिन्नः संप्रयोगोऽवित्तिकसमापत्यन्तरितस्य ॥ वहिर्मुखः संप्रयोगः
 यद्ब्रूयसा काम^{१९} प्रतिसंयुक्तानां चित्तचैतसिकानाम् ॥ अन्तर्मुखः संप्रयोगो
 यद्ब्रूयसा समाहितभूमिकानां चित्तचैतसिकानाम् ॥ उचितः संप्रयोगः
 पार्थक्य^{२०} निकानां चित्तचैतसिकानां तदेकत्वानां [T.78b] च शैक्षाशैक्षाणाम्^{२१} ॥
 अनुचितः संप्रयोगः लोकोत्तराणां चित्तचैतसिकानामाद्यतदुत्तराणां लोकोत्तरपृष्ठ-
 लब्धानां च ॥ संप्रयोगकुशलः कमनुशंसं प्रतिलभते । चित्तमात्रे वेदनादीनां
 सांक्लेशिकानां व्यावदानिकानाञ्च धर्माणां संप्रयोगं जानाति । तच्च जानना^{२२} त्मा
 वेदयते संजानाति चेतयते स्मरति संक्लिश्यते व्यवदायते चेतयत्य^{२३} भिनिवेशं प्रजहाति
 ३ नै^{२४} रत्नमवचतरति ॥

३. , ३, भो० नास्ति । भावे रूपादीनामिति वर्तते । ४. , भो० नास्ति । ५. भो०
 एकोत्पत्तिः । ६. भो० नास्ति । ७. भो० नास्ति ८. मूले नामीदिति प्रतीयते । ची० अधिकं
 प्रतीयते । ९. ची० संप्रयोग इत्यधिकं युक्तम् । १०. या० ची० भो० अस्ति । ११. ची०
 क्षिप्ते मनसि । १२. ची० तत्कालिकानाम् इत्यधिकम् । १३. भो० सचित्तकायाम् । १४. ची०
 सविच्छिन्नाः । १५. ची० कामधातुः ।

१. ची० शैक्षाणाम् । २. ची० भो० चेतयति नास्ति । चेतयति किम् । ३. ची० प्रजहातीति
 वेदते इत्यस्मात् पूर्वं वर्तते । ४. ची० कुशलमाशु इत्यधिकम् ।

(अथाभिधमसमुच्चयशास्त्रे मूलवस्तुनि समन्वागमपरिच्छेदश्चतुर्थः)^५

समन्वागमः कतमः । लक्षणतः पूर्ववत् ॥ तत्प्रमेदः पुनः त्रिविधः^६ ।

वीजसमन्वागमः वशितासमन्वागमः समुदाचारसमन्वागमश्च ॥ वीजसमन्वागमः कतमः । कामधातो जातो भूतः कामप्रति^(१) संयुक्तः^७ क्लेशोपक्लेशैः रूपारूप्यप्रति-संयुक्तश्च क्लेशोपक्लेशैर्वीजसमन्वागमेन समन्वागतः उपपत्तिप्रातिलाभिकैश्च ॥ कुशलैः ॥ रूपधातो जातो भूतः कामप्रतिसंयुक्तैः क्लेशोपक्लेशैः [Ch. 11b] वीज-समन्वागमेन समन्वागतोऽसमन्वागतश्च वक्तव्यः । रूपप्रतिसंयुक्तरूप्यप्रतिसंयुक्तैश्च क्लेशोपक्लेशैः वीजसमन्वागमेन समन्वागतोऽसमन्वागतश्च [T. 79a] वक्तव्यः । आरूप्यप्रतिसंयुक्तैः क्लेशोपक्लेशैः वीजसमन्वागमेन समन्वागतः उपपत्ति(प्राति)ला-भिकैश्च कुशलैः ॥ त्रैधातु^(११) कप्रतिपक्ष^८ लामी यस्य यस्य प्रकारस्य प्रतिपक्ष उत्प-न्नस्तस्य^{१०} वीजसमन्वागमेनासमन्वागतः । यस्य^{११} प्रतिपक्षो नोत्पन्नस्तस्य^{१३} वीज-समन्वागमेन समन्वागतः ॥ वशितासमन्वागमः कतमः । प्रायोगिकानां धर्माणाम् वशितासमन्वागमेन समन्वागतः लौकिकानां लोकोत्तराणां वा ध्यानविमोक्षस्य^(११) [Ph. 2B2 Ms. 16b] माधिसमापत्त्यादीनां^१ तदेकत्याजां(वा)^२ व्याकृतानाम्^३ ॥ समुदाचारसमन्वागमः कतमः । स्कन्धघात्वाप्यतनानां यो य एव धर्मः संमुखीभूतः कुशलो वा अकुशलो वा अन्याकृतो वा तस्य समुदाचारसमन्वागमेन समन्वागतः ॥ समुच्छिन्नकुशलमूलः कुशलानां धर्माणाम् वीजसमन्वागमेन समन्वागतोऽसमन्वागतश्च वक्तव्यः ॥ आत्यन्तिकः पुनः^{१४} संक्लेशसमन्वागमः अपरिनिर्वाणधर्मकाणामिच्छ-न्तिकानां द्रष्टव्यः । मोक्षहेतुर्वैकल्यादात्यन्तिक एषां^४ हेत्वसमन्वागमः ॥ समन्वा-गमकुशलः फलनुशंसं प्रतिलभते । आचयापवयज्ञो भवति धर्माणाम् । तथा आचयापवयज्ञो न कस्यां चिल्लीकियां सपत्नी विपत्नी वा एकान्तिकसंज्ञी भवति यावदेवानुनयप्रतिघ्न^(१५) हाणाय ॥

■ अभिधर्मसमुच्चये लक्षणसमुच्चयो नाम प्रथमः समुच्चयः ॥^५

५. मू० भो० नास्ति चीनानुवादेऽधिकं प्रतीयते । ६. भो० नास्ति । ७. ची० कामरूपारूप्य प्रतिपद्युक्तैः ।

८. ची० प्रतिलम्बिकैः मू० प्राप्तिं पतितं नीचे लिखितम् । अत्र उत्तरत्र योजितम् । ९. ची० प्रतिपक्षमार्गः । १०. भो० तस्य तस्य । ची० तस्य तस्य प्रकारस्य । ११. ची० यस्य यस्य प्रकारस्य । १२. ची० तस्य तस्य प्रकारस्य ।

१. ची० गुणानाम् । २. मा० ची० भो० अस्ति । मू० नास्ति । ३. ची० धर्माणाम् । भो० वशितासमन्वागमेन समन्वागतः इत्यधिकम् । ४. ची० मोक्षलभानां । ५. . . ची० एतन्नास्ति

[अभामिधर्मसमुत्पत्त्याख्ये विनिश्चयसमुच्चये सत्यपरिच्छेदः प्रथमः ॥^१]

[T. 79b] विनिश्चयः फलमः । सत्यविनिश्चयो धर्मविनिश्चयः प्रातिविनिश्चय
सांप्रत्यविनिश्चयश्च ॥

सत्यविनिश्चयः फलमः । चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखं समुदयो निरोधो मार्गश्च ।
दुःखसत्यं फलमत् । तत्सत्यजन्मतो जन्माधिष्ठानतश्च वेदितव्यम् ॥^(१) । सत्यजन्म
फलमत् । ^२ नरकसत्यजन्मतिर्यक्प्रेतेषु^३ मनुष्येषु पूर्वविदेहप्यपरगोदानीयेषु जाम्बू-
द्वीपेषु उत्तरेषु कुरुषु देवेषु चतुर्मा(हा)राजकायिकेषु त्रायस्त्रिंशेषु यामेषु तुषितेषु
निर्माणरतिषु परनिर्मितवशवर्त्तिषु ब्रह्मपुरोहितेषु महद्ब्राह्मणेषु परीक्षामेषु^(४) प्रमाणांमेषु
अमास्वरेषु परीक्षशुभेषु^(५) प्रमाणशुभेषु ॥^(६) शुभदृष्टत्स्नेष्वनन्नकेषु पुण्यप्रसवेषु
बृहत्फलैष्य संश्लिप्तवेष्वयुहैष्यतपेषु सुहृदेषु^७ सुदर्शनेष्वकनिष्ठेष्वआकाशान्त्यायतनेषु
विज्ञानान्त्यायतनेष्वआकिञ्चन्यायतनेषु नैयसंज्ञानासंघायतनेषु ॥

जन्माधिष्ठानं फलमत् । भाजनलोकः । वायुमण्डले अप्मण्डलप्रतिष्ठितम् ।
अप्मण्डले पृथिवीमण्डलम्^(१) । पृथिवीमण्डले सुमेरुः सप्तकाञ्चनपर्वताः चत्वारो
द्वीपाः अष्टावन्तद्वीपाः अग्न्यन्तरः समुद्रो बाह्यसमुद्रश्चतस्रः सुमेरुपरिण्डाः चतुर्माहा-
राजकायिकानां त्रायस्त्रिंशानां स्थानान्तराणि चक्र[T. 80a]वाङ्ः पर्वतः आकाशे
विमानानि यामानां तुषितानां निर्माणरत्नीनां परनिर्मितवशवर्त्तिनां देवानां^(२) रूपाव-
चराणां च असुराणां स्थानान्तराणि नारकाणां स्थानान्तराणि । उष्णनरकाः शीत-
नरकाः प्रत्येकनरकाश्च तदेकत्यानां च तिर्यक्प्रेतानां स्थानान्तराणि यावदादित्याः
परिवरन्तो विशोऽवभासयन्ते वैरोचनास्तावत्साहस्रके लोके सहस्रं चन्द्राणां सहस्रं
सूर्याणां सहस्रं सुमेरूणां पर्वतराजानां^(३) सहस्रं चतुर्णां द्वीपानां^४ सहस्रं चतुर्माहा-
राजकायिकानां देवानां^५ सहस्रं त्रायस्त्रिंशानां सहस्रं यामानां सहस्रं तुषितानां
सहस्रं निर्माणरत्नीनां सहस्रं परनिर्मितवशवर्त्तिनां सहस्रं ब्रह्मलौकिकानामिदमु-
च्यते सहस्रचूडिको लोकधातुः ॥ सहस्रं सहस्रचूडिकानां धातूनामुच्यते द्वितीयो

१. चीनानुवादः । मूले नास्ति । २. ची० मत्तलोकः । इत्यादिक्कम् । ३. ची० मनुष्यदेवगनिपु-
इत्यधिकम् । ४. अयमंशो मूले पतिनः प्रतीयते । ५. ची० नास्ति ।

१. गो. सहस्रपूर्वविदेहानां सहस्रं जम्बूद्वीपानां सहस्रमपरगोदानीयानां सहस्रमुत्तरकुरुणाम् । २. ची,
देवानां प्रत्येकमावर्त्यते ।

मध्यमसाहस्रो लोकधातुः ॥ सहस्रं मध्यमसाहस्रधातूनामुच्यते तृतीयो महा-
साहस्रो लोकधातुः । एवं स त्रिसाहस्रो [Ch. 12a] महासाहस्रो लोकाधातुः
महाधकवाङ् पर्यन्तमण्डल^१ परिवेष्टितः । स च त्रिसाहस्रमहासाहस्रो लोकधातुः
समसंवर्त्तविवर्त्तः । तथा च देवः चक्राकारान्^२ वृष्टिचिन्दून् निरन्तरं निरवच्छिन्न^३ -
माकाशाद् घर्षति । तथा च पूर्वस्यां दिशि निरन्तरं निरवच्छिन्न^४ मप्रमाणो
लोकधातुः संवर्त्तिष्यते वा [T. 80b] विवर्त्तिष्यते वा संवर्त्तते वा संवृत्तिप्रति
वा विवर्त्तते वा विवृत्तिप्रति वा । यथा पूर्वस्यां दिशि तथा सर्वासु दशसु दिक्षु ।
यश्च सत्त्वलोको यश्च भाजनलोकः कर्मह्मेश^५ जनितः कर्मह्मेशाधिपतेयश्च सर्वमु-
च्यते दुःखसत्यम् । परिशुद्धलोकधातुस्तु न दुःखसत्यसंगृहीतो न कर्मह्मेश^५ जनितः
न कर्मह्मेशाधिपतेयश्च । केवलं महाप्रणिधानेन व्यवदानकुशलमूलाधिपतिना
आकृष्यते तदुत्पत्तिस्थानं चाचिन्त्यं केवलं बुद्धेन ध्यायते न ध्यायिना ध्यानगोचरः
किं पुनः चिन्तयताम् ॥

अपि खलु दुःखलक्षणप्रमेदा मष्टौ । “जातिदुःखं जरा दुःखं व्याधिदुःखं
मरणं दुःखम् अप्रियसंप्रयोगो दुःखं प्रियविप्रयोगो दुःखं यदपीच्छन् लभते तदपि दुःखं
संक्षिप्तेन पञ्चोपादानस्वरूपा दुःखम्” ॥ जातिः किमुपादाय दुःखम् । संवाधदुःखतां
तदन्यदुःखाश्रयतां चोपादाय । जरा किमुपादाय दुःखम् । काले विपरिणति-
दुःखतामुपादाय ॥ व्याधि किमुपादाय दुःखम् । भूतेषु विपरिणतिदुःखतामुपादाय ॥
मरणं किमुपादाय दुःखम् । जीवितविप्रणाशदुःखतामुपादाय ॥

अप्रियसंप्रयोगः किमुपादाय दुःखम् । संयोगज^१ [T. 81a] दुःखतामुपादाय ॥
प्रियविप्रयोगः किमुपादाय दुःखम् । विप्रयोगज^२ दुःखतामुपादाय ॥ यदपीच्छन्
लभते तत् किमुपादाय दुःखम् । काम्यफलाभावज^३ दुःखतामुपादाय ॥ संक्षिप्तेन-
पञ्चोपादानस्वरूपाः किमुपादाय दुःखम् । दौष्टुल्यदुःखतामुपादाय ॥ एवमष्टौ
संगृहीतानि पट् भवन्ति । संवाधदुःखं विपरिणति दुःखं संप्रयोगदुःखं विप्रयोग-
दुःखं काम्यफलाभावदुःखं दौष्टुल्यदुःखं च ॥ एवं पट् बाहुर्येना^४ ष्ठी भवन्ति ।

३. ओ. पर्यन्तमण्डल० नास्ति । ४. ओ० युगधारया । ५. ६. ओ० नास्ति । ७. ८. ची०
०वल० इत्याधिकम् ।

१. २. ३. ओ० ०ज० नास्ति । ४. ओ० नास्ति । ५. ओ० बाहुर्येन नास्ति ।

पद् समानान्यर्था भवन्ति^१ ॥ यदुक्तं तिष्ठो दुःखताः । तामु अप्री दुःखानि संगृही-
तानि भवन्ति । तत्र कथं तिम्रपु संगृहीतान्यर्था अप्रमु धा संगृहीतास्तिस्रः ।
पारंपर्यलक्षणं^२ संग्रहात् । जातिदुःखं जरा दुःखं व्याधिदुःखं मरणं दुःखम्
अप्रियसंप्रयोगो दुःखमिति सन्तानदुःखदुःखता । प्रियविप्रयोगो दुःखं यदपीच्छन्न
लभते तदपि दुःखं तदुचिपरिणामदुःखता । संक्षिप्तेन पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखं तन्
संस्कारदुःखता ॥ यदुक्तं द्विविधे दुःखे इति । तन् संवृतिसत्येन दुःखं परमार्थ-
सत्येन दुःखं च । फतमन् संवृतिसत्येन दुःखं फतमत् परमार्थसत्येन दुःखम् ।
जातिदुःखं यापन् यदपीच्छन्न लभते तदपि दुःखमिति संवृतिसत्येन [T, 81b]
दुःखम् । यदुक्तं^३ संक्षिप्तेन पञ्चोपादानस्कन्धा दुःखमिति परमार्थसत्येन दुःखम् ॥

दुःखसत्यस्य सामान्यलक्षणं फतमत् । अनित्यलक्षणं दुःखलक्षणं शून्यलक्षण-
मनात्मलक्षणं च ॥ अनित्यलक्षणं फतमत् । ^१ समासतो द्वादशविधम्^४ ।
असल्लक्षणं विनाशलक्षणं विपरिणतिलक्षणं वियोगलक्षणं सन्निहितलक्षणं धर्मता-
लक्षणं क्षणलक्षणं प्रवन्नलक्षणं व्याध्यादि^५ लक्षणं चित्तचित्ताकारवृत्तिलक्षणं
भोगसंपत्तिविपत्ति^६ लक्षणं भाजनलोकसंवर्त्तविचर्त्तलक्षणम् ॥ असल्लक्षणं
फतमत् । स्कन्धात्वायतनेषु सर्वकालि^७ कात्मात्मीयता गित्याभावः ॥ विनाश-
लक्षणं फतमत् । संस्काराणामुत्पन्नानां निरोधः । ^२ तत्कालं भूत्याऽभावः^८ ॥
विपरिणतिलक्षणं फतमत् । संस्काराणामन्यथाभावः । ^३ प्रयन्धासादृश्येन प्रवृत्तिः^९ ॥
वियोगलक्षणं फतमत् । संस्कारेषु यशित्वभ्रंशः परैस्वीकरणं वा ॥ सन्नि-
हितलक्षणं फतमत् । समुपस्थितानित्यता^{१०} । ^४ यत्तदानीमेवानुभूयमानानि-
त्यता ॥ धर्मतालक्षणं फतमत् । आगामिन्यनित्यता^{११} । ^५ यामावश्यमनुभविष्यति ॥^{१२}
क्षणलक्षणं फतमत् । संस्काराणां क्षणादूर्द्धमनवस्थानम् ॥ प्रयन्धलक्षणं फतमत् ।
अनादिमति संस्कारे उत्पन्ननिरुद्धा^{१३} नां प्रयन्धाप्रहाणम् ॥ व्यध्यादि^{१४} लक्षणं फतमत् ।

६. ची० आक्षरिकानुवादस्तु यद् वा अष्टौ वा समसमानि भवन्ति । भो० एतद् नास्ति । ७. भो० लक्षण०
नास्ति । ८. भो० अधिकम् । ९. . . ९. भो० एतद् वाक्यं नास्ति । १०. भा० व्याधिजरमरण०
११. भा० विपत्ति० नास्ति ।

१. भो० सर्वकालिक० नास्ति । २. . . २, ३. . . ३. भो० नास्ति । भा० अस्ति । एतद् वाक्यं-
द्वय भाष्यतो गृहीतं प्रतीयते । ४. भो० अनित्यताया अभिभवः । ५. भो० नास्ति एतत् भाष्यतो
गृहीतम् । ची० आक्षरिकानुवादस्तु यद्वेतुनाऽनुबद्धस्तदानीमनुभवति । ६. भो० अनित्यतासङ्काप
हेत्वभावः । ७. भो० नास्ति । एतत् भाष्यतो गृहीतम् । ची० अक्षरानुवादस्तु यद्वेतुनाऽनुबद्धो
ऽवश्यमनुभविष्यति । ८. भो० निरुद्धः नास्ति । ९. भो० व्याधिजरमरण० १०. . .

१० चतुर्णां भूतानां कालोपभोगः^{१०} जीवितविपरिणामः ॥ चित्तचित्ताकार- [T82 a] वृत्तिलक्षणं कतमत् । कदाचित् सरागं चित्तं संभवति कदाचिद् वीतरागं चित्तं संभवति । यद्वत् सद्योपे वा धीतद्वेपं वा समोहं वा धीतमोहं वा संक्षिप्तं वा विशिप्तं वा निम्नं वा उन्नतं वा उद्धतं वा अनुद्धतं वा उपशान्तं वा अनुपशान्तं^{११} वा समाहितं वा असमाहितं वा । एवमादि चित्तसंसारवृत्तिः ॥ भोगसंपत्तिविपत्ति^{१२} लक्षणं कतमत् । संपत्तीनामन्ते विपत्तिर्विनाशः ॥ भाजनलोकसंवर्त्तविवर्त्त लक्षणं कतमत् । अन्यम्युद्यायुभिस्त्रिविधः संवर्त्तविवर्त्तः । तिसृणां संवर्त्तनीनां शीर्षाणि द्वितीय तृतीय चतुर्थध्यानानि । चतुर्थध्याने बाह्यानां^{१३} विमानानां तु बाह्याभावतः^{१४} एव संवर्त्तविवर्त्तः । ^{१५} केवलं तैर्देवैः [Ch.12b] तानि विमानानि सह निर्वर्त्तन्ते सह निरुध्यन्ते ^{१५} एतदुच्यते संवर्त्तविवर्त्तः ॥ अपि खलु ^{१६} त्रयोऽन्तरकल्पाः दुर्भिक्षव्याधिशस्त्रैर् भवन्ति । हीनस्य त्रिविधकल्पस्यान्ते तैः शस्त्रादिभिर्निर्याणं भवति^{१७} । यदालोकधातुः संवृत्तो भवति^१ । एकोऽन्तरकल्पः प्रथमः^२ अपकर्षः । एकोऽन्तरकल्पः पश्चिम^३ उत्कर्षः । अष्टादश अन्तरकल्पा उत्कर्षापकर्षाः । एवं च विंशतिमन्तरकल्पान् लोकधातुः संवर्त्तते । विंशतिमन्तरकल्पान् लोकधातुर्विवर्त्तते । विंशतिमन्तरकल्पान् लोकधातुर्विवृत्तस्तिष्ठति । संकलिताश्चैतेऽशीतिरन्तरकल्पा एको^४ महाकल्पो भवति । तया कल्पसंख्यया रूपारूप्यावचराणां देवानामायुःप्रमाणं घण्यते ॥ यदुक्तम् अन्यतरे, सत्त्वा आयुःक्षयाद् वा पुण्य [T82b] क्षयाद् वा कर्मक्षयाद् वा तस्मादधिष्ठानात् च्यवन्ते इति । तत्र आयुःक्षयः कतमः । काले मरणम् । पुण्यक्षयः कतमः । अकाले मरणम् अपुण्यमरणम्^५ । येन सत्त्वा आत्मा समापत्त्या रज्यन्ते । पुण्यक्षयाच्च हेतोः^६ ते जीविताच्यवन्ते । कर्मक्षयः कतमः । उपपद्यवेदनीयकर्मणः अपरपर्यायवेदनीयकर्मणश्च उभयोः^७ क्षयामरणम् ॥ दुःखलक्षणं कतमत् । तिस्रो दुःखताः अष्टाकारं वा दुःखं षडाकारं वा

१०. भो० भा० धातेवैगम्यम् । ११. ची० अनुपशान्तमुपशान्तम् इति क्रमः । १२. या. विपत्ति नास्ति । १३. भोऽनी बाह्यस्यस्त्वत्रावशिष्टार्थकः प्रतीयते । १४. भो० निरोधतः । १५. भो० एतद् वाक्यं नास्ति ! भाष्येतेष्वे शब्दा विद्यन्ते । १६. भो० अपि खलु नास्ति । १७. भो० तैः कल्पस्य निर्याणं भवति इत्येतावन्मात्रम् ।

१...१. भो० वाक्यमिदं नास्ति । २. ३. भो० नास्ति । ४. भो० नास्ति । ५. भो० अपुण्यमरणं नास्ति । ६. भो० नास्ति । ७. भो० नास्ति ।

दुःखं^१ घातुन्येन पूर्वमुक्तं^२ तद् दुःखं नाम । किं प्रतीत्यसूत्रे उक्तं^३ यदनित्यं तद् दुःखमिति । उभयांशिर्धामनित्यतां प्रतीत्य दुःखलक्षणं प्रज्ञायते^४ । उत्पादांशिकी-
गनित्यतां प्रतीत्य दुःखदुःखता प्रज्ञायते । ध्यायांशिकीमनित्यतां प्रतीत्य विपरिणाम-
दुःखता प्रज्ञायते । उभयांशीयिमनित्यतां प्रतीत्य संस्कारदुःखता प्रज्ञायते ॥^५ तथा च
संस्कारानित्यतां संस्कारविपरिणामतां च संघायोक्तं भगवता मया^६ यत्किंचिद्
वेदितमिदमयं दुःखस्येति ॥ अपि खलु उत्पादव्ययधर्मद्वयानुगतं संस्कारेषु
जात्यादयोऽर्था दुःखानि^७ प्रज्ञायन्ते इत्यभिसंघायं युद्धेन भाषितं यदनित्यं तद्
दुःखमिति । अ^८पि च अनित्येषु संस्कारेषु जात्यादिकं दुःखं प्रज्ञायते इति
अनित्यतो दुःखं न सर्वं संस्कारा इत्यग्राधिसन्धिर्वेदितव्यः^९ ॥

शून्यतालक्षणं कृतमत् । तेषु^१ तस्य अभावः । अनेन नयेन समनुपश्यना-
शून्यता । पुनः तेषु^२ अन्यस्य भावः । अनेन नयेन यथाभूतज्ञानभावः^३ । एतद्
['T. 83d] यतारशून्यतोच्यते । यथाभूतज्ञानमविपरीतोऽर्थः ॥ तेषु अभावः
कृतमः । स्कन्धधात्वाद्यतनेषु नित्यधुक्कटस्थाविपरिणामधर्मात्मात्मीयभावः ।
अनेन नयेन तेषां शून्यता ॥ तेषु अन्यस्य भावः^४ कृतमः । तै^५ एव नैरात्म्यम् ।
तद्य आत्मनो नास्ति अनात्मनोऽस्ति सती शून्यता^६ ॥ एतदभिसंघायोक्तं
भगवता^७ सतो यथाभूतज्ञानं भावः । असतो यथाभूतज्ञानमभावः^८ ॥ अपि खलु
त्रिविधा शून्यता । स्वभावशून्यता तथामावशून्यता प्रवृत्तिशून्यता च । आद्या
परिक्लिप्ता द्रष्टव्या । तृतीया परिनिष्पन्नस्वभावा द्रष्टव्या ॥

अनात्मलक्षणं कृतमत् । यथाऽऽत्मवादे स्थितस्य आत्मलक्षणस्य स्कन्ध-

८. ची० त्रीणि दुःखानि अष्टौ दुःखानि षड् दुःखानीत्यनुवादः । पूर्वं विद्यो दुःखता इति पाठो गृहीतः
भाष्ये च अष्टाकारमिति वर्तते अत एव पाठो गृहीतम् । ९. भो० षडाकारं वा पूर्वमुक्तं नास्ति । १०
भो० सूत्रे उक्तं नास्ति ११. भो० अक्षरानुवादस्तु अनित्यता उभयांशिकी प्रज्ञायते । उत्पादांशिकी प्रज्ञाति-
व्यायांशिकी प्रज्ञातिथि । अयं पाठः भाष्यनो गृहीतः । १२. ची० एतमर्थमभिसंघायेत्यधिकं प्रतीयते ।
१३. ची० भो० अस्ति । भो० नास्ति । १४. ची० दुःखताः । १५ .. १८ भो० एतद् नास्ति
ची० तथागतस्येत्यधिकम् । अयं पाठः भाष्यनो गृहीतः । तत्र 'न सर्वे संस्कारा' इति नास्ति ।

१. भो० यत्र यदभावः । २. भो० एषु । ३. भो० भावः नास्ति । ४. भो० अभावः । ५...५
भो० पाठस्त्वेवं प्रतीयते । यन्नैरात्म्यम् । एवं नैरात्म्यस्य नैरात्म्यं सतः शून्यता । ६...६ भो०
अत्रानुवादस्त्वेवं ; सतोऽपि असतोऽपि अभावः मय्यगु यथाभूतज्ञानम् इति ।

धात्वायत्तनेषु तल्लक्षणस्याभावः । स्कन्धधात्वायत्तनेषु आत्मलक्षणाभावतामुपादाय ।
इ^१ दमुच्यते अनात्मलक्षणम्^२ ॥ एतदभिसंधायोक्तं भगवता सर्वं धर्मा अनात्मान
इति ॥ अपि चोक्तं भगवता नैतत् सर्वं^३ मम नैषोऽहमस्मि न मे स आत्मा
इति । एवमेतं यथाभूतं संप्रशाय द्रष्टव्यम् इति तस्य कोऽर्थ उक्तः । यहिर्धावस्त्वभि-
संधायोक्तं नैतत् सर्वं ममेति । कुत एतत्^४ । [T. 83b] यहिर्धावस्तु नि
कल्पितात्मीयलक्षणम् । अ^{१०}तः आत्मीयनिष्कर्षणम्^{१०} । अध्यात्मयस्तु नि
परिकल्पितात्मात्मीयलक्षणम् । अ^{११}त आत्मात्मीयोभयनिष्कर्षणम्^{११} ।

पूर्वमुक्तम् अनित्यं क्षणलक्षणमिति । [पृ. ३६] तत् कथं ज्ञायते^१ । यथा
चित्तचैतसिकानां क्षणिकता^२ तथा रूपादीनामपि क्षणिकता^३ द्रष्टव्या । चित्तोपात्त-
तामुपादाय चित्तैकयोगक्षेमतामुपादाय चित्तविकारतद्विकारतामुपादाय चित्ताश्रयता-
मुपादाय चित्ताधिपत्यसंभूततामुपादाय चित्तवशवर्तिनां चोपादाय ॥ अपि खलु
अत्यन्तविकारोपलब्धितामुपादाय [Ph. 2A3 Ms 19a] उत्पन्नस्य चानपेक्ष्य
प्रत्ययं स्वरसचिनाशितामुपादाय रूपस्यापि क्षणिकता द्रष्टव्या ॥

यदुक्तं यत्किंचिद्रूपं सर्वतश्चत्वारि महाभुतानि चत्वारि च महाभूतान्युपादा-
येति । तत्किं सन्धायोक्तम् । संभवं सन्धायोक्तम् । एकदेशाश्रयीभावार्थं
उपादायार्थः ॥ यत्र पुनः समुदाये यद्भूतमुपलभ्यते तत्तत्रा^४ स्तिति वक्तव्यम्^५ ।
^० (अस्ति एकभौतिकः अस्ति द्विभौतिकः^७) अ^८ स्ति यावत्सार्वभौतिकः ॥ उपा-
दायरूपेऽपि^९ [Ch. 13a] यदुपादायरूपं यस्मिन् समुदाये उपलभ्यते तत्तत्रास्तीति
वेदितव्यम् ॥^{१०} यत्पुनरुच्यते परमाणुसंचितो रूपः^{१०} समुदाये इति तत्र निःशरीरः

७. ७. भो० एतद्वाक्यं नास्ति । ८. सूत्रे शब्दोऽयं न दृश्यते । ९. भो. कुत एतच्चास्ति ।

१०...१० भो० एतच्चास्ति ११...११, भो० एतच्चास्ति ।

१ भो० नास्ति । २. ३. टी० क्षणलक्षणम् ४. ची. तद् भूतं तत्र समुदाये । ५. भो०
वेदितव्यम् । ६. ची० नान्यत् इत्यधिकम् ७. कौष्ठिकान्तर्गतः पाठो गूढे अष्टः प्रतीयते । पाठोऽयं
चोने मोटे चोमयत्र वर्तते । मोटे तु अस्ति त्रिभौतिक इत्यधिकः 'टीकायामप्येतत् प्रतीकत्वेन
दृश्यते । ८. मू० वि । ९. ची० नान्यत् । अस्ति एकोपादायरूपिकः अस्ति द्वि-उपादायरूपिकः
अस्ति सर्वोपादायरूपिको यथायोगं वा । इत्यधिकम् भो० अस्ति समुदाये एकोपादायरूपिकस्तथा
प्रमा द्वि-उपादायरूपिकस्तथा... त्र्युपादायरूपिकः ..चतुरुपादायरूपिकः ..पञ्चोपादायरूपिकस्तथा स एव
शब्द इत्यत्रापि यत्रोपलभ्यते भूतं भौतिकं वा तत्र तदस्तीति वेदितव्यं नान्यत् । १०. ची० ०स्थूल-
इत्यधिकम् ।

परमाणुर्वदितव्यः । शुद्ध्या^{११}पर्यन्तप्रभेदतस्तु परमाणुव्यवस्थानं पिण्डसंज्ञाविभाचन-
तामुपादाय रूपे द्रव्या^(११)परिनिष्पत्तिप्रवेशतां चोपादाय ॥

तत् पुनरेतद् दुःखमस्ति विपुलमसंलिखितं संलिखितं संलिखिता [T. 84a]
संलिखितं ॥ अस्ति मध्यमसंलिखितम् अस्ति तनुकमसंलिखितम् अस्ति तनुतरं
संलिखितम् अस्ति तनुतमं संलिखितम् अस्त्यदुःखं दुःखप्रतिभासं महासंलेखप्रत्युप-
स्थानं च ॥ कतमद्विपुलं दुःखमसंलिखितम् । (॥) यत्कामावचरमनुपचितकुशल-
मूलानाम् ॥ कतमत्संलिखितम् । तदेयोत्पन्नमोक्षभागीयानाम्^{१२} ॥ कतम-
त्संलिखितासंलिखितम् । तदेव लौकिकचैराग्यायावरोपितकुशलमूलानाम् ॥
कतमन्मध्यमसंलिखितम् । रूपधातृपपञ्चानां चि^{१३} यजितमोक्षभागीयानाम् ॥
कतमत्तनुकमसंलिखितम् ॥ आरूप्योपपञ्चानां चि यजितमोक्षभागीयानाम् ॥
कतमत्तनुतरं संलिखितम् । यच्छेक्षाणाम् ॥ कतमत्तनुतमं संलिखितम् ।
यदरीक्षाणां जीपितेन्द्रियप्रत्ययं पडायतनम्^१ ॥ कतमदुःखं दुःखप्रतिभासं महासंलेख-
प्रत्युपस्थानम् । यत्पारमिप्राप्तानां बोधिसत्त्वानां^२ मच्चिन्त्य^३ भवोपपत्तिषु ॥

यदुक्तं मरणं दुःखमिति । तत्र मरणं त्रिविधम् । ॥ कुशलचित्तस्याव्याकृतचित्त-
त्तस्य च ॥ पटुके चित्तप्रकारे^१ स्वकुशलं मूलवलाधानतो (वा) परोपसंहारतो वा
कुशलचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम् ॥ पटुकं पच चित्तं [T. 84b] प्रकारे^१ स्वाकुशलमूल-
वलाधा^२ नतो वा परोपसंहारतो वा अकुशलचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम् ॥ पटुके वा
चित्तप्रकारे^१ अपटुके वा तदुभयवै^३ [Ph.2B3 MS 19b] कल्यादमित्संस्कारासमर्थ-
स्य वा अव्याकृतचित्तस्य मरणं द्रष्टव्यम् ॥ शुभकारिणः अधःकाय-
स्तत्प्रथमतः शीतीभवति ॥ अशुभकारिणः पुनः ऊर्ध्वकायः शीतीभवति ॥
तत्राशुभकारिणोऽन्तराभवोऽभिनिर्वर्तते । तद्यथा कृष्णस्य कुतपस्य निर्भासोऽध-
कारतमिस्त्राया वा रात्र्याः ॥ अशुभकारिणस्तद्यथा शुक्लस्य परस्य निर्भा-
सज्योत्स्नाया वा रात्र्याः ॥ अन्तराभव (:) काग्रधातो रूपधातो चोपपद्यमानस्या-

११. ची० उत्तरोत्तर सूक्ष्मप्रभेदेन इत्यधिकम् भा० शुद्ध्या यावानव्यवस्थापर्यन्तः शक्यते
प्रभेदमुच्यते इत्याख्यास्येन प्रदत्तम् । १२. ची० कुशलमूलानाम् इत्यधिकम् ।

१. ओ० नामरूपम् । २. ची० महामत्त्वानामित्यधिकम् । ३. ची० अचिन्त्येति महाकल्पना-
प्रणिधिबलेत्येवमनूयते ॥ ४. ची० ओ० अत्रोत्तरत्र च प्रचार इति प्रतीयते । ५. मू० पटुकाल-
धानता । ६. मू० बलवधानम् ।

रूपधातोश्च्यवमानस्य । स च मनोमयो गन्धर्व इत्यपि । परं सप्ताहं तिष्ठत्यन्तरेण च्यवते । एकदा च व्यावर्तते । तत्रस्थश्च कर्मोपचिनोनि^७ सभागांश्च सत्वान् पश्यति । यत्र चोपपद्यते तदाकृतिप्रतिहतगतिश्च । ऋद्धिमानिव नाशु⁽ⁱⁱ⁾-गामी उपपत्त्यायतने प्रतिहन्यते । उपपत्त्यायतने तुलावनामोत्रामयोगेन च्यवते प्रतिसन्धिं च घञ्जाति । अन्तरामवस्थश्चोपपत्त्यायतने रागमुत्पादयति । यदन्यश्च क्लेशः प्रत्ययो भवति । सहारणेणान्तरामवो निरुध्यते कललं च सविज्ञानकमुत्पद्यते ॥ स च विपाकस्तत ऊर्ध्वमिन्द्रियाभिनिर्वृत्तिः⁽ⁱⁱⁱ⁾ यथा प्रतीत्यसमुत्पादे चतुष्टयायो-निषु । अण्डजायां जरायुजायां संखेदेजायामुपपादुकायाश्च ॥०॥

[Ch. 13b] (अथ विनिश्चये सत्यपरिच्छेदे प्रथमे द्वितीयो भागः)^७

समुदय [T. 85a] सत्यं कतमत् । क्लेशः^२ क्लेशाधिपतेयश्च कर्म ॥ प्राधान्यनिर्देशस्तु (? शास्तु) भगवता तृष्णा पीनर्भयिणी नन्दीरागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी समुदयसत्यनिर्देशेन निर्दिष्टा ॥ प्राधा^(iv) न्यार्थः कतमः । यः सर्व-त्रगार्थः ॥ सर्वत्रगार्थः^३ कतमः । तथा हि तृष्णा घस्तुसर्वत्रगा अघस्थासर्वत्रगा अध्वसर्वत्रगा धातुसर्वत्रगा एषणा सर्वत्रगा प्रकारसर्वत्रगा च ॥ क्लेशः कतमः । परिसंख्यानतोऽपि लक्षणतोऽप्युत्थान^४ तोऽप्यालम्बनतोऽपि संप्रयोगतोऽपि पर्या-यतोऽपि विप्र^(v) तिपत्तितोऽपि धातुतोऽपि निकायतोऽपि प्रहाणतोऽपि क्लेशो द्रष्टव्यः ॥ परिसंख्यानं कतमत् । षट् क्लेशा दश वा ॥ षट् क्लेशाः कतमत् । रागः प्रतिघो मानोऽविद्या विचिकित्सा दृष्टिश्च ॥ ॥ एव दृष्टेः पञ्चाकारभेदेन दश भवन्ति ॥ लक्षणं कतमत् । यो धर्म उत्पद्यमानोऽप्रशान्तलक्षण उत्प^(vi) द्यमानेन येन काय^५ चित्तप्रवन्धाप्रशमप्रवृत्तिः । इदं क्लेशलक्षणम् । उ^६ त्थानं कतमत् । क्लेशानुशयश्चाप्रहीणो भवति क्लेशस्थानीयश्च धर्म आभासगतो भवति । तत्र च अयोनिशी मनस्कारः प्रत्यवस्थितो भवति । एवं क्लेश उत्पद्यते । इ^७ दमुच्यते^८ उत्थानम् ॥ आलम्बनं कतमत् सर्वक्लेशप्रयोगः^९ ॥ सर्वक्लेशालम्बनं सर्वक्लेश-

७. ची० पूर्वविधक्त्रेण कुमलादिवेननासमुदाचारात् इत्यधिकम् । वाच्यमिदं भाष्यत्वं भाष्यतो दृष्टीतं प्रतीयते ।

१. भो. नास्ति । एतदधिकं चीनानुवादे । २. भी क्लेशो । ची० तृष्णायाः पदविधाः इत्यधिकम् ।

४. ची० प्रत्ययोत्थानम् । ५. भो० कायं नास्ति । ६. ची० प्रत्ययो० । ७. भो० नास्ति ।

८. ची० प्रत्ययो० । ९. भो० एतच्चास्ति ।

स्त्वा^{१०}लम्बनं च । अपि खलु कामावचरः क्लेशः स्थापयित्वा अविद्यां दृष्टिं [T. 856]
विचिकित्सां च तदन्यः ऊर्ध्वभूम्यनालम्बनः । ऊर्ध्वभूमिकः क्लेशः अधोभूम्यनालम्बनः ।
तद्भूमितो^{११}वीतगमत्वात्^{१२} । निरोधमार्गसत्त्वा^{१३}लम्बनः क्लेशो निरोधमार्गालम्बना-
नभिर्लिष्टः । तत्परिकल्पस्त्वस्यालम्बनमित्युच्यते ॥ क्लेशः^{१४} पुनर्द्विविधः^{१५} ।
अयंस्तुकालम्बनः सवस्तुकालम्बनश्च ॥ अयस्तुकालम्बनः कतमः दृष्ट्यो दृष्टि-
संप्रयुक्ताथ धर्माः ॥ तदन्यः सवस्तुकालम्बन इत्युच्यते ॥

संप्रयोगः कतमः । रागः प्रतिघेन न संप्रयुज्यते । प्रतिघवद्विविचिकित्सयापि
न संप्रयुज्यते^१ । शिष्टेषु संप्रयोगो लभ्यते ॥ यथा रागस्तथा प्रतिघोऽपि द्रष्टव्यः ।
प्रतिघो रागेण^२ मानेन दृष्ट्या च न संप्रयुज्यते ॥ मानः प्रतिघेन विचिकित्सया
च न संप्रयुज्यते^३ ॥ अविद्या द्विविधा^४ । सर्वक्लेशसंप्रयुक्ता अविद्या ।
असामान्या अविद्या । असामान्या अविद्या कतमा । सत्येष्वजानम् ॥ दृष्टिः
प्रतिघेन विचिकित्सया च न संप्रयुज्यते ॥ प्रोधादय उपक्लेशा अन्योऽन्यं न
संप्रयुज्यन्ते ॥ आह्वयमनपत्रार्थं च सर्वत्राकुशले सामान्येन संप्रयुज्येते ॥
स्थानमौद्धत्यमाश्रद्ध्य कौसीद्यं प्रमादश्च सर्वत्र क्लिष्टे संप्रयुज्यन्ते ॥

पर्यायः कतमः । सर्वक्लेशा नानार्थाध्या नानावस्थाः पर्यायाः^५ ।
संयोजनं ग्रन्थनं अनुशयः उपक्लेशः पर्यवस्थानम् औघः योगः उपादानम् ग्रन्थः
निवरणम् खिलः मलः निघ्नः शल्यः किञ्चनः दु [T. 86a] श्रितम् आसन्नः विघातः
परिदाहः रणः ज्वरः वनसः विवन्धः ॥

संयोजनानि कति कथं संयोजनं कु^६त्र संयोजनम्^७ । संयोजनानि नव ।
अनुनयसंयोजनम् प्रतिघसंयोजनम् मानसंयोजनम् अविद्यासंयोजनम् दृष्टिसंयोजनम्
परामर्शसंयोजनम् विचिकित्सासंयोजनम् ईर्ष्यासंयोजनम् मात्सर्यसंयोजनं च ।

[Ch. 14a] अनुनयसंयोजनं कतमत् । त्रैधातुको रागः । अनुनयसंप्र-
योजनेन संप्रयुक्तः त्रैधातुकं मोद्वेजयति । अनुद्वेगेन अकुशलसमुदाचारः कुशालसमु-
दाचारश्च । तेन आयत्यां दुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ।

१०. भो० ०मूला० । ११. भो० ततो । १२. भो० एतन्नास्ति । वाक्यमेतत् माध्यनो गृहीतं
प्रतीयते । १३. भो० सत्यं नास्ति । १४. भो० एतन्नास्ति ।

१. भो० न संप्रयुज्यते नास्ति । भो० अस्ति । २. भो० नास्ति । ३. भो० नास्ति ।

४. .... ४ भो० एतद् वाक्यं नास्ति । ५. .... ५ भो० नास्ति ।

प्रतिघसंयोजनं कतमत् । सत्त्वेषु दुःखे दुःखस्थानीयेषु च धर्मेषु चित्तस्य चिह्निंसा । प्रतिघसंयोजनेन संप्रयुक्तो प्रतिघनिमित्तेषु चित्तं नोपेक्षते । अनुपेक्षया च अकुशलसमुदाचारः कुशलसमुदाचारश्च । तेन आयत्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

मानसंयोजनं कतमत् । सप्त मानाः । मानोऽतिमानो मानातिमानोऽस्मिमानोऽभिमान ऊनमानो मिथ्यामानश्च । मानः कतमः । ^१हीनान् श्रेयानस्मि (अ) सदृशेन सदृशोऽस्मीति या या चित्तस्योन्नतिः । अतिमानः कतमः । सदृशान् श्रेयानस्मि श्रेयसा सदृशोऽस्मीति या या चित्तस्योन्नतिः । [T. 86b] मानातिमानः कतमः । श्रेयसः श्रेयानस्मीति या चित्तस्योन्नतिः । अस्मिमानः कतमः । पञ्चसूपादानस्कन्धेष्व्वात्मात्मीयाभिनिवेशाद्या चित्तस्योन्नतिः । अभिमानः कतमः । अप्राप्त उत्तरे विशेषा^२ धिगमे प्राप्ते^३ मयेति या चित्तस्योन्नतिः । ऊनमानः कतमः । यदन्तरविशिष्टादत्यान्तरहीनोऽस्मीति या चित्तस्योन्नतिः । मिथ्यामानः कतमः । अगुणवतो गुणवानस्मीति या चित्तस्योन्नतिः^४ । मानसंयोजनेन संप्रयुक्त आत्मात्मीयौ न संजानाति । असंज्ञानात् आत्मात्मीयग्रहः अकुशलसमुदाचारः कुशलसमुदाचारश्च । तेनायत्यां दुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

अविद्यासंयोजनं कतमत् । त्रैधातुकमज्ञानम् । अविद्यासंयोजनेन संप्रयुक्तो दुःखधर्मान् समुदयधर्मान् नाश्वयस्यति । अगन्धवसायेन अकुशलसमुदाचारः कुशलसमुदाचारश्च । तेनायत्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

दृष्टिसंयोजनं कतमत् । तिस्रो दृष्टयः । सत्कायदृष्टिरस्तप्राहृष्टिर्मिथ्यादृष्टिश्च । दृष्टिसंयोजनेन संप्रयुक्तो मिथ्यानिःसरणं परिकल्पितविप्रतिसारं पर्येषते अभिनिविशते । मिथ्यानिःसरणमिनिवेशेनाकुशलसमुदाचारः कुशलसमुदाचारश्च । तेनायत्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

परामर्शसंयोजनं कतमत् । दृष्टिपरामर्शः शीलघट [T. 87a] परामर्शश्च ।

१ . . १ संदर्भोऽयं त्रिशिकामाष्यसुरोधाद (पृ. २९) अभिधर्मकोशमाष्यानुरोधाच्चैव ननुदितः । तत्र मानलक्षणे असदृशेनेति न नू नास्ति । त्रिशिकामाष्ये सदृशेन अभिधर्मकोशमाष्ये च समेन इति दृश्यते । चीनानुवादे तु प्रत्येकं वाक्येषु आत्मीयस्य कल्पते (chi) इति जन्ते च स्वभावः (hsing) इति चाधिकं वर्तते । २. ची० विशेषधर्माः । ३. ची० धर्म इत्यधिकं विधत्ते मयेति च न लक्ष्यते ।

परामर्शसंयोजनेन संप्रयुक्तो मिथ्यानिःसरणोपायं कल्पयत्वमिनिविशते । मिथ्यानिःसरणोपायमिनिवेशेनाकुशलसमुदाचारः कुशालसमुदाचारश्च । तेनायत्त्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

विचिकित्सासंयोजनं कतमत् । सत्येषु विमतिः । विचिकित्सासंयोजनेन संप्रयुक्तो बुद्धधर्मसंघेषु रत्नेषु विचिकित्सते रत्नत्रयं न समुदाहरति । रत्नत्रयासमुदाचारेणाकुशलसमुदाचारः कुशालसमुदाचारश्च । तेनायत्त्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

ईर्ष्यासंयोजनं कतमत् । लाभसत्काराध्यवसितस्य परसंपत्ताद्यमर्षदृष्टश्चेत्तस्य व्यारोपः । ईर्ष्यासंयोजनेन संप्रयुक्तो लाभसत्कारान् अनुनयति धर्मं न गुरुकरोति । लाभसत्कारगुणकारेणा^१ कुशलसमुदाचारः कुशालसमुदाचारश्च । तेनायत्त्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

मात्सर्यसंयोजनं कतमत् । लाभसत्काराध्यवसितस्य परिष्कारेषु^२ चेतस आग्रहः । मात्सर्यसंयोजनेन संप्रयुक्त उपचयमनुनयति त^३ हर्जनतां च न सत्करोति^४ । उपचयानुनयेनाकुशलसमुदाचारः कुशालसमुदाचारश्च । तेनायत्त्यां लौकिकदुःखाभिनिवृत्तौ दुःखेन संयुज्यते ॥

[Ch. 14b] बन्धनं त्रिविधम् । रागबन्धनं द्वेषबन्धनं मोहबन्धनं च । राग [T. 87b] बन्धनेन सत्त्वानां^१ विपरिणामदुःखतायां बन्धनम् । द्वेषबन्धनेन सत्त्वानां^२ दुःखदुःखतायां बन्धनम् । मोहबन्धनेन सत्त्वानां^३ संस्कारदुःखतायां बन्धनम् । अपिच रागद्वेषमोहादिधित्य कुशलसमुदाचारं न वशयस्सितां लभते । अत उच्यते बन्धनम् ॥

अनुशयाः सप्त । कामरागानुशयः प्रतिघानुशयः भवरागानुशयः मानानुशयः अविद्यानुशयः दृष्ट्यनुशयः विचिकित्सानुशयश्च । कामरागानुशयः कतमः । कामरागपक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ प्रतिघानुशयः कतमः । प्रतिघपक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ भवरागानुशयः कतमः । रूपारूप्यरागपक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ मानानुशयः कतमः । मानपक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ अविद्यानुशयः कतमः । अविद्यापक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ दृष्ट्यनुशयः कतमः । दृष्टिपक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ विचिकित्सानुशयः कतमः । विचिकित्सापक्षीयं दौष्टुल्यम् ॥ कामपाणाया अविस्तस्य कामरागप्रतिघानुशया-

घनुशयाते । भवैषणाया अविस्तस्य भवरागांनुशयोऽनुशेते । मिथ्याग्रहणवैषणाया अविस्तस्य मानाविद्याद्वष्टि विचिकित्सानुशया अनुशेते । ते सत्त्वा^१ हीनप्रतिपक्षं लभन्ते मदो मानश्चोत्पद्यते आर्यसत्येषु [T. 44a] संमोहश्च । मिथ्यामोक्षं मोक्षोपायं च संतोषयन्ति बुद्धशासनधर्मविनयेषु विमतिः विचिकित्सा च ॥

उपह्वेशस्तु ये ह्वेशास्ते उपह्वेशा अपि भवन्ति । ^२ उपह्वेशास्तु न ह्वेशाः । ह्वेशान् स्थापयित्वा तदन्यः ह्विष्टः संस्कारस्कन्धसंगृहीतः सर्वश्चैतसिको धर्मः । स^३ पुनः क्तमः । पद्मरागादीन् ह्वेशान् स्थापयित्वा ह्विष्टः संस्कारस्कन्धसंगृहीतः क्रोधादिकश्चैतसिको धर्मः^४ । अपि खलु रा^५ गो द्वेपो मोहश्च चैतसिका उपह्वेशा^६ उच्यन्ते^७ । वैश्वित्ते उपह्वेशो न वैराग्यं न विमोक्षो नावरणप्रहाणम् । अत उच्यन्ते उपह्वेशाः । तथा च भगवतोक्तम् दीर्घरात्रं यो रागद्वेषमोहा उपह्वि-
श्यन्ति विक्षिपन्ति^८ चित्रं संक्षिप्यन्ति ।

पर्यवस्थानान्यष्टौ । स्थानं मिद्धमौद्धत्यं कौट्यमीप्या मात्सर्यमाहीक्य-
मनपत्राप्यं च । पु^९ नः पुनः उद्वेगेन चित्तं पर्यवन्तह्यन्तीति पर्यवस्थानानि^१ ।
तथात्र शमयप्रग्रहनिमित्तभाषनाकाले तत्सन्निधय ग्रहणवर्षा^२ दिशुद्धि संगृहीतशील^३
काले^{१०}चित्तं पर्यवन्तह्यन्ति ॥

ओघश्चतुर्विधः । कामोघः भवोघः दृष्ट्योघः अविद्योघश्च । स्रोतोऽनुकूलः
प्रवाहावर्त्त ओघार्थः । संकेशान्वयतः । आद्यः कामेष्णाभाषना । द्वितीयः
भवैषणाभाषना । अपरा [T. 88b] बुभौ मिथ्याग्रहणवैषणाभाषना । आश्रया-
श्रितसंबन्धयोगेन ॥

योगश्चतुर्विधः । कामयोगः भवयोगः दृष्टियोगः अविद्यायोगश्च । विसंयोग-
परिपन्थकरो योगार्थः । विशुद्धिचिपर्यवयतः । ते पुनर्यथायोगमेषणात्रयभाषना ।

उपादानानि चत्वारि । कामोपादानं दृष्ट्युपादानं शीलवतोपादानमात्म-
वादोपादानं च । विवादमूलोपादानं पौनर्मधिकोपादानं चोपादानं द्रष्टव्यम्^१ ।

१. मो० नास्ति । २. मो० अत्रापि नन् ग्रामादिकः प्रतीयते । ३. मो० स पुनः .... चैतसिको धर्मः नास्ति । भाष्येनो गृहीतः । ४. मो० वाक्यद्वयम् । ५. मो० नास्ति । ६. उपह्विश्यन्ति विक्षिपन्ति नास्ति । ७. ७. मो० एतद् वाक्यमत्र नास्ति शीलकाले इत्यस्यानन्तरं वर्त्तते न च वाक्यद्वयम् । ८. मो० व्रजार्थं नास्ति । ९. मो० संगृहीतशील नास्ति । १०. मो० कुशलं चित्तं ।

१. मो० नास्ति ।

‘नेन किं भवति’ । कामरागविद्वन्धप्रधासंज्ञे शहेतुना गृहिणोऽन्योऽन्यं विवदन्ति । तद् विवादमूलं प्रथममुपादानम् । दृष्टिगमविद्वन्धप्रधा संक्लेशहेतुना प्रजिता अन्योऽन्यं विवदन्ति । तद् विवादमूलमपरमुपादानत्रयम् ॥ द्वापट्टिदृष्टिगतयो दृष्ट्युपादानम् । नानावृत्तशीलैः रुच्छं तपः शीलवृत्तोपादानम् ॥ तदाधिता च सत्कायदृष्टिः आत्मवादोपादानम् ॥ दृष्टिशीलवृत्तोपादानाभ्यां तीर्थ्या अन्योऽन्यं विवदन्ति । आत्मवादोपादाने तु तीर्थ्या अन्योऽन्यं न^३ विवदन्ति । धार्मिकैः सार्धमन्योऽन्यं विवदन्ति ॥ एवं च विवादमूलेऽभिनिवेशात् पौनर्मधिकदुःखविपाकोपादानक्षेपाद्योपादानान्युच्यन्ते^४ ।

ग्रन्थाध्वत्वारः । अभिध्याकायग्रन्थः व्यापादकायग्रन्थः शीलवृत्त [T, 89a] परामर्शकायग्रन्थः तत्सत्याभिनिवेशोपादानकायग्रन्थश्च । समाहितमनस्वभावस्य कायस्य परिग्रन्थार्थेन ग्रन्थो वेदितव्यः^५ । ‘नेन किं भवति’ । ‘चतुर्विधं चित्तं’ विक्षिप्यते । चित्तादिषु अनुनयहेतोः चित्तं विक्षिप्यते । विवादवस्तुषु अप्रतिपत्तिहेतोः चित्तं विक्षिप्यते^६ । दुष्करशीलवृत्तदुःखहेतोः चित्तं विक्षिप्यते । अयोनिशो [Ch 15a] ज्ञेय^७ सन्तीरणहेतोः चित्तं विक्षिप्यते ॥

नियरणानि पञ्च । कामच्छन्दनियरणम् व्यापादनियरणम् स्यान्मिद्वनियरणम् औद्धत्यकौटुह्यनियरणम् विचिकित्सानियरणं च । कुशलपक्षस्यासंप्रप्यानं नियरणं द्रष्टव्यम्^८ । तच्च प्रवृज्यायामभिरुहो^९ चोदनायां प्रतिपत्तौ शमथे प्रग्रहे उपेक्षायां च ॥

पिलस्त्रिविधः । रागखिलो द्वेषखिलो मोहखिलश्च । रागद्वेषमोहान्निधित्वपूर्वाभ्यासेन रागादिवर्षापरिनिष्पादनम् । चित्तस्यादान्ततया अकर्मण्यतया दुर्विमोक्षतया च सत्यैस्तस्याध्वर्याया दुर्भेद्यत्वात् पिल इत्युच्यते ॥

मलास्त्रयः । रागमलो द्वेषमलो मोहमलश्च । तच्च रागद्वेषमोहान्निधित्व

२-३ मो० एतज्जास्ति । ३ मो० न न नास्ति । भाष्येत्वेव विद्यते । “आत्मवादोपादानाभ्यां तीर्थ्या अन्योऽन्यं विवदन्ति । तत्रानैकमत्यात् । आत्मवादोपादाने त्वन्योन्यत्र विवदन्त्यात्मनोऽस्ति च प्रति सर्वेषां मनसाम्यात् ॥” ४ अयं चीनाक्षरानुवाद । मोटाक्षरानुवादस्तु “एष विवादमूलोपादानदभिनिवेशेन सापरायिकपुनर्भोपादानाच्चोपादानान्युच्यन्ते ॥” ५ मो० नास्ति । ६ ६ मो० एतज्जास्ति । ७ मो० नास्ति । ८ मो० चित्तं विक्षिप्यते नास्ति । ९ श्री विषय श्रेयः । १० मो० नास्ति । ११ मो० अनोत्तरत्र च प्रत्येक काले इति सवध्यते ।

दोःशील्यम्^१ । तत् संप्रजानद्भिः सग्रहचारिभिर्ग्रामे वा अरण्ये वा तथा कुर्वन्तं पश्यद्विरच्यते अयं सत्त्वाद्युष्मान् करोत्येवं वृत्त्यं चरत्येवमाचरितं ग्रामकण्टक आमिपोऽ[T. ४७b] शुचिः । अतो मला नाम ॥

निघासत्रयः । रागनिघो द्वेपनिघो मोहनिघश्च । रागद्वेपमोहान्निश्चित्य दीर्घकालं पुनः पुनर्जातिमरणेषु क्लिश्यन्ते इत्युच्यन्ते निघाः ॥

शल्यास्त्रयः । रागशल्यो द्वेपशल्यो मोहशल्यश्च । रागद्वेपमोहान्निश्चित्य भवे भवोपकरणेषु वा^२ अध्येपणासमुत्पादेन प्रवृत्तानुपच्छेदेन^३ युद्धे धर्मे संघे दुःखसमुदयनिरोधमार्गेषु वा चिचिकित्सासमुत्पादेन वा शल्या नाम ॥

किंचनास्त्रयः । रागकिंचनो द्वेपकिंचनो मोहकिंचनश्च । रागद्वेपमोहान्निश्चित्य वित्तसंबन्धेषु^४ सभयाः सर्वैराभूयो विहारविशेषाः किंचना नाम ।

दुश्चरितानि त्रीणि । रागदुश्चरितं द्वेपदुश्चरितं मोहदुश्चरितं च । रागद्वेपमोहान्निश्चित्य कायवाङ्मनोदुश्चरितानि चरन्तीति^५ दुश्चरितानीत्युच्यन्ते । पुनः^६ रागद्वेपमोहान्निश्चित्योत्पन्नानां बहूनामकुशलदुश्चरितानामकुशलमूलत्वेन त्रिभिर्व्यवस्थानम्^७ । तत् कथम्^८ । सत्त्वा लोके^९ आमिपर्किचित्कहेतोः^{१०} दुश्चरितं चरन्ति ।^{११} लोकेऽपकार^{१२} निमित्तपरिकल्पहतो दुश्चरितं चरन्ति । लोके मिथ्या-धर्माभिनिवेशहेतोः दुश्चरितं चरन्ति । इति ते रागद्वेपमोहा दुश्चरितानि नाम अकुशलमूलानि^{१३} ॥

आस्रवास्त्रयः । कामास्रवो भवास्रवोऽविद्यास्रवश्च । चित्तविसारं स्रजं कुर्वन्ती^{१४} त्यास्रवाः इत्युच्यन्ते । ते^{१५} पुनः कथम्^{१६} । बहिर्धा विसारं [T. ७०a] निश्चित्य कामास्रवः । अन्तर्धाविसारं निश्चित्य भवास्रवः । तदुभयाभ्रयविसारं निश्चित्य अविद्यास्रवः ॥

१. ची० अक्षरानुवादस्तु 'शीलसिंहास्थानविपत्तिः' । २. ची० गभीर इति वर्तते । ३. मो० प्रवृत्तानुपच्छेदेन नास्ति । ४. भो० वित्तसंबन्धेषु नास्ति । ५. मो० वास्यद्वयम् । ६. ६. मो० 'रागद्वेप' । तत् कथम् इति नास्ति । माथ्ये लोमशब्दो वर्तते । तत्रत्वेवम् "लोमद्वेपमोहानामकुशलमूलत्वेन व्यवस्थानमेभिर्मुख्यैः" । (५३क) । ७. मो० अनोत्तरत्र च 'लोके' इति नास्ति । ८. अयं पाठः माथ्यतो गृहीतः । ची० किंचनास्ताद इति प्रतीयते । ९. ची० वरः । १०. मो० अकुशलमूलानि नास्ति ।

११. पाठोऽयं माथ्यतो गृहीतः । मोटेऽप्येवं प्रतीयते । चीने तु चित्तं स्रजि विस्तरति, अविच्छिन्नम् ।

१२. २. मो० नास्ति ।

विघातास्त्रयः । रागविघातो द्वेषविघातो मोहविघातश्च । रागद्वेषमोहा-
न्निश्चित्य भवे परिष्कारेषु चाप्यणा । अभावे विघाते सर्वदा दारिद्र्यं दुःखादिभिः
क्लिष्टा भवन्तीति विघाताः^३ ।

परिदाहास्त्रयः । रागपरिदाहो द्वेषपरिदाहो मोहपरिदाहश्च । रागद्वेष-
मोहसन्निधयेण अयोनिशो निमित्ताभिनिवेशो^४ ऽनुव्यञ्जनाभिनिवेशश्च^५ । तेन
निमित्तानुव्यञ्जनाभिनिवेशेन^६ कायं चित्तं च परिदहन्तीति परिदाहाः ॥

उपायासास्त्रयः । रागोपायासो द्वेषोपायासो मोहोपायासश्च । रागद्वेष-
मोहसन्निधयेण, तत्र तत्र रतिरध्यवसानं च । तद्विपरिणामे शोकपरिदेवनादुःख-
दौर्मनस्योपायासैः स्पृष्टा भवन्तीत्यु [Ch. 15b] पायासाः ॥

रणास्त्रयः । रागरणो द्वेषरणो मोहरणश्च । रागद्वेषमोहसन्निधयेण
शस्त्रादानदण्डादिभिः रणयन्ति नानाविधं भण्डनं कलहं कुर्वन्तीति रागादयो^७ रणा
उच्यन्ते ॥

ज्वरास्त्रयः । रागज्वरो द्वेषज्वरो मोह [T. 90b] ज्वरश्च । रागद्वेष-
मोहसन्निधयेण अधर्मरागेण महा^८ दहनेन परिदहन्ति विषमलोभेन महादहनेन
परिदहन्ति मिथ्याधर्मेण महादहनेन परिदहन्तीति ज्वरा नाम ॥

घनसास्त्रयः । रागघनसो द्वेषघनसो मोहघनसश्च । रागद्वेषमोहसन्नि-
धयेण जातिमरणमूलेषु संस्कारेषु संयोजयन्ति संजनयन्ति सत्त्वान् नानाविधकायेषु
पञ्चगतिसंसारेषु अभिनिर्वर्त्तयन्तीति रागादयो^९ घनसा इत्युच्यन्ते ॥

वियन्धास्त्रयः । रागवियन्धो द्वेषवियन्धो मोहवियन्धश्च । रागद्वेषमोह-
सन्निधयेण कायसापेक्षता चित्तसापेक्षता बोध्यभावः कोलाहलरतिः परित्तकुशल-
धर्मलाभेऽपि सन्तोषः । तैः कुशलधर्मानां भावयन्तीति वियन्धाः उच्यन्ते ।^{१०} पञ्च-
मादयः क्लेशार्थानां पर्याया अप्रमाणाः^{११} ॥

विप्रतिपत्तिः कतमा । रागः प्रतिघञ्च द्वौ क्लेशौ विषये दृष्टौ च विप्रतिपन्नौ^{१२} ।

३. मोटानुवादस्त्वेवं प्रतीयते । 'विघातेन हानिं कुर्वन्तीति विघाताः । तत्र 'अभावे 'सर्वदा
दारिद्र्यदुःखादिभिः इति च नास्ति । ४. ५. ६. भो० ग्रह' । ७. भो० ते । ८. भो० ते ।
९. भो० ते ।

१०. भो० धर्मान् नास्ति । ११. २. २ भो० एतद्वाक्यं नास्ति । ३. भो० टी० तनत्वेवं पाठ
प्रतीयते । "रागो विषये दृष्टौ च विप्रतिपन्नः । यथा रागस्य प्रतिघः ।"

मानः सत्त्वेषु दृष्टौ च विप्रतिपन्नाः । सत्कायान्तग्राहमिथ्यादृष्टयो ज्ञेये विप्रतिपन्नाः ।
दृष्टिपरामर्शशूलव्रतपरामर्शौ दृष्टौ विप्रतिपन्नौ । विचिकित्सा प्रतिपक्षे विप्रतिपन्ना ।
अविद्या सर्वत्र विप्रतिपन्ना । दश क्लेशा दुःखे समुदये च विप्रतिपन्नाः । 'तन्निदान-
पदस्थानतः'^४ । पुनः दश क्लेशा [T. 91a] निरोधे मार्गे च विप्रतिपन्नाः । तैस्तत्रो-
५ आससंजननतः^५ ॥

धातुः कतमः । प्रतिघं स्थापयित्वा तदन्ये सर्वे त्रैधातुकप्रतिसंयुक्ताः^६ ।
प्रतिघस्तु कामधातुप्रतिसंयुक्तः । अपि खलु रागः कामधातौ सुखसौमनस्योपेक्षाभिः
संप्रयुज्यते । यथा कामधातौ तथा प्रथमद्वितीयध्यानयोः । तृतीयध्याने
सुखोपेक्षाभ्यां संप्रयुज्यते । तदूर्ध्वमुपेक्षया संप्रयुज्यते ॥ प्रतिघो दुःखदौर्मनस्यो-
सुखोपेक्षाभिः संप्रयुज्यते ॥ मानः कामधातौ सौमनस्योपेक्षाभिः संप्रयुज्यते ।
प्रथमद्वितीयध्यानयोः सुखसौमनस्योपेक्षाभिः संप्रयुज्यते । तृतीयध्याने
सुखोपेक्षाभ्यां संप्रयुज्यते । तदूर्ध्वमुपेक्षयैव संप्रयुज्यते ॥ यथा मानस्तथा
सत्कायदृष्टिः अन्तग्राहदृष्टिः दृष्टिपरामर्शः शीलव्रतपरामर्शश्च ॥ मिथ्यादृष्टिः
कामधातौ दौर्मनस्यसौमनस्यो^७पेक्षाभिः संप्रयुज्यते । रूपधातावारूप्यधातौ च
यथावेदितं संप्रयुज्यते ॥ विचिकित्सा कामधातौ दौर्मनस्योपेक्षाभ्यां संप्रयुज्यते ।
रूपधातावारूप्यधातौ च यथावेदितं संप्रयुज्यते ॥ ^८अविद्या द्विचिघा । संप्रयुक्ता
असामान्या च^९ । सर्वक्लेशसंप्रयोगतः संप्रयुक्ता अविद्या यथावेदितं संप्रयुज्यते ।
आसामान्या अविद्या [T. 91b] कामधातौ दौर्मनस्योपेक्षाभ्यां संप्रयुज्यते ।
तदूर्ध्वधातौ यथावेदितं संप्रयुज्यते ॥ कथं सर्वक्लेशा उपेक्षया संप्रयुज्यन्ते ।
सर्वक्लेशानामौदासीन्यमागम्यास्तगमनतामुपादाय ॥ अपि खलु रागः कामधातौ
पद्विज्ञानकायिकः ॥ यथा रागस्तथा प्रतिघोऽविद्या च ॥ रागो रूपधातौ
चतुर्विज्ञानकायिकः । आरूप्यधातौ मनोविज्ञानकायिकः ॥ यथा रागस्तथा अविद्या ॥
मानो दृष्टिविचिकित्सा च सर्वत्र मनोविज्ञानकायिकाः ॥ अपि खलु रागः प्रतिघो
मानश्च कामधातौ यस्त्वेकदेशप्रवृत्तिकाः । कामधानुवद् रूपधातावारूप्यधातावपि
शिष्टाः क्लेशाः सर्वत्र सर्ववस्तु प्रवृत्तिकाः ॥

४...४, ५...५, भा० विप्रतिपन्ना इत्यस्मात् पूर्वं वर्तते । ६, भो० नास्ति । ७, भो० सौमनस्य
दौर्मनस्य० । ८...८ भो० अविद्या.....आवेणिका च, नास्ति । असामान्या (pu kung)
विप्रयुक्ता इति किम् ?

निकायः कतमः । द्वौ क्लेशनिकायो । दर्शनप्रहातव्यनिकायो भावनाप्रहात-
व्यनिकायश्च । ^१दर्शनप्रहातव्यनिकायः पुनश्चतुर्विधः । दुःखदर्शनप्रहातव्यनिकायः
समुदयदर्शनप्रहातव्यनिकायः । निरोधदर्शनप्रहातव्यनिकायः [Ch. 16a] मार्ग-
दर्शनप्रहातव्यनिकायश्च^१ । ^२कामधातौ दुःखदर्शनप्रहातव्या देश क्लेशाः । दुःखदर्शन-
प्रहातव्यवत् समुदयदर्शनप्रहातव्याः निरोधदर्शनप्रहातव्या मार्गदर्शनप्रहातव्याश्च ।
रूपधातौ दुःखादिवचतुर्विधदर्शनप्रहातव्याः प्रत्येकं नव क्लेशाः स्थापयित्वा प्रतिधम्^३ ।
रूपधातुवदारूप्यधातावपि । एवं च दर्शनप्रहातव्यक्लेशनिकाया द्वादशाधिकं शतं
क्लेशाः ॥ कामधातौ भावना [T. 92a] प्रहातव्याः पट्वक्लेशाः । सहजा^४
सत्कायद्वष्टिः अन्तःप्राहद्वष्टिः रागः प्रतिघो मानोऽविद्या च । रूपधातौ भावनाप्रहात-
व्याः पञ्च क्लेशाः स्थापयित्वा प्रतिधम् । रूपधातुवदारूप्यधातावपि । एवं च
भावनाप्रहातव्यनिकायाः पष्टिः क्लेशाः ॥

प्रहाणं कतमत् । तथा पर्यायप्रहाणं तेन मनस्कारेण प्रहाणम् । तस्मात्
प्रतिलम्भात् प्रहाणम् । तथा पर्यायप्रहाणं कतमत् । परिज्ञानतः परिचर्जनतः
प्रतिपक्षलाभतश्च । परिज्ञानं कतमत् । तन्निदानवस्तुपश्चिानम् स्वभावपरिज्ञानम्
आर्दानवपरिज्ञानं च । परिचर्जनं कतमत् । तत्कालोत्पन्नस्यानादानम् । प्रति-
पक्षलाभः कतमः । अनुत्पन्नस्यानुत्पादत उत्पन्नस्य^१ चर्जनवो वा प्रतिपक्ष^२ लाभ-
मार्गः ॥ तेन मनस्कारेण प्रहाणम् । कीदृशेन मनस्कारेण किं प्रजहाति ।
असंभिन्नालम्बनेन मनस्कारेण सर्वधर्मा अनात्मान इति पश्यति । अनित्याकारा
इति क्लेशान् प्रजहाति । अनित्याकारः परिकर्मतः ॥ तस्मात् प्रतिलम्भात्
प्रहाणम् । कस्मात् प्रतिलम्भात् प्रजहाति । नातीतात् निरुद्धतः । नानागतात्
अनुत्पन्नतः । न प्रत्युत्पन्नात् असहभागतः । केवलं क्लेशदौष्ट्यप्रतिलम्भात्
प्रजहातीति प्रहाणम् । यथा यथा दौष्ट्यमुत्पद्यते तथा तथा प्रतिपक्ष उत्पद्यते
यथा यथा प्रतिपक्ष उत्पद्यते तथा तथा दौष्ट्यनिरोधः । समं समम् । यथा

१ १ सो० 'दर्शनप्रहातव्य मार्गदर्शनप्रहातव्यनिकायश्च' नास्ति । २. सो० कामधातौ
दश दुःखदर्शनप्रहातव्या । ३. ३. सो० रूपधातौ प्रतिधात्मावाञ्च एव दुःखादिदर्शन प्रहातव्या
वेदितव्या नव । दुःखदर्शनप्रहातव्यवत् समुदयनिरोध मार्गदर्शनप्रहातव्या अपि । ४. सो०
नास्ति ।

१. सो० अनुत्पादन उत्पन्नस्य नास्ति । २. सो० प्रतिपक्ष० नास्ति ।

लोके^३ ज्यातिरूपयते तमश्च निरुच्यते । त^४ द्विसंयोगतो यदाऽनागतहेतुशोऽनुप-
पन्नमपु [T. 92b] अवतिष्ठते तन् प्रहाणमुच्यते ॥

गुणेशधिपतेयं कर्म फलमन् । चेतना^५ कर्म चेतयित्वा कर्म च । 'सर्व'
कर्मलक्षणं नाम'^६ ॥ पुनः कर्म पञ्चविधम् । उपलब्धिकर्म कारित्रकर्म व्यवसायकर्म
परिणतिकर्म प्रातिकर्म च । अस्मिंस्त्वर्थे यद् भूयसा व्यवसायकर्माभिप्रेतम् ॥
चेतनाकर्म फलमन् । पुण्यकर्म अपुण्यकर्म आनिज्यकर्म च ॥ चेतयित्वा कर्म
फलमन् । कायकर्म वाक्कर्म मनस्कर्म च । तानि त्रीणि^७ कायवाङ्मनस्कर्माणि
अकुरालानि कुरालानि^८ च । अकुरालानि कृतमानि । दशाकुरालकर्मपथाः । प्राणा-
तिपातः अदत्तादानम् काममिध्याचारः मृषावादः पिशुनवाचो^९ पर्यवाचो संभिन्नप्रलापः
अभिध्या व्यापादः मिध्यादृष्टिश्च । कुरालानि फलमानि । दश कुरालकर्मपथाः ।
प्राणातिपाताद् विरतिः अदत्तादानाद्विरतिः काममिध्याचाराद्विरतिः मृषावादाद्विरतिः
पिशुनवाचो विरतिः पर्यवाचो विरतिः संभिन्नप्रलापाद्विरतिः^{१०} अनभिध्या अव्यापादः
सम्यग्दृष्टिश्च ॥ अपिच प्राणातिपातादीनां यथायोगं^{११} पञ्च लक्षणप्रमेदाः^{१२} ।
वस्तुतः^{१३} आशयतः प्रयोगतः श्लोशतः निष्ठगमनतश्च ॥

यदुक्तं सुत्रे^{१४} चेतनाकर्म । फलमानि चेतनाकर्माणि पराप्रतिसंचेतनीयताकर्म
परसंज्ञातिसंचेतनीयताकर्म अविज्ञायसंचेतनीयताकर्म मूलाभिनिवेशसंचेतनीयताकर्म
विपर्याससंचेतनीयताकर्म च । तेषु मूलाभिनिवेशसंचेतनीयताकर्म विपर्याससंचेतनी-
यता कर्म च । तेषु मूलाभिनिवेशसंचेतनीयता कर्मविपर्याससंचेतनीयता-
कर्मभ्यां^{१५} यदि कृतं भवत्युपचितं च न नास्य विपाकः [T. 93a] प्रतिसंचेयते ।
कृतं समुदाचारसमुत्थापितम् । उपचितं च वासना समुपचितम् ॥

३. मो० नास्ति । ४. मो० दौष्ट्यम् । ५. भाष्यतः संचेतनीयता इति प्रतीयते । ६...६
मो० कर्मलक्षणसंख्येयम् । ७. मो० चित्तमितकृतं मनस्कर्म इत्यधिकम् । ८. मो०
नास्ति । ९. ची० कुरालान्यकुरालानीति कमः । १०. मो० पैशुन्याम् । ११. मो० प्राणानिपाना-
द्विरतिर्याधन् सभिन्नप्रलापाद्विरतिरिति पाठः । १२. मो० नास्ति ।

१. मो० चत्वारि लक्षणानि । २. मो० नास्ति । ३. मो० यदत्रास्ति । ४. मा०
पश्चिमाभ्यां तु कर्मभ्याम् । ५. मा० न न इत्यस्य स्थाने अवश्यम् । ६. मो० यदत्रास्ति ।

यदुक्तं सूत्रे^६ नियतवेदनीयं कर्म^७ इति । कतमे नियमाः^८ कर्मक्रियानियमः
विपाकप्रतिसंवेदनानियमः अवस्थानियमश्च ॥

तत्र दशानामकुशलानां कर्मपथानां विपाकफलं त्रिषु^९ अपायेषु । मृदूमध्या-
धिमात्राणां तिर्यक्प्रेतनरकेषु विपाकः^{१०} । निप्यन्दफलं प्रत्येकं तदानुरूप्येण
मनुष्येपूपनशानां^{११} मात्मभावपरिग्रहयोर्विपत्तिः । अधिपतिफलं प्रत्येकं तदानुरूप्ये-
णैव याह्यानां भावानां विपत्तिः । यथोक्तं सूत्रे । दशानां कुशलानां कर्मपथानां
विपाकफलं द्वे^{१२} मनुष्यमतिपूषपद्यमानानां देवेषु मनुष्येषु वा विपाकः^{१३} । निप्यन्द-
फलं [Ch. 16b] तदायतनेषु प्रत्येकं तदानुरूप्येण आत्मभावपरिग्रहयोः संपत्ति-
रभिनिर्वर्तते^{१४} । अधिपतिफलं तदायतनेषु प्रत्येकं तदानुरूप्येणैव याह्यानां भावानां
संपत्तिरभिनिर्वर्तते^{१५} ।

कुशलानामकुशलानां च कर्मणां सुगतां दुर्गतां च विपाकोऽभिनिर्वर्तते ।
तद्याक्षेपकेण कर्मणा परिपूरकेण च कर्मणा । आक्षेपकं कर्म कतमत् । येन फलं^{१६}
विपाकोऽभिनिर्वर्तते^{१७} । परिपूरकं कर्म कतमत् । येनोपपद्य इष्टानिष्टफलं वेदयते ।
येन^{१८} एकेन कर्मणा एकमात्मभावमाक्षिपति वा अनेकेन कर्मणा एकमात्मभावमा-
क्षिपति वा अनेकेन कर्मणा अनेकमात्मभावमाक्षिपति वा ॥ एकः सत्त्वोऽनेकेन
कर्मणा समन्वागतः । तत्र विपाकफलवेदनायाः कः क्रमः । काये^१ यद् औदारिकं
पूर्वं पच्यते च्युतिकाले प्रत्युपस्थितं वा पूर्वं बहुलीकारतां गतं वा अप्रसमाचरितं
वा । तद्विपाकः पूर्वं पच्यते ॥

यदुक्तं सूत्रे^२ त्रिविधं कर्म^३ पुण्यकर्म अपुण्य [T. 93b] कर्म आर्निज्यकर्म
च । पुण्यकर्म कतमत् । कामप्रतिसंयुक्तं कुशलं कर्म । अपुण्यकर्म कतमत् ।
अकुशलं कर्म । आर्निज्यकर्म कतमत् । रूपारूप्यप्रतिसंयुक्तं कुशलं कर्म ॥
यदुक्तं सूत्रे^४ अविद्यालभ्यनाः संस्काराः पुण्यार्निज्या अपुण्यार्निज्याश्चेति । कतमे

७. भो० कर्म० नास्ति । ८. चीनानुवादे नियतवेदनीयं कर्म प्रधत्त्वेनोपन्यस्तम् । माय्यस्य
चीनानुवादे तु नियमा इत्यस्यैव प्रधत्त्वेनोपन्यस्तत्वाद् भोटे च तथा दर्शनात् तदनुरोधात् प्रसंगानुरोधा-
त्त्वेनैव पाठः ९. भो० नास्ति । १०. .... १०. भो० नास्ति । ११. माय्यतो यहीतं प्रनीयते ।
१२. भो० मनुयाणाम् । १३. .... १३. भो० देवेषु मनुष्येषु । १४. .... १४. भो० अभिनिर्वर्तते
नास्ति । १५. भो० फल० नास्ति । १६. भो० नास्ति । १७. भो० नास्ति । १८. भो० नास्ति, ची०
प्रत्येकमावर्त्यते ।

१. भो० तत्र । २. भो० यदत्रास्ति । ३. भो० त्रिविधं कर्म नास्ति । ४. भो० नास्ति ।

पुण्यानिज्या अविद्यालम्बनाः संस्कारा उत्पद्यन्ते । द्विविधः संमूढः । फलविपाक-
संमूढः तत्त्वार्थसंमूढश्च । फलविपाकसंमूढस्यापुण्याः संस्काराः । तत्त्वार्थ-
संमूढस्य पुण्यानिज्याः संस्काराः ।

प्राणातिपातस्य कर्मपथस्य^५ लोभद्वेषमोहैः प्रयोगः । द्वेषेणैव निष्ठा ।
प्राणातिपातवत् परुषवागव्यापादयोरपि कर्मपथयोः । अदत्तादानस्य कर्मपथस्य
लोभद्वेषमोहैः प्रयोगः । लोभेनैव निष्ठा । अदत्तादानवत् काममिथ्यावाराभिध्ययोः
कर्मपथयोः । मृषावादस्य कर्मपथस्य लोभद्वेषमोहैः प्रयोगः । त्रयाणामन्यतमेन
निष्ठा । मृषावादवत् संभिन्नप्रलपपिशुनवाचोः कर्मपथयोः । मिथ्यादृष्टेः कर्मपथस्य
रागद्वेषमोहैः प्रयोगः । मोहेनैव निष्ठा ।

यदुक्तं सूत्रे^{१०}साधारणं कर्म असाधारणं कर्म यलवत्कर्म दुर्गलं कर्म च ।
साधारणं कर्म कतमम् । यत्कर्म^{१२} भाजनलोके नानाविधं^{१५} विकल्पं करोति ॥
असाधारणं [T. १४३] कर्म कतमम् । यत्कर्म^{१४} सत्यलोके नानाविधं^{१६} विकल्पं
करोति ॥ अपि च सत्त्वानामन्योन्याधिपतेयं कर्मापि । येन कर्मचलेन^{१७} सत्त्वा-
नामन्योन्याधिपतिप्रत्ययः प्रोक्तः । ^{१८}तेषामन्योन्याधिपतियलतस्तद्व्युच्यते साधारणं
कर्म । यतः सूत्रे उक्तम् ।^{१९} यथा सत्त्वानामन्यैः सत्त्वैः^{२०}सह अन्योन्यं दर्शनादिकं
नोपभोगो नोपलब्धिः । यलवत्कर्म कतमम् । प्रतिपक्षचलवत्पुद्गलस्य^१ संचेतनीयम्-
कुशलं कर्म । प्रतिपक्षचलविस्क्रमणेन श्वेदनीयनरककर्मप्रवृत्तेः दृष्टधर्मवेदनायाः
परिनिष्पादनं दृष्टधर्मवेदनीयनरककर्मप्रवृत्तं अनुत्पादः । येन ^२तत्कर्म यलवदित्युच्यते ।
प्रतिपक्षिककर्मचलतः^३ सर्वं संचेतनीयं कुशलं कर्म यलवदित्युच्यते । तत्कर्म
निश्चित्योक्तं भगवता प्रमार्यधावका अप्रमाणघैपुन्यकर्मणि^५ चित्तं कुशलं परि-
भावयन्ति अमिसंस्कृते सप्रमाणे कर्मणि नाक्षिपन्ति नावस्थापयन्ति न परिहापयन्ति
तत्संख्याते । यदपि प्रतिपक्षदुर्बलपुद्गलस्य^६ संचेतनीयमकुशलं कर्म तदपि कुशला-

५, भो० अस्मिन् संदर्भे कर्मपथस्य कर्मपथयोः नास्ति । १२, भो० यदत्रास्ति । १३, भो० कर्म
नास्ति । १४, भो० नास्ति । १५, भो० नास्ति । १६, भो० नास्ति । १७, भो० नास्ति ।
१८-१९, भो० एतत्रास्ति । २०, भो० नास्ति ।

१, भो० पुद्गलस्य नास्ति । २-३, भो० यत् सत्त्वो नरकं वेदयते तद् दृष्टे धर्मे वेदितं भवति ।
यद् दृष्टे धर्मे वेदितं भवति तद् वेदनाया अनुत्पादः । ३-३, भो० एतत्रास्ति । ४, भो० यलतः
नास्ति । ५, भो० कर्मणि नास्ति । ६, भो० नास्ति । ६, भो० पुद्गलस्य नास्ति । ७, भो०

त्परमणो^१ यल्लयदित्युच्यते । यत् पुनः संचेतनीयं कर्म नियतविपाकमग्रहीणमपरिज्ञातं तद् यल्लयन् कर्म^२ इत्युच्यते । तन्मनसि निधायोक्तं सर्वं च पुशालापुशलं कर्म नियतविपाकमार्यमार्गेण^३ प्रदीपं यल्लयन् कर्म^४ इत्युच्यते । यदपि कामप्रतिसंयुक्तम-
पुशलं कर्म यदपि पूर्वमभ्यस्तं यदपि पदस्थं यदप्यसाध्यमभिसंस्कृतं कर्म^५ अपरि-
निर्वाणधर्मतः^६ तदपि प्रवृत्त्या यल्लयन् कर्म इत्युच्यते^७ । क्षेत्रतोऽपि चित्ताभि-
संस्कारतोऽपि यत् [T. 94b] यत् कर्म वेदितव्यम् । पुनर्नवमिराकारैर्यल्लयत् कर्म
वेदितव्यम् । तथथा क्षेत्रतः वस्तुतः स्वभावतः आश्रयतः मनसिकारतः आशयतः
[Ch. 17a] सहायतः यदुलीकारतः बाहुजन्यतश्च ॥ तद्विपर्येण दुर्वलं कर्म ॥

भगवतोक्तं य एवं वदेद्यथाऽयं पुरुषपुद्गलः कर्म करोत्युपचिनोति तथा तथा
विपाकं प्रतिसंवेदयत इत्येवं सति ब्रह्मचर्यभासो^८ न भवत्ययकाशश्च न प्रज्ञायते
सम्यग् दुःखक्षयाय दुःखस्यान्तक्रियायै । यस्त्वेवं वदेद्यथायं पुरुषपुद्गलो यथा-
वेदनीयं कर्म करोत्युपचिनोति तथा तथा यथावेदनीयं विपाकं प्रतिसंवेदयत इत्येवं
सति ब्रह्मचर्यभासो^९ भवत्ययकाशश्च प्रज्ञायते सम्यग् दुःखक्षयाय दुःखस्यान्त-
क्रियायै । इति यदुक्तं सूत्रे तत्र कोऽभिसंधिः । १ तत्र बुद्धा मनस्येवं मिथ्याचचनं
प्रतिपेक्षुं कामयन्ते । यत्^१ सुखसहगतस्य कर्मणः सुखसहगत एव विपाकोऽभि-
निर्वर्त्तते दुःखसहगतस्य कर्मणो दुःखसहगत एव विपाकोऽभिनिर्वर्त्तते अदुःखा-
सुखसहगतस्य कर्मणस्तत्सहगत^२ एव विपाकोऽभिनिर्वर्त्तते । इत्येवमुक्तम् ।
सम्यग्चचनं त्वेवमनुमन्यते । सुखसहगतस्य कर्मणः^३ सुखवेदनीयस्य सुखविपाको-
ऽनुज्ञायते दुःखवेदनीयस्य दुःखविपाकोऽनुज्ञायते अदुःखासुखवेदनीयस्यादुःखा-
सुखविपाकोऽनुज्ञायते । दुःखसहगतस्य कर्मणः सुखवेदनीयस्य सुखविपाकोऽनु-
ज्ञायते दुःखवेदनीयस्य दुःखविपाकोऽनुज्ञायते अदुःखासुखवेदनीयस्यादुःखासुख-
विपाकोऽनुज्ञायते । अदुःखासुख [T. 95a] सहगतस्य कर्मणः सुखवेदनीयस्य

कुशालात् कर्मणः नास्ति । ८. भो० नास्ति । ९. भो० आर्यमार्गेण नास्ति । १०. भो०
नास्ति । ११. भो० अभिसंस्कृतं कर्म नास्ति । १२. भो० एतत् असाध्यमित्यस्मात्पूर्वम् । १३.
ची० तदपि . . . इत्युच्यते इति प्रत्येकमावर्त्यते । १४-१५. भो० ०नासो ।
१...१. भो० 'तत्र बुद्धा . . . यत्' इत्यस्य स्थाने 'भगवन् एषोऽभिसंधिः' । २. भो०
अदुःखासुखसहगतः । ३. भो० नास्ति ।

सुखविपाकोऽनुदायते दुःखवेदनीयस्य दुःखविपाकोऽनुदायते अदुःखासुखवेदनीयस्या-
दुःखासुखविपाकोऽनुदायते । एषोऽमिसन्धिः तत्र सूत्रे^४ ।

अपि यन्तु कर्मप्रभेदस्त्रिविधः । संवरकर्म असंवरकर्म नैवसंवरनासंवरकर्म च ।
संवरकर्म कृतमत् । प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतं कर्म^५ ध्यानसंवरसंगृहीतं कर्म^६ अनास्रघ-
संवरसंगृहीतं कर्म^७ च ॥ प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतं कर्म कृतमत् । सत^८ संवोपपन्नानां
संवराः । भिक्षुसंवरः भिक्षुणीसंवरः शिक्षामाणसंवरः श्रामणेरसंवरः श्रामणेरी
संवरः उपासकसंवरः उपासिकासंवरः उपवाससंवरश्च ॥ कृतमं पुद्गलमधिष्ठत्य
प्रव्रजितसंवरो व्यवस्थापितः । दुश्चरितविवेकचरितं कामविवेकचरितं पुद्गलमधिष्ठत्य ।
कं पुद्गलमधिष्ठत्य उपासकोपासिकासंवरो व्यवस्थापितः । दुश्चरितविवेकचरित-
मधिष्ठत्य नो तु कामविवेकचरितं पुद्गलम् ॥ कं पुद्गलमधिष्ठत्योपवाससंवरो
व्यवस्थापितः । नैव दुश्चरितविवेकचरितं न कामविवेकचरितं पुद्गलमधिष्ठत्य ॥
उपासकानामेकत्यानां शिक्षास्थानीयानां शिक्षासमन्वागम् इत्युच्यते । उपासक-
संवरोऽसमन्वागम् इत्युच्यते । उक्तः समन्वागमः^९ शीलविपत्तिरप्युच्यते । यथा
पण्डपण्डकानाम् । तेषां [T. १५b] मुपासकसंवरः प्रतिपिध्यते न वा । तेषा-
मुपासकसंवरो न प्रतिपिध्यते । केवलं तेषामुपासकत्वं प्रतिपिध्यते । भिक्षुभिक्षु-
णीनामुभयप्रव्रजितानां संघस्य^१ पक्षस्य संसेवोपासनाऽयोग्यत्वात् । पण्डकः पुनः
पञ्चविधः । जातिपण्डकः ईर्ष्यापण्डकः पक्षपण्डकः आसेवनकपण्डकः
आपत्यपण्डकश्च ॥

ध्यानसंवरसंगृहीतं कर्म कृतमत्^३ । दीर्शील्यसमुत्थापकानां क्लेशानां
धीजोपघाते सति कामेभ्यो धीतरागस्य या विरतिः । प्रथमध्यानधीतरागस्य या
विरतिः । द्वितीयध्यानधीतरागस्य या विरतिः । तृतीयध्यानधीतरागस्य या
विरतिः । 'सोच्यते ध्यानसंवरसंगृहीतं कायवाकर्म'^४ ।

४. गो० तत्र सूत्रे नास्ति । ५. ६. ७. गो० नास्ति । ८. गो० अष्टौ । तत्र समीचीनम् ।

९. गो० उक्तः समन्वागम इति नास्ति ।

१. गो० 'केवलं तेषां' इति नास्ति । २. गो० 'प्रव्रजितानां संघस्य' इति नास्ति । ३. गो०
अत्रोत्तरत्र च संगृहीतं कर्म इति नास्ति । ४. संवर इत्येवास्ति । ४. ४. गो० एतच्चास्ति ।

अनास्रवसंवरसंगृहीतं कर्म' कृतमत् । सत्यदर्शनेन अनास्रवमनस्कारव्यलेन प्रतिलब्धाः अनास्रवा धिरतिः । 'सोच्यते अनास्रवसंवरसंगृहीतं कर्म' ॥

असंवरकर्म' कृतमत् । अभिजन्मतो वा तत्कर्मसमादानतो वा तत्कर्माध्याचारनिश्चयः असंवर इत्युच्यते' । ते पुनरसंवराः कृतमे^{१०} । औरध्रिकाः कौण्टिकाः शौकरिकाः शाकुनिकाः मात्स्यिकाः लुब्धकाः वागुरिकाः घोराः घातकाः मोयंधकाः नागयंधकाः माण्डलिकाः नागमण्डलिकाः कारागारिकाः सूचकाः उपघातकाः प्रभृतयः ।

नैवसंवरनासंवर संगृहीतं कर्म कृतमत् । नैवसंवरनासंवरविहारः^{११} कुशलाकुशलं कर्म ॥

[Ch. 17b] ^{१२}पुनः कर्मप्रमेदस्त्रिविधः^{१३} । सुखवेदनीयं कर्म दुःखवेदनीयं कर्म अदुःखासुखवेदनीयं कर्म च ॥ सुखवेदनीयं कर्म कृतमत् । कामावचरात् तृतीयध्यानं यावद् यत् कुशलं कर्म ॥ दुःखवेदनीयं कर्म कृतमत् । अकुशलं कर्म ॥ अदुःखासुखवेदनीयं कर्म कृतमत् । तृतीयध्यानादूर्ध्वं यत् [T. 96a] कुशलं कर्म ॥

^१कर्मप्रमेदः पुनस्त्रिविधः^१ । दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म उपपद्यवेदनीयं कर्म अपरपर्यायवेदनीयं कर्म च ॥ दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म कृतमत् । तत्कर्म दृष्टे धर्मे यस्य विपाको विपच्यते । तच्च मैत्रीसमापत्तेरुचलितस्य पविहार्णि वृद्धिं वा कुर्वतः दृष्टे धर्मे विपाको लभ्यते^२ ॥ यथा मैत्रीसमापत्तेरुचलितस्य तथा अरणसमापत्तेरुचलितस्य निरोधसमापत्तेरुचलितस्य स्तोतापत्तिफलादुचलितस्य अहंस्वफलादुचलितस्य च । बुद्धप्रमुखे संघे कुशलमकुशलं च कुर्वतः दृष्टे धर्मे विपाको लभ्यते^३ ॥ अन्येषां तीव्राशयप्रयोगेण कुशलाकुशलकर्मप्रतिपन्नानामपि दृष्टे धर्मे विपाको लभ्यते^४ ॥ उपपद्यवेदनीयं कर्म कृतमत् । तत्कर्म अनन्तरे जन्मनि यस्य विपाको विपच्यते ।

५. भो० संगृहीतं कर्म इति नास्ति । ६. भो० अनास्रव मनस्कार वलेन प्रतिलब्धा इति नास्ति । ७. .७. भो० एतन्नास्ति । ८. भो० नास्ति । ९. भो० असंवर इत्युच्यते इति नास्ति । १०. भो० एतन्नास्ति । अत्र मोटे माष्यतश्च एवं पाठः प्रतीयते । असंवरः कृतमः । औरध्रिक कौण्टिक... सूचकोपघातकप्रभृतीनामभिजन्मतो वा तत्कर्मसमादानतो वा तत्कर्माध्याचारनिश्चयः ॥ ११. भो० विहार नास्ति । १२...१३. भो० एतन्नास्ति ।

१...१. भो० एतद्वक्तव्यं नास्ति । २. ३. ४. भो० दृष्टे धर्मे विपाको लभ्यते इति नास्ति ।

तद्यथा पञ्चानन्तर्यकर्माणि । अपि च यान्यन्यानि कुशलाकुशलानि कर्माणि ये^५ -
पामनन्तरे जग्मनि विपाको विपच्यते तत्सर्वमुच्यते उपपद्येदनीयं कर्म^६ ॥
अपरपर्यायेदनीयं कर्म कतमत् । तत्कर्म यस्यानन्तरजन्मनोऽपरपर्यायेषु विपाको
विपच्यते । 'तदुच्यतेऽपरपर्यायेदनीयं कर्म^७ ।

'पुन कर्मप्रमेदश्चतुर्विध । दृष्ट्वा कृष्णविपाकं कर्म शुक्लं शुद्धविपाकं कर्म
कृष्णशुद्धं कृष्णशुद्धविपाकं कर्म अदृष्ट्वा शुद्धविपाकं व्यामिश्रं कर्म^८ ॥ दृष्ट्वा
कृष्णविपाकं कर्म कतमत् । अकुशलं कर्म ॥ शुक्लं शुद्धविपाकं कर्म कतमत् ।
त्रैधातुकं कुशलं कर्म ॥ दृष्ट्वा शुद्धं कृष्णशुद्धविपाकं कर्म कतमत् । कामप्रतिसयुक्तं
कर्म^९ यत् कर्म वा आशयतः प्रयोगतो वा शुद्धं यत् कर्म वा प्रयोगतः दृष्ट्वा आशयतः
शुद्धम् ॥ अदृष्ट्वा शुद्धविपाकं व्यामिश्रं कर्म कतमत् । प्रयोगानन्तर्यमार्गेऽनाल्य
कर्म^{१०} अविशेषेण च सर्वस्यानाल्यकर्मणः परिपन्थमानुक्त्यस्यभावमधिष्ठत्य यत्-
क्षोपकवापाणः शौचेयानामौनेयानां च कर्मणा यथाक्रमं व्ययस्थानं वेदितव्यम्^{११} । तथा
च दानानि शौचेयानि कर्माणि^{१२} । दानकर्म कतमत् । निदानतः उत्थानतः प्रदेशतः
समावृतं दानकर्म विकल्प्यते । निदानम् अलोमोऽङ्गेपोऽमोहश्च कुशलमूलानि^{१३} ॥
उत्थानं तान्येव चेतनासहगतानि ॥ [T 96b] प्रदेशो देयानि वस्तूनि ॥
समावृतं दानसंपत्तिकाले^{१४} कायवाङ्मनस्ककर्माणि^{१५} ॥ दानसंपत् कतमा । अभीक्ष्ण-
दानतः अपक्षपातदानतः इच्छापरिपूरणदानतः दानसंपद् वेदितव्या^{१६} । अपि च
अनिश्चितदानतः महाशुचिदानतः परमं^{१७} प्रहृष्टदानतः अभीक्ष्णदानतः क्षेत्रभाजनदानतः
नयपुराणस्य विभागदानतः दानसंपद् वेदितव्या ॥ देयसंपत् कतमा । अनभिदुःखं
देयवस्तुतः अपरापटतदेयवस्तुतः अकुपितविमलदेयवस्तुतः शुचिदेयवस्तुतः धर्माजितं
देयवस्तुतः देयसंपद् वेदितव्या ॥

५ ५ भो० वेगामनन्तरे उपपद्येदनीयं कर्म इति नास्ति । ६ ६ भो० एतच्चास्ति ।
७ ७ भो० पुन व्यामिश्रं कर्मणि यावन्नास्ति । ८ ९ भो० नास्ति । १० १० भो०
अविशेषेण वेदितव्यमिति यावन्नास्ति । एतत्तु माय्यतो गृहीतं प्रतीयते । ११ ११ भो०
एतद् वाच्यं नास्ति ।

१ १ भो० कुशलग्रहणानि नास्ति । २ २ भो० संपत्तिकाले इति नास्ति । ३ ३ भो० कायवाङ्मर्माणि ।
४ ४ भो० दानसंपद् वेदितव्या नास्ति । ५ ५ भो० परमं नास्ति ।

‘तथाचोक्तं’ मूले शीलसमन्वागतः प्रातिमोक्षसंघर्षसंवृत आनारगोचरसंपन्नोऽणुमात्रेऽप्यवशेषे महाभयदशीं शिक्षने शिक्षापदेषु इति^५ ॥ कथं शीलसमन्वागतो भवति । विशुद्धशीलानुरक्षणोपपन्नतः ॥ कथं प्रातिमोक्षसंघर्षसंवृतो भवति । नैराणिक्शीलसंभारणतः^६ ॥ कथमाचारगोचरसंपन्नो भवति । विशुद्धशीलसह-
भाषतोऽगर्हितानाम् ॥ कथमणुमात्रेऽप्यवशेषे महाभयदशीं भवति ॥ तीव्रेण गौरवेण शीलशिक्षणतः ॥ कथं शिक्षने शिक्षापदेषु । शिक्षाशीलानां शिक्षणतः ॥

अ^७ तापरं शीलप्रारम्भ्य यदु युरेन मूत्रेषु निर्दिष्टं कायेन संवृतो भवतीत्येव-
मादि^८ ॥ कथमुच्यते कायेन घाचा संवृतो भवति । संप्रजन्यपरिगृहीततः ॥
कथं कायवाक्संपर्याया संपन्नो भवति । आपन्यनापत्तिदानतः ॥ कथं परिशुद्धकाय-
वाक्समुदाचारो भवति । अचिप्रतिसारादीनां मन्त्रेण संप्रतिपर्याया^९ याचत् समाधि-
लामसन्निध्य [T. 97a] तः ॥ कथं कुशलकायवाक्समुदाचारो भवति । क्षिप्र-
चित्तकल्यवतीर्णतः ॥ कथमनघयकायवाक्समुदाचारो भवति । मिथ्याप्रणिधि-
परिवर्जनेन ब्रह्मचर्यभाषनातः ॥ कथमव्यावृत्त्यकायवाक्समुदाचारो भवति । परेया-
मनघशया सुपसंवासतः ॥ कथमानुलोमिकायवाक्समुदाचारो भवति । निर्वाण-
प्राप्त्यनुकूलतः ॥ कथं [Ch. 18a] मनुच्छविककायवाक्समुदाचारो भवति ।
कुशलस्य च्छादनतोऽकुशलस्य प्रकाशनतश्च ॥ कथमौपयिककायवाक्समुदाचारो
भवति । सत्रहचर्यब्रह्मशीलतः ॥ कथं प्रतिरूपकायवाक्समुदाचारो भवति ।
गुरुषु गुरुस्थानीयेषु चानिहितमानतः ॥ कथं प्रदक्षिणकायवाक्समुदाचारो भवति ।
अघघादे प्रदक्षिणप्राहिततः ॥ कथमतत्तकायवाक्समुदाचारो भवति । कष्टतपो-
हीनाधिमुक्ति विवर्जिततः ॥ कथमतनुताप्यकायवाक्समुदाचारो भवति । समुत्सृष्ट-
भोगकर्मान्ताविप्रतिसारितः । कथमचिप्रतिसारिकायवाक्समुदाचारो भवति ।
अल्पमात्रेणासंतुष्टाविप्रतिसारितया ॥

यदुक्तं भगवता यथा सत्त्वाः कर्मस्वका कर्मदायादाः कर्मयोनीयाः कर्म-
प्रतिसरणाः कर्म^१ सर्वान् सत्त्वान् विभजति [T. 97b] उच्चनीचतया हीन-

५...६ भो० तथाचोक्तं...शिक्षापदेषु इति यावन्नास्ति । ७, चीनानुवादे महा० इत्यधिकं प्रतीयते ।
८, भो० सद्भावनाः । ९...९, भो० अतः परं...त्येवमादि यावन्नास्ति । भा० यद्भवना सूत्रान्तरेषु
इति पाठः । अयमंशः आप्यतो गृहीतः । १०, भो० नास्ति ।

१, भो० कर्मणा । तत्र कर्मणा सत्त्वा...इति पाठ प्रतीयते विभजनीनि च नास्ति । २, भो०
नास्ति ।

प्रणीततया^३ इति ॥ कथं सत्त्वाः कर्मस्वका भवन्ति । स्वयंकृतकर्मविपाक-
प्रतिसंचेदनतामुपादाय ॥ कथं कर्मदायादा भवन्ति । स्वयं कृतकर्मविपाकप्रति-
संचेदनतायां कुशलाकुशलानां कर्मणामन्योन्यदायादतामुपादाय ॥ कथं कर्मयोनीया
भवन्ति । सत्त्वानां^४ महेतुविषमहेतुविवर्जितयोनितामुपादाय ॥ कथं कर्मप्रति-
सरणा भवन्ति । प्रतिपक्षकर्मविशिष्टकर्मव्यवधानाश्रयतामुपादाय ॥ कथं कर्मणा
सत्त्वा उद्यनीया भवन्ति । यत् कर्मणा सुगतौ दुर्गतौ चात्मभावप्रमेदं^५ लभन्ते ॥
कथं हीनप्रणीता भवन्ति । यत् सत्त्वा गुणदोषप्रमेदेन^६ समन्वागता भवन्ति ॥

यदुक्तं भगवता सत्त्वानां कर्मविपाकोऽचिन्त्य इति । तत्र कथं कर्मविपाक-
चिन्त्यः^७ कथं कर्मविपाकोऽचिन्त्यः । कुशलस्य कर्मणो देवमनुष्यातिथ्विष्ट-
विपाकला^८ मचिन्त्यः^९ । अकुशलस्य कर्मणो हीनास्तु तिसृषु दुर्गतिषु^{१०} अनिष्ट-
विपाकलामचिन्त्यः^{१०} । अयं चिन्त्यः^{१०} ॥ येन कर्मणा सत्त्वानामात्मभावविपाक-
वैचित्र्यमभिनिर्वर्तते सोऽचिन्त्यः ॥ तदेव कुशलाकुशलं कर्मस्थानवस्तुहेतु-
विपाकप्रकारादिप्रमेदैरचिन्त्यम् । विविधयाश्चवस्तुवैचित्र्याभिनिर्वर्तकं कर्मा-
चिन्त्यम् । मणिमन्त्रौषधिमुष्टियोगप्रतिसंयुक्तं कर्माचिन्त्यम् । योगिनां प्रभाव-
कर्माचिन्त्यम् । बोधिसत्त्वानां [T. 98a] वशिताभिः क्रियमाणं कर्मा^१ चिन्त्यम् ।
तद्यथा आयुर्वशितया चित्तवशितया परिष्कारवशितया कर्मवशितया उपपत्तिवशितया
अधिभुक्तिवशितया प्रणिधानवशितया ऋद्धिवशितया ज्ञानवशितया धर्मवशितया ।
^२ एवं च बोधिसत्त्वानां महासत्त्वानामेवमादिभिर्वशिताभिर्व्यक्तं क्रियते तद-
चिन्त्यम्^४ । सर्वेषां बुद्धानां युद्धकृत्यानुष्ठानं कर्माचिन्त्यम् ॥

तथा च समुदयसत्यं समासतो लक्षणप्रमेदेन चतुर्विधम् । हेतुलक्षणं
समुदयलक्षणं प्रभवलक्षणं प्रत्ययलक्षणं च । हेतुलक्षणं कतमत् । पुनर्मयवासनाया
आहारकं कारणं हेतुरिति हेतुलक्षणं वेदितव्यम् ॥ समुदयलक्षणं कतमत् । तेषां
तेषामुपचितवासनानां सत्त्वानां तस्मिंस्तस्मिन् सत्त्वनिकाये उदयस्य कारणमिति

३. सूत्रे पाठ ईदृशः । चीनानुवादे क्रमस्तु प्रणीत हीनताया इति । ४. मा० भो०
संभवाय इत्यधिकम् । ५. भो० प्रमेदं भो० नास्ति । ६. प्रमेदेन नास्ति । ७. भो० अचिन्त्य
इत्यपवादः प्रतीयते । ८. भो० लामः नास्ति । ९. भो० नरकक्षिप्रकृतेत दुर्गतिषु । १०.
भो० अयं चिन्त्यः नास्ति ।

१. भो० वशिताकर्म । २...२. भो० एवं च...तदचिन्त्यं यावन्नास्ति ।

समुदयलक्षणं वेदितव्यम् ॥ प्रभवलक्षणं कतमत् । प्रत्यात्मं सन्तानानां^१ सर्व-
प्रकारप्रकाशोद्भवस्य कारणमिति प्रभवलक्षणं वेदितव्यम् ॥ प्रत्ययलक्षणं कतमत् ।
संज्ञानामन्यान्वप्राप्त्यव्ययकारणमिति प्रत्ययकारणं वेदितव्यम् ॥ [Ch. 18b]

(अथ चिनिश्चये सत्यपरिच्छेदे प्रथमे तृतीयो भागः^२) ।

निरोधसत्यं कतमत् । लक्षणतः गाम्भीर्यतः संवृत्तितः परमार्थतः अपरि-
पूरितः परिपूरितः निरलंकारतः सालंकारतः शेषतः अशेषतः अप्रतः पर्यायतश्च
निरोधसत्यं वेदितव्यम् ॥

लक्षणतः कतमत् । तथतायामार्य^३ मार्गे क्लेशानामनुत्पादो यो निरोधाश्रयो
निरोधको निरोधस्यभावो धा^४ ॥ 'तन्निरोधसत्यलक्षणम्^५ ॥ [T. 98b]
यदुक्तं भगवता चक्षुः श्रोत्रे घ्राणजिह्वाकायाः मनश्च तेषु आयतनेषु नामरूपयो-
रात्यन्तिकनिरोधो न शेषः^६ इति । यद्योक्तं^७ 'तद्व्यायतनं वेदितव्यं यथा^८ चक्षुश्च
निरुध्यते रूपसंज्ञा च विरज्यते यावत् मनश्च निरुध्यते धर्मसंज्ञा च विरज्यते
इति । अनेन नयेन आलम्बनानां प्रापणं तथतयामालम्बनादुद्ध्यं^९ साक्षवाणां
धर्माणां निरोधः^{१०} । तन्निरोधसत्य^{११} लक्षणम् ॥

गाम्भीर्यतः कतमत् । यत् तेषां^{१२} संस्काराणामुपरमाग्निरोधः । 'तथोपर-
मात् तेषां संस्काराणां निरोधो^{१३} नान्यो धाच्यः नानन्यो धाच्यः नाप्यन्यो नाप्यनन्यो
धाच्यः न नैवान्यो नानन्यो धाच्यः ॥ कुतः । निष्पद्यतः । 'अस्मिंस्त्वर्थे
प्रपञ्चोत्पत्तिः न संचिन्त्या न मार्गेण न न्यायेन न कुशलप्रयोगेण चिन्त्या^{१४} इति ।
यदुक्तं भगवता तेषां पण्णां स्पष्टव्यायतनानां क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽ-
स्तंगम इत्येवमादि^{१५} । स्यादन्यः स्यादन्यः स्यादन्योऽपि नान्योऽपि

३. भो० नास्ति । ४. भो० सर्व० नास्ति । धा० आधरिकानुत्पादस्तु अप्रमाण इति । ५. भो० नास्ति ।
६. भो० आर्य नास्ति । ७. भो० अनुत्पादस्तु यत्र निरुध्यते येन निरुध्यते यच्च निरुध्यते इत्येवं
प्रतीयते । ८...८. भो० एतन्नास्ति । ९...९. भो० यत्र चक्षुषो निरोधो वर्णं संज्ञाया
अभावधर्मस्य निरोधो धर्मसंज्ञाया अभाव तदेतत् स्थानेषु वेदितव्यम् । इत्येवं प्रतीयते १०. चो०
त्वया इत्यधिकं प्रतीयते । ११. यो० यत्र ; चो० यत्रायतने इति प्रतीयते ।

१. भो० अनेन पण्येण तथतायामालम्बनानां साक्षवधर्माणां निरोधः । २. यो० सत्य० नास्ति ।
३. भो० नास्ति । ४...४. भो० तथोपरमात्...निरोध इत्यस्य स्थाने सः । ५...५. भो०
अत्र प्रपञ्चोत्पत्तिर्योनिशो न चिन्त्या इति । भाष्ये त्वेवं वाक्यमेकं वर्तते—पुनरस्मिंस्त्वर्थे
अयोनिशश्चिन्त्येति अमार्गिणाऽन्यायेनानपेक्षित्वेत्यर्थः । ६. भो० निष्पद्यते प्रपञ्च उत्पद्यते
इत्यधिकम् ।

स्यान्नैवान्यो नानन्योऽपि इति निष्प्रपञ्च प्रपञ्च उत्पद्यते ॥ यावत् पडायतनानि तावत् प्रपञ्चाः ॥ यदा पडायतनानां निरोधश्छेदः^७ तदा प्रपञ्चानां विरतिः^८ ॥

संदृष्टितः कतमत् । लौकिकमार्गेर्वीजनिग्रहेण यो निरोधो लभ्यते^९ । अतो भगवता तदांशिकनिर्वाणमित्युच्यते ॥ परमार्थतः कतमत् । आर्यप्रज्ञाया^{१०} बीजनिर्मूलनेन यो निरोधो लभ्यते^{११} ॥ अपरिपूरितः कतमत् । शैक्षणार्ण [T. 99a] स्रोतापन्नफलसंग्रहेण वा सद्दृढागमिफलसंग्रहेण वा अनागामिफलसंग्रहेण वा यो निरोधः ॥ परिपूरितः कतमत् । अशौच्याणामर्हत्वफलसंग्रहेण यो निरोधः ॥ निरलंकारतः कतमत् । प्रज्ञाविमुक्तानामर्हतां यो निरोधः ॥ सालंकारतः कतमत् । उभयभाग^{१२} विमुक्तानां त्रैविद्यानां पडमिज्ञानामर्हतां यो निरोधः ॥ शेषतः कतमत् । सोपधिशेषो^{१३} यो निरोधः ॥ अशेषतः कतमत् । निष्प्रधिशेषो^{१४} यो निरोधः ॥ अग्रतः कतमत् । शुद्धानां बोधिसत्त्वानामप्रतिष्ठितनिर्वाणसंग्रहेण यो निरोधः । स्पर्शविहारिणां^१ सर्वेषां सत्त्वानां हितसुखाधिष्ठानतः ॥

पर्यायतः कतमत् । अशेषग्रहाणं प्रतिनिःसर्गः व्यन्तीभावः क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽस्तंगम इत्येवमादि ॥ किमुपादायोच्यते अशेषग्रहाणाम् । परिशिष्टानि पदान्युपादाय ॥ किमुपादायोच्यते प्रतिनिःसर्गः । पर्यवस्थानप्रतिनिःसरणतामुपादाय ॥ किमुपादायो [Ch. 19a] च्यते क्षयः । दर्शनामार्गेण प्रतिपक्षविसंयोगलाभता^२ मुपादाय ॥ किमुपादायोच्यते विरागः । भावनामार्गेण प्रतिपक्षविसंयोगलाभतामुपादाय ॥ किमुपादायो [T 99b] च्यते निरोधः । आपत्त्या तत्फलदुःखानुत्पत्तितामुपादाय ॥ किमुपादायोच्यते व्युपशमः । दृष्टे धर्मे तत्फलचिरदुःखासमुदाचारातामुपादाय ॥ किमुपादायोच्यतेऽस्तंगमः । सोपधिशेष^३ निरोधतामुपादाय ॥

किमुपादाय स निरोधः पुनरसंसृतमित्युच्यते । लक्षणत्रयविरहता-मुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्दुर्दर्श इत्युच्यते । चर्मचक्षुषो दिव्य-

७. भो० नास्ति । ८. भो० अभावः । ९. भो० उत्पद्यते । १०. भो० आर्य० नास्ति । ११. भो० उत्पद्यते । १२. भो० भाग० नास्ति । १३. भो० स्कन्ध-शेषेण । १४. भो० स्कन्धशेषेण । १५. भो० स्कन्धशेषाभावेन ।

१. भो० नास्ति । २. भो० लाभ० नास्ति । ३. भो० आह्निकानुवादात् मवाधिष्ठानशेष इति भो० स्कन्धशेषे इति ।

समुदयलक्षणं वेदितव्यम् ॥ प्रभवलक्षणं कतमत् । प्रत्यात्मं सन्तानानां^१ सर्व-
प्रकारप्रकर्षोद्भवस्य कारणमिति प्रभवलक्षणं वेदितव्यम् ॥ प्रत्ययलक्षणं कतमत् ।
सत्त्वानामन्यान्वप्राप्त्यत्ययकारणमिति प्रत्ययकारणं वेदितव्यम् ॥ [Ch. 18b]

(अथ विनिश्चये सत्यपरिच्छेदे प्रथमे तृतीयो भागः^२) ।

निरोधसत्यं कतमत् । लक्षणतः गाम्भीर्यतः संवृत्तितः परमार्थतः अपरि-
पूर्णतः परिपूर्णतः निरलंकारतः सालंकारतः शेषतः अशेषतः अग्रतः पर्यायतश्च
निरोधसत्यं वेदितव्यम् ॥

लक्षणतः कतमत् । तथतायामार्य^३ मार्गे क्लेशानामनुत्पादो यो निरोधाग्रयो
निरोधको निरोधस्यभावो षा^४ ॥ तन्निरोधसत्यलक्षणम्^५ ॥ [T. 98b]
यदुक्तं भगवता चक्षुः श्रोत्रे घ्राणजिह्वाकायाः मनश्च तेषु आयतनेषु नामरूपयो-
रात्यन्तिकनिरोधो न शेषः^६ इति । यद्योक्तं^७ तद्विषयतनं वेदितव्यं यथा^८ चक्षुश्च
निरुध्यते रूपसंज्ञा च विरज्यते यावत् मनश्च निरुध्यते धर्मसंज्ञा च विरज्यते
इति । अनेन नयेन आलम्बनानां प्रापणं तथतायामालम्बनानुद्ध्यं सास्त्रवाणां
धर्माणां निरोधः^९ । तन्निरोधसत्यं^{१०} लक्षणम् ॥

गाम्भीर्यतः कतमत् । यत् तेषां^१ संस्काराणामुपरमान्निरोधः । तथोपर-
मात् तेषां संस्काराणां निरोधो^२ नान्यो वाच्यः नानन्यो वाच्यः नाप्यन्यो नाप्यनन्यो
वाच्यः न नैवान्यो नानन्यो वाच्यः ॥ कुतः । निष्प्रपञ्चतः । अस्मिंस्त्वर्थं
प्रपञ्चोत्पत्तिः न संचिन्त्या न मार्गेण न न्यायेन न कुशलप्रयोगेण चिन्त्या^३ इति ।
यदुक्तं भगवता तेषां यण्णां स्पष्टव्यायतनानां क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽ-
स्तंगम इत्येवमादि^४ । स्यादन्यः स्यादनन्यः स्यादन्योऽपि नान्योऽपि

१. भो० नास्ति । ४. भो० सर्व० नास्ति । ची० आश्रयिकानुवादस्तु 'अप्रमाण' इति । ५. भो० नास्ति ।
६. भो० आर्य नास्ति । ७. भो० अनुवादस्तु यत्र निरुध्यते येन निरुध्यते यच्च निरुध्यते इत्येवं
प्रतीयते । ८...८. भो० एतच्चास्ति । ९...९. भो० यत्र चक्षुषो निरोधो वर्णं संज्ञाया
अभाव धर्मस्य निरोधो धर्मसंज्ञाया अभाव तदेतत् स्थानेषु वेदितव्यम् । इत्येवं प्रतीयते १०. चो०
त्वया इत्यधिकं प्रतीयते । ११. भो० यत्र ; ची० यत्रायतने इति प्रतीयते ।

१. भो० अनेन पयणिण तथतायामालम्बनानां सास्त्रधर्माणां निरोधः । २. भो० सत्य० नास्ति ।
३. भो० नास्ति । ४...४. भो० तथोपरमात् निरोध इत्यस्य स्थाने सः । ५...५. भो०
अत्र प्रपञ्चोत्पत्तिरयोनिको न चिन्त्या इति । माये त्वेवं वाक्यमेकं वर्तते—पुनरस्मिंस्त्वर्थं
अयोनिशधिन्येति अमार्गेणाऽन्यायेनानपेनचिन्त्येत्यर्थः । ६. भो० निष्प्रपञ्चे प्रपञ्च उत्पद्यते
इत्यधिकम् ।

स्यान्नैवान्यो नानन्योऽपि इति निष्प्रपञ्च प्रपञ्च उत्पद्यते ॥ यावत् पटायतनानि तावत् प्रपञ्चाः ॥ यदा पटायतनानां निरोधश्छेदः^७ तदा प्रपञ्चानां विरतिः^८ ॥

संवृत्तितः क्तमत् । लौकिकमार्गैर्वीजनिग्रहेण यो निरोधो लभ्यते^९ । अतो भगवता तदांशिकनिर्वाणमित्युच्यते ॥ परमार्थतः क्तमत् । आर्यप्रशया^{१०} वीजनिर्मूलनेन यो निरोधो लभ्यते^{११} ॥ अपरिपूरितः क्तमत् । शैक्षाणां [T. ११a] स्रोतापन्नफलसंग्रहेण वा सङ्गदागमिफलसंग्रहेण वा अनागामिफलसंग्रहेण वा यो निरोधः ॥ परिपूरितः क्तमत् । अशैक्ष्याणामर्हत्वफलसंग्रहेण यो निरोधः ॥ निरलंकारतः क्तमत् । प्रद्याविमुक्तानामर्हतां यो निरोधः ॥ सालंकारतः क्तमत् । उभयभाग^{१२} विमुक्तानां त्रैविद्यानां षडभिज्ञानामर्हतां यो निरोधः ॥ शेषतः क्तमत् । सोपधिशेषो^{१३} यो निरोधः ॥ अशेषतः क्तमत् । निरुपधिशेषो^{१४} यो निरोधः ॥ अग्रतः क्तमत् । बुद्धानां बोधिसत्त्वानामप्रतिष्ठितनिर्वाणसंग्रहेण यो निरोधः । स्पर्शविहारिणां^{१५} सर्वेषां सत्त्वानां हितसुखाधिष्ठानतः ॥

पर्यायतः क्तमत् । अशेषग्रहणं प्रतिनिःसर्गः व्यन्तोभावः क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽस्तंगम इत्येवमादि ॥ किमुपादायोच्यते अशेषग्रहणम् । परिशिष्टानि पदान्युपादाय ॥ किमुपादायोच्यते प्रतिनिःसर्गः । पर्यवस्थानप्रतिनिःसरणतामुपादाय ॥ किमुपादायो [Ch. ११a] च्यते क्षयः । दर्शनमार्गेण प्रतिपक्षविस्योगलाभता^{१६} मुपादाय ॥ किमुपादायोच्यते विरागः । भावनामार्गेण प्रतिपक्षविस्योगलाभतामुपादाय ॥ किमुपादायो [T. ११b] च्यते निरोधः । आयत्यां तत्फलदुःखानुत्पत्तितामुपादाय ॥ किमुपादायोच्यते व्युपशमः । द्वष्टे धर्मे तत्फलचिन्तदुःखासमुदाचारातामुपादाय ॥ किमुपादायोच्यतेऽस्तंगमः । सोपधिशेष^{१७} निरोधतामुपादाय ॥

किमुपादाय स निरोधः पुनरसंस्कृतमित्युच्यते । लक्षणत्रयविरहता-मुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्दुर्दर्श इत्युच्यते । चर्मचक्षुषो दिव्य-

७. भो० नास्ति । ८. भो० अभावः । ९. भो० उत्पद्यते । १०. भो० आर्यं नास्ति । ११. भो० उत्पद्यते । १२. भो० भाग० नास्ति । १३. भो० स्कन्ध-शेषेण । १४. भो० स्कन्धशेषेण । १५. भो० स्कन्धशेषाभावेन ।

१. भो० नास्ति । २. भो० लभ० नास्ति । ३. ची० आश्रयिकानुवादस्तु भवाधिष्ठानशेष इति भो० स्कन्धशेष इति ।

चक्षुश्च गोचरातिव्रमणतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरचलमित्युच्यते ।
 गतिषु संचारविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरमृतमित्युच्यते ।
 तृष्णात्रयविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरमृतमित्युच्यते ।
 स्कन्धमारविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरनालवमित्युच्यते ।
 सर्वः क्लेशमारविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्लयनमित्युच्यते ।
 अनयचप्रीतिसुखसंनिश्रयतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्द्वीपमित्युच्यते ।
 त्रैधातुकपरिच्छेदतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनस्त्राणमित्युच्यते ।
 सर्वमहादुःखोपद्रवापगमतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः शरणमित्युच्यते ।
 आशयप्रयोगयोरव्यपदस्थानतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः परायण-
 मित्युच्यते । सर्वस्य^१ परमार्थत्वस्यागमनपदस्थानतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः
 पुनरच्युतमित्युच्यते । जातिविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्निर्वाणमि-
 त्युच्यते । सर्वक्लेशसन्तापविरहता^२ सर्वेच्छाऽलामदुःखमहासन्तापविरहतां चोपा-
 दाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनर्निष्परिदाहमित्युते । सर्व^३ शोकपरिदेयनादुःखदीर्घमनस्य
 चिक्षेपविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः क्षेममित्युच्यते । हिंसा^४ भयर-
 हितविहारपदस्थानतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः शिवमित्युच्यते ।
 लाभयस्तुपदस्थानतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः सौवर्णिकमित्युच्यते
 परमार्थसुखाधिष्ठानतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनः स्वस्त्ययनमि-
 [T. 100a] त्युच्यते । तत्सुखप्रयोगप्राप्तिपदस्थानतामुपादाय ॥ किमुपादाय
 स निरोधः पुनरारोग्यमित्युच्यते । सर्वाधरणरो^५ गविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय
 स निरोधः पुनरानिज्यमित्युच्यते । सर्वविक्षेपविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय
 स निरोधः पुनर्निर्वाणमित्युच्यते । अनिमित्तशान्तमहा^६ सुखविहारपदस्थानता-
 मुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरजातमित्युच्यते । प्रतिसंध्युपपत्तिविरहता-
 मुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरभूतमित्युच्यते । तदुत्तरकालोत्पत्ति-

४. मायतः शब्दोऽयं गृहीतः तत्रापि न स्पष्टः । मोटेऽस्यार्थः अग्रन्थिरिति यथति चीने च
 अवक्रम । ५. मो० सर्व० नास्ति ।

१. मो० नास्ति । २. मो० सर्वेच्छासन्तापविरहताम् इत्येव । ३. मो० सर्व० नास्ति । ४. मो०
 हिंसा० नास्ति । ५. मो० पदस्थान० नास्ति । ६. मो० रोग० नास्ति । ७. मो० महा०
 नास्ति ।

विरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरुत्तमित्युच्यते । पूर्वान्तकर्मकेश-
यलवदा^१ वेधविरहतामुपादाय ॥ किमुपादाय स निरोधः पुनरसंसृष्टमित्युच्यते ।
वर्त्तमानकर्म^२ क्लेशानभिसंस्कार पदस्थानतामुपादाय । किमुपादाय स निरोधः
पुनरनुत्पन्नमित्युच्यते । अनागतसन्तत्युत्पादविरहतामुपादाय ॥

तथा च निरोधसत्यस्य समासतश्चत्वारो लक्षणप्रभेदाः । निरोधलक्षणं
शान्तलक्षणं प्रणीतलक्षणं निःसरणलक्षणं च । किमुपादाय निरोधलक्षणम् ।
क्लेशविसंयोगतामुपादाय ॥ किमुपादाय शान्तलक्षणम् । दुःखविसंयोगतामुपादाय ।
किमुपादाय प्रणीतलक्षणम् । सुप्रशुच्यधिष्ठानता^३मुपादाय ॥ किमुपादाय निःसर-
णलक्षणम् । नित्यहिताधिष्ठानतामुपादाय ॥

(अथ विनिश्चये सत्यपरिच्छेदे प्रथमे चतुर्थो भागः)^४

मार्गसत्यं कतमत् । येन दुःखं परिजानीते समुदयं प्रजहाति निरोधं साक्षात्क-
रोति मार्गं भावयति । एतत् संक्षेपेण मार्गसत्यलक्षणमित्युच्यते ॥ पुनः मार्गः
पञ्चविधः । संभारमार्गः प्रयोगमार्गः दर्शनमार्गं भावनामार्गः, [T. 100b]
निष्ठामार्गश्च ॥

संभारमार्गः कतमः । पृथग्जनानां शीलम् इन्द्रियद्वाररक्षा भोजने मात्राज्ञता
प्रथमरात्रौ तदुत्तररात्रिषु वा नित्यममिदं^५ वीर्यभाषना^६ शमयवर्षिपश्यना^७ संप्रजन्य-
विहारश्च ॥ यद्वा पुनरन्यदीपनिपदं कुशलम् श्रुतमयी प्रज्ञा^८ चिन्तामयी प्रज्ञा^९ भावना-
मयी प्रज्ञा ॥ सद्भावयनया अभिसमयविमोक्षस्थानभाजनानां प्रतिलभते ॥

प्रयोगमार्गः कतमः । यः संभारमार्गः स प्रयोगमार्गः । यस्तु प्रयोगमार्गः स न
संभारमार्गः । संभारमार्गोपचितानि निर्वेधभागीयानि कुशलमूलानि ऊष्मगतः^{१०}
मूर्धानः^{११} सत्यानुकूलक्षान्तिः^{१२} लौकिकाग्रधर्मश्च ॥ ऊष्मगतं कतमत् । प्रत्यात्मं सत्ये-
ष्वालोकलब्धः समाधिः प्रज्ञा संयोगश्च ॥ मूर्धानं कतमत् । प्रत्यात्मं सत्येष्वालोक-
वृद्धः समाधिः प्रज्ञा संयोगश्च^{१३} ॥ सत्यानुकूलक्षान्तिः कतमा । प्रत्यात्मं सत्येष्वे-

८. भो० बलवद् नास्ति । ९. भो० कर्म० नास्ति । १०. भा० स्वभावताम् । वस्तु-
तमित्यपि भवितुमर्हति ।

१. ची० एतदत्रापेक्षितम् । किन्तु न दृश्यते । २. भो० योगे वीर्यम् । ३. भो० नास्ति ।

४. ची० प्रदेक धर्माऽभिसवच्यते । भाष्ये ऊष्मगत इत्येव । भो० धर्म० नास्ति । अत एव

पाठो गृहीतः ५. भा० क्षान्तिः । महाव्युत्पत्तावपि । ६. टी० भो० अत्रोत्तम चैव पाठः प्रतीयते ।

ची० तत्संप्रयुक्ताधधमः ।

फदेशप्रविष्टानुसृतः^१ समाधिः प्रज्ञा संयोगश्च ॥ लौकिकाग्रधर्मः कतमः । प्रत्यात्मं सत्येष्वानन्तर्यचित्तसमाधिः प्रज्ञा संयोगश्च ॥

दर्शनमार्गः फतमः । समासतो लौकिका [Ch. 19b] प्रधर्मानन्तरमनुपलम्भः समाधिः प्रज्ञा संयोगश्च ॥ समसमालम्ब्यालम्बनज्ञानमपि तत् । [T. 101a] प्रत्यात्ममपनीतसत्त्वसंकेतधर्मसंकेतसर्वतोऽपनीतोभयसंकेतालम्बनधर्मज्ञानमपि तत् ॥

प्रभेदशः पुनर्दर्शनमार्गो लौकिकाग्रधर्मानन्तरं दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिः दुःखे धर्मज्ञानं दुःखोऽन्वयज्ञानक्षान्तिः दुःखेऽन्वयज्ञानं समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः समुदये धर्मज्ञानं समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः समुदयेऽन्वयज्ञानं निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः निरोधे धर्मज्ञानं निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः निरोधेऽन्वयज्ञानं मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः मार्गे धर्मज्ञानं मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः मार्गेऽन्वयज्ञानम् ॥ ^४ एवंच षोडश ज्ञानक्षान्तिभिर्दर्शनमार्गप्रभेदाः^४ ॥

दुःखं फतमत् । दुःखसत्यम् ॥ दुःखे धर्मः फतमः । दुःखसत्याधिपतेयः शासनधर्मः ॥ धर्मज्ञानं फतमत् । प्रयोगमार्गे^१ सत्याधिपतेयं धर्मविचारणाज्ञानम् ॥ ज्ञानक्षान्तिः फतमा । पूर्वाधिपतिथलविचारणामुपादाय प्रत्यात्मं दुःखसत्ये प्रत्यक्षानुभाषिणी अनास्रया प्रज्ञा । यथा प्रज्ञया दुःखदर्शनप्रहातव्यान्^२ सर्वज्ञे^३ शान् प्रजहाति । तस्मादुच्यते दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिरिति^३ ॥ दुःखे धर्मज्ञानं फतमत् । क्षान्त्यनन्तरं येन ज्ञानेन पूर्वोक्तेभ्यः क्लेशेभ्यो^४ विमुक्तिं साक्षात्करोति । तस्मादुच्यते दुःखे धर्मज्ञानमिति^५ ॥ दुःखे अन्ययज्ञानक्षान्तिः फतमा । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यां दुःखे धर्मज्ञानं च प्रत्यात्मं प्रत्यक्षानुभाषिणी अनास्रया प्रज्ञा उत्पद्यते यदुत्तरमन्वय एव आर्यधर्माणाम्^६ । तस्मादुच्यते दुःखे अन्ययज्ञानक्षान्तिः^७ ॥ दुःखे अन्ययज्ञानं [T. 101b] फतमत् । तदनन्तरमनास्रयं ज्ञानमुत्पद्यते । येन ज्ञानेन दुःखे^८ अन्ययज्ञानक्षान्तिमुपधारयति^{१०} । तद् दुःखेऽन्वयज्ञानमित्युच्यते^{११} ॥ तद्वदन्येषु सत्येषु यथायोग्यम्^{१२} ॥

७. मा० एवं पाठः । महाबुत्पत्तौ तु तत्त्वार्थैकदेशानुपवेशः । ८. ८. भो० एतज्जास्ति ।

१. भो० दुःखा० । मा० दुःखसत्या० । २. भो० सर्वं नास्ति । ३. भो० क्षान्तिनास्ति । तत्तु अष्टं प्रतीयते । ४. भो० पूर्वोक्तेभ्यः क्लेशेभ्यः नास्ति । ५. ५. भो० एतज्जास्ति । ६...६. भो० यदुत्तर...धर्माणाम् नास्ति । आप्यतो गृहीतम् । ७. ७. भो० एतज्जास्ति । ८...८. भो० एतन्नास्ति । ९. भो० नास्ति । १०. मा० प्रत्यनुभवति इति विद्यते । चीने मोटे च धारणार्थको धातुः । ११. ११. भो० एतन्नास्ति । १२. भो० यथायोग्यं नास्ति ।

शान्तिज्ञानक्षयो ह्येव । तत्र अवस्थायां^{१३} धर्मशान्तिज्ञानैः ग्राह्यावबोधः । अन्ययशान्तिज्ञानैर्ग्राहकावबोधः । अपि च एषु सर्वेषु शान्तिज्ञानेषु अनिमित्तप्रेक्षा^{१४} विहारी वेदितव्यः ॥ इमे षोडश चित्तक्षणा दर्शनमार्ग आख्यातः^{१५} ॥ ग्रंथे शानोत्पत्ति-परिस्माप्तिरेकश्चित्तलक्षणो वेदितव्यः ॥

सर्वं^{१६} हि मार्गसत्यं चतुर्भिः प्रकारैरनुगन्तव्यम् । व्यवस्थानतः विकल्पनतः अनुभवतः परिपूरितश्च । व्यवस्थानतः क्तमत् । यथास्वमधिगमनिष्ठाप्राप्ताः श्रावकादयः । तत्पृष्ठलब्धेन ज्ञानेन प्रापणनिमित्तमप्रमाणैः^{१७} नामपदव्यञ्जनकायैः मार्गसत्यं व्यवस्थापयन्ति । विकल्पनतः क्तमत् । अमितमयप्रयुक्ता लौकिकेन ज्ञानेन यथाव्यवस्थानं विकल्पयन्तो यदभ्यस्यन्ति ॥ अनुभवतः क्तमत् । तथाभ्यस्यन्तो मया (यदा) दितो दर्शनमार्गाख्यां लोकोत्तरां निष्पन्नञ्चावस्थां प्रत्यात्ममनुभवति ॥ परिपूरितः क्तमत् । तदूर्ध्वं त्यागाध्यपरिवृत्तिं परिपूर्णं यावदधिगमनिष्ठां प्राप्नुवन्ति । तेन पुनरधिगमनिष्ठाप्राप्तास्तत्पृष्ठलब्धेन ज्ञानेन नामपदव्यञ्जनकायैः मार्गसत्यं व्यवस्थापयन्ति ॥

यदुक्तं सूत्रे विरजो वीतमलं धर्मेषु धर्मचक्षुरुदपादि इति । तद्दर्शनमार्गमधिष्ठित्योक्तम् । तत्र धर्मशान्तिभिर्विरजः धर्मज्ञानैर्वीतमलम् परिहया प्रहाणेन मार्गशुद्धिलाभेन च ॥^{१८}

यदुक्तं सूत्रे दृष्टधर्मा प्राप्तधर्मा विदितधर्मा पर्यवगाढधर्मा सर्वैः तीर्णकांक्षः तीर्णविविक्तित्सः अपरप्रत्ययः शास्तुः शासनोऽनन्यनेयः धर्मेषु चैशारद्यप्राप्त इति तदपि दर्शनमार्गमधिष्ठित्योक्तम् । दृष्टधर्मा धर्मशान्तिभिः । प्राप्तधर्मा धर्मज्ञानैः । विदितधर्मा अन्ययशान्तिभिः । [T. 102a] पर्यवगाढधर्मा अन्ययज्ञानैः । सर्वैः तीर्णकांक्षः स्वाधिगमे शान्तिज्ञानैः कांक्षाऽभावेन^१ । तीर्णविविक्तित्सः पराधिगमे तदवस्थस्य विमत्यभावेन^२ । अपरप्रत्ययः मार्गभावनायां न परतः स्वयं कुशलोवर्जनेन^३ । शास्तुः शासनेऽनन्यनेयः^४ बुद्धशासनेऽ-

१३. भो० अवस्थायां नास्ति । १४. भा० प्रेक्षा नास्ति । १५. भो० नास्ति । १६...१९. भो० संदर्भोऽयं नास्ति । आथनो गृहीतः । १७. भा० नास्ति । बहुवचनार्थकं प्रतीयते ।

१. भो० अनुविदितः । २. भो० शान्तिज्ञानैः कांक्षामावेन नास्ति । ३. भो० तदवस्थस्य विमत्यभावेन नास्ति । ४. भो० स्वयं कुशलोवर्जनेन नास्ति । ५. भो० शास्तुः ।

न्यतीर्ष्यग्नेयतामुपादाय । धर्मेषु चैशारद्यप्राप्तः अधिगममारब्धः पस्त्रिधर्मेषु
अलीनचित्ततामु [Ph. 2 A 5, MS. 30a] उपादाय ॥

भावनामार्गः पतमः । दर्शनमार्गादूर्ध्वं लौकिको मार्गो लोकोत्तरमार्गः
मृदुमार्गो मज्जिमार्गोऽधिमात्रो मार्गः प्रयोगमार्गः आनन्तर्यमार्गः विमुक्तिमार्गः
विशेषमार्गश्च ॥

लौकिको मार्गः पतमः । लौकिकं प्रथमं ध्यानं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं
ध्यानमाकाशान^(१) न्त्यायतनं चिदाजानन्त्यायतनमाकिञ्चन्यायतनं नैवसंज्ञानासंज्ञाय-
तनं च ॥ त एते ध्यानारूपाः [Ch 2ca] संक्लेशव्यवधानव्यवस्थान विशुद्धि-
मिर्वेदितव्याः ॥ कथं संक्लेशतः । चत्वार्यव्यवधानमूलानि तृष्णा दृष्टिर्मानोऽविद्या
च ॥ तृष्णया आस्वाद^२ संक्लेशेन संक्रियते ॥ दृष्ट्या दृढयुत्तरध्यायितया^३
संक्लिश्यते । मानेन मानोत्तरध्यायितया^४ संक्लिश्यते । अविद्यायां विचिकित्सोत्तर-
ध्यायितया^५ संक्लिश्यते । तथा च [T. 102b] संक्लिष्टचेतसां रूपाव्यवचराः
फलेशोपलेशाः^६ प्रवर्तन्ते ॥ कथं व्यवधानतः । शुद्धका ध्यानारूपाः कुशलत्वाद्
व्यवधाता इत्युच्यन्ते⁽ⁱⁱⁱ⁾ ॥ कथं व्यवस्थानतः^७ अङ्गव्यवस्थानतः समापत्ति-
व्यवस्थानतः मात्राव्यवस्थानतः संज्ञाकरणव्यवस्थानश्च ॥ कथमङ्गव्यवस्थानतः ।
प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्गम् । पञ्चाङ्गानि वितर्को विचारः प्रीतिः सुखं चित्तैकाग्रता च ॥
द्वितीयं ध्यानं चतुरङ्गम् । चत्वार्यङ्गानि अध्यात्मसंप्रसादः^(iv) प्रीतिः सुखं चित्तैका-
ग्रता च ॥ तृतीयं ध्यानं पञ्चाङ्गम् । पञ्चाङ्गानि उपेक्षा स्मृतिः संप्रजन्यं सुखं
चित्तैकाग्रता च ॥ चतुर्थं ध्यानं चतुरङ्गम् । चत्वार्यङ्गानि उपेक्षापरिशुद्धिः
स्मृतिपरिशुद्धिः अदुःखानुखा वेदना चित्तैकाग्रता च ॥ प्रतिपक्षाङ्गमुपादाय
अनुशासनाङ्ग^(v)मुपादाय तदुभयाध्यव्यवस्थाङ्गं चोपादाय आरूप्येण्यङ्गव्यवस्थानं
नास्ति । शमयैकरसतामुपादाय ॥ कथं समापत्तिव्यवस्थानतः । सप्तभिर्मनस्कारैः
प्रथमं ध्यानं समापद्यते । एवं यावन्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं च ॥ सप्त मनस्काराः
कतमे । लक्षणप्रति^(vi) [Ph. 2B5, MS. 30b] संवेदी मनस्कारः आधिमोक्षिकः
[T. 103 a] प्राविवेजः^८ रतिसंग्राहकः मीमांसकः प्रयोगनिष्ठः प्रयोगनिष्ठाफलश्च

१. ची. चतुर्विधैः संप्रयोगप्रमेदैः इत्यधिकम् । ७. ची. उत्तरध्यायितया इत्यधिकम् । ८. ची०
‘क्लेशेन’ इत्यधिकम् ।

१. २. ची० संक्लेशेन इत्यधिकम् । ३. ची० क्लेशस्थावर इत्यधिकम् । ४. ची० संततयः
इत्यधिकम् । ५. ची० चत्वारि व्यवस्थानानि इत्यधिकम् । ६. भा० प्रविवेज्य इति ।

मनस्कारः ॥ कथं मात्राव्यवस्थानतः । प्रथमं ध्यानं, मृदुपरिभाषितं मध्यपरि-
भाषितमधिमात्रपरिभाषितञ्च ॥ [तद्यथा] प्रथमं ध्यानमेवं शिष्टानि ध्याना-
न्यारूप्याश्च^७ ॥ मृदुमध्याधिमात्रपरिभाषितस्य प्रथमस्य ध्यानस्य फलं त्रिविधा
प्रथमा^८ ध्यानोपपत्तिः । यथा प्रथमस्य ध्यानस्य एवं शिष्टानां ध्यानानां त्रिविधा
ध्यानोपपत्तिः^{१०} । आरूप्येषु स्थानान्तराभावमुपादायोपपत्तिः^{११}भेदो नास्ति ।
तत्र मृदुमध्याधिमात्रपरिभाषितत्वादारूप्याणां^{१२}मुपपत्तावुचनीयता हीनप्रणीतता
प्रज्ञायते ॥ 'कथं संज्ञाकरणव्यवस्थानतः । प्रथमध्यानसंगृहीतान्यावतः
समाधीन् बुद्धयोधिसत्त्वाः^९ समापद्यन्ते । तेषां^{१३} श्रावकप्रत्येकबुद्धा नामानिना
अपि न भवन्ति^{१४} । यथा प्रथमध्यानसंगृहीतानेयमवशिष्टध्यानसंगृहीतान्यदुत
ध्यानपारमितां^{१५} निश्चित्य ॥ कथं विशुद्धितः । शान्तकोटिकं प्रथमं ध्यानं
यावन्नेव संज्ञातासंज्ञायतनं^{१६} विशुद्धिरित्युच्यते ॥

लोकोत्तरो मार्गः कतमः । भावनामार्गं दुःखसमुदयनिरोधमार्गज्ञानानि
धर्मज्ञानान्वयपक्ष्याणि तैश्च [T, 103b] संप्रयुक्तः समाधिः प्रथमं वा ध्यानं
यावदाकिञ्चन्यायतनं^{१७} (१८) नैवसंज्ञानासंज्ञायतनं लौकिकमेव अपरिस्फुटं संज्ञा-
प्रचारात्मुपादाय । तत्^{१९} ध्यानमित्युच्यते ॥ यथोक्तं भगवता यावदेव संज्ञा-
समापत्तिः तावदाज्ञा^{१०}प्रतिषेध इति । निरोधसमापत्तिर्लोकोत्तरा^{११}मनुष्येष्व-
भिनिर्हीयते । मनुष्येष्व^{१२}भिनिर्हृता मनुष्येषु^{१३}रूपघातौ वा संमुखी^{१४}(१५)क्रियते ।
आरूप्येष्व^{१६}स्याः संमुखीभावो नास्ति । शान्तविमोक्षविपाकविहारिणां^{१७} तद्यत्ना-
नारम्भतानुपादाय ॥

७. ची० मनस्कार इति प्रत्येकमाकृत्यते । ८. ची० त्रिमात्रा परिभाषिताः इत्यधिकम् । ९. प्रथमः इत्युचितं प्रतीयते । १०. ची० भावनाफलो ११. ची० अवस्थोपपत्तिरुल्लभ्यानभेदो १२. ची० त्रिमात्रापरिभाषितत्वादाहस्यसमापत्तेः तत्फलोपपत्तिकाले इत्यधिकम् । १३. ची० भगवानित्यधिकम् । १४. ची० पारमिप्राप्ता महाप्रभावा महासत्त्वा इत्यधिकम् । १५. ची० समाधीनाम् इत्यधिकम् । १६. ची० कुलः संख्याभिज्ञाः किं पुनः समापत्तेः इत्यधिकम् । भाष्ये त्वेवं दृश्यते यावतः प्रथमध्यानसंगृहीतान् समाधीन् बुद्धा भगवन्तो बोधिसत्त्वाश्च महाप्रभावप्राप्ताः समापद्यन्ते । तेषां समाधीनां श्रावकाः प्रत्येकबुद्धाश्च नामान्यपि न जानन्ति । कुल एवैषां संख्यां ज्ञास्यन्ति समापदस्यन्ते । १७. ची० शान्तकोटिकमित्यधिकम् । १८. ची० असमापत्तिपरिशुद्धीतम् इत्यधिकम् । भा० अनागम्यसंगृहीतम् । १९. ची० परिशुद्धीतमित्यधिकम् । २०. ची० मार्गयुक्तैः । २१. ची० सत्याभिज्ञा । २२. ची० आर्यमार्गपृष्ठलब्धेषु इत्यधिकम् । २३. २४. ची० गतिषु इत्यधिकम् । २५. ची० पातुषु भूयो इत्यधिकम् ।

मृदुमार्गः फलमः । मृदुमृदुर्मृदुमध्यो मृदुधामात्रश्च^{१६} येन^{१७} त्रैधातुका-
चराणां क्लेशानां भूमौ भूमावधामात्राधिमाम्रमधिमाम्रमध्यमधिमाम्रमृदु' क्लेश^{१८}-
प्रकारं प्रज (vi) [Ph. २A4. MS. ३१a] हाति ॥

मध्यो मार्गः फलमः । मध्यमृदुर्मध्यमध्यो मध्याधिमाम्रश्च^{१९} येन त्रैधातुका-
चराणां क्लेशानां भूमौ भूमौ^{२०} मध्याधिमाम्रं मध्यमध्यं मध्यमृदु' क्लेशप्रकारं^{२१}
प्रजहाति ॥

अधिमाम्रो मार्गः फलमः । अधिमाम्रमृदुरधिमाम्रमध्योऽधिमाम्राधिमाम्रश्च^१
येन त्रैधातुकाचराणां क्लेशानां⁽ⁱⁱ⁾ भूमौ भूमौ मृदुधामात्रं मृदुमध्यं मृदुमृदु'
क्लेशप्रकारं प्रजहाति ॥

प्रयोगमार्गः फलमः । येन फलेशं प्रजहाति^३ ॥ आनन्तर्यमार्गः फलमः ।
यस्या [Ch. : ob] नन्तरं निरन्तरः फलेशः प्रहोणो भवति ॥ विमुक्तिमार्गः
फलमः । येन प्रहीणे क्लेशे विमुक्तिं साक्षात्करोति ॥ [T. १०4३] विशेषमार्गः⁽ⁱⁱ⁾
फलमः । तदन्यस्य क्लेशप्रकारस्य प्रयोगानन्तर्यविमुक्तिमार्गाः विशेषमार्गः^६ ।
अपि खलु क्लेशप्रहाणप्रयोगं निराकृत्य धर्मचिन्तायां या^७ प्रयुक्तस्य धर्मविहारे वा
समापत्तिविशेषे वा यो मार्गः । अपि खलु वैशेषिकान् गुणानभिनिर्हस्तो^९ वा
यो मार्गः ॥

मार्गभायना⁽ⁱⁱⁱ⁾ फलमा । प्रतिलम्भभायना निषेधभायना निर्धावनभायना^१
प्रतिपक्षभायना च ॥ प्रतिलम्भभायना फलमा । अनुत्पन्नानां कुशलानां धर्माणा-
मुत्पादाय वा भायना ॥ निषेधभायना फलमा । उत्पन्नानां कुशलानां धर्माणां
१०^{स्थितये} असंमोषाय भूयोभावाय वृद्धिविपुलतायै^(iv) वा भायना ॥ निर्धावन-
भायना फलमा । उत्पन्नानां पापकानामकुशलानां धर्माणां प्रहाणाय वा भायना ॥
प्रतिपक्षभायना फलमा । अनुत्पन्नानां पापकानामकुशलानां धर्माणामनुत्पादाय

१५. ची० निरोधसमापत्तिः इत्यधिकम् । १६. ची० मार्गः इत्यधिकम् । १७. ची० मार्गेण
इत्यधिकम् । १८. ची० त्रि० । १९. ची० मार्ग इत्यधिकम् । २०. ची० मध्ये इत्यधिकम् ।
२१. ची० त्रि० इत्यधिकम् ।

१. ची० मार्ग इत्यधिकम् । २. भा० ची० त्रिमात्र इत्यधिकम् । ३. ची० स भायनामार्गेण
प्रयोगमार्ग इत्युच्यते । इत्यधिकम् । ४. ची० नावशिष्यते इत्यधिकम् । ५. ची० प्रहीणा०
६. ची० इत्युच्यते । ७. मू० क इति प्रमादः । ८. ची० भा० तैर्वा विहरतः इत्यधिकम् ।
९. भा० निर्धावन निर्धावन इत्युभय दृश्यते । १०. ची० दृढस्थितये । ११. भा० अव० नास्ति ।

या भावना ॥ अपि खलु मार्ग उत्पद्यमानः स्वां वासनामव^{११}स्थापयति सा प्रति-
लम्भ^(१०)भावना । स^{१२}एव संमुखीभूतो भावनां गच्छति सा निषेवणभावना ।
^{१३}स्वमावरणं विजहाति सा निर्धावनभावना । ^{१४}विहोन^{१५}आवरणमायत्यामनुत्पत्ति-
धर्मतायामवस्थापयति सा प्रतिपक्षभावना ॥ अपि खलु चतुर्विधः प्रतिपक्षः ।
विदूषणाप्रतिपक्षः ग्रहाणप्रतिपक्षः (ग) आधारप्रतिपक्षः दूरीभावप्रतिपक्षश्च प्रतिपक्ष-
भाघनेत्युच्यते ॥ विदूषणाप्रतिपक्षः कतमः । [T. 104b] सास्त्रवेपु संस्कारेभ्य-
दौनवदर्शनम् ॥ ग्रहाणप्रतिपक्षः कतमः । प्रयोगानन्तर्यमार्गः ॥ आधारप्रतिपक्षः
कतमः । विमुक्तिमार्गः ॥ दूरीभावप्रतिपक्षः कतमः । तदु^(ग) [Ph. 2 B 4,
MS 31b] परिमो मार्गः ॥

अपि खलु घस्तुपरीक्षामार्गः व्यावसायिको मार्गः समाधिपरिकर्ममार्गः
अभिसमयप्रायोगिको मार्गः अभिसमयश्रिष्टो मार्गः अभिसमयमार्गः विशुद्धिनैर्याणिको
मार्गः निश्चयेन्द्रियभिन्नो^१ मार्गः शिक्षात्रयपरिशोधनो मार्गः सर्वगुणनिर्हारको मार्गः^(१)
मार्गसंप्रहमार्गश्च मार्ग इत्युच्यते ॥ स पुनरेव यथाक्रमं सतत्रिंशद्बोधोधिपक्षा धर्माः
चतस्रः प्रतिपदः चत्वारि धर्मपदानि शमथ^(१) विपश्यता त्रीणि चैन्द्रियाणि ॥

^{१६}स्मृत्युपस्थानानामालम्बनं स्वभावः सहायः भावना भावनाफलञ्च
वेदितव्यम् । यथा स्मृत्युपस्थानानामेवमवशिष्टानां बोधिपक्षाणाम् ॥ स्मृत्युप-
स्थानानामालम्बनं कतमत् । कायो वेदना चित्तं धर्माः ॥ अपि खल्व्यात्माश्रयवस्तु
आत्मोपभोगवस्तु आत्मवस्तु आत्मसंज्ञेशब्दबदानवस्तु च ॥ स्वभावः कतमः ।
प्रज्ञा स्मृतिश्च ॥ सहायः कतमः । तत्संप्रयुक्ताश्चित्तचैत^(१७) सिका धर्माः ॥
भावना कतमा । अध्यात्मं कायादिषु कायाद्यनुपश्यता ॥ यथा अध्यात्ममेवं
बहिर्धा अध्यात्मवहिर्धा ॥ अध्यात्मं [T. 105a] कायः कतमः । यान्यस्मिन्
काये आध्यात्मिकानि रूपीण्यायतनानि ॥ बहिर्धाकायः कतमः । बहिर्धा^१
रूपीण्यायतनानि ॥ अध्यात्मवहिर्धा^(१८) कायः कतमः । आध्यात्मिकायनन

ची. प्रथममयति । १२. ची० मार्ग इत्यधिकम् । १३. ची. स एव मार्गः समुत्तीभूत
इत्यधिकम् । १४. ची. स एव मार्ग इत्यधिकम् । १५. ची. स्वा० ।

१. मा निश्चये० । २. ची० अनाश्रयाणि इत्यधिकम् । ३. ची. पुनर्बोधोपक्षाणां धर्माणां
पदभिः प्रकारैर्व्यवस्थानं वेदितव्यम् इत्यधिकम् । स्मृत्युपस्थानानाम् इति नास्ति । यथा स्मृत्यु .
बोधिपक्षाणाम् इत्यपि नास्ति । ४. ची. बहिर्धा यानि इत्यधिकम् ।

संयद्धानि यागान्यायतनानि । इन्द्रियाधिष्ठानानि पारसान्तानिकानि चाध्यात्मिकानि
 रूपाण्यायतनानि ॥ काये कायानुपश्यनां कतमा । यां विक्लवप्रतिविम्बकायेन
 प्रवृत्तिविम्बकायस्य समतापश्यना ॥ अध्यात्मं वेदना कतमा । अध्यात्मं^(१)
 कायमुपादायोत्पन्ना वेदना ॥ यद्दिर्घा वेदना कतमा । यद्दिर्घा कायमुपादायोत्पन्ना
 वेदना ॥ अध्यात्मयद्दिर्घा वेदना कतमा । अध्यात्मयद्दिर्घाकायमुपादायोत्पन्ना
 वेदना ॥ यथा वेदना एवं चित्तं धर्माः ॥ यथा काये कायानुपश्यना एवं
 वेदनादिषु वेदनायनुपश्यना^(२) यथायोगे वेदितव्याः ॥ अपि खलु भावना छन्दो
 घोरे^३ व्यायाम उत्साहः उत्सृष्टिप्रतिवाणिः स्मृतिः संप्रजन्यं अप्रमादश्च^४ ॥ छन्दो-
 भावना अमनसिकारोपकृ^५ शप्रतिपक्षेण । वीर्यभावना कौंसीद्योपकृ^६ शप्रतिपक्षेण ।
 व्यायामभावना लयोद्धत्यापकृ^७ शप्रतिपक्षे^(१॥) ण ॥ उत्साहभावना चेतसोऽलीनत्वो-
 पकृ^८ शप्रतिपक्षेण ॥ उत्सृष्टिभावना विपादपरिस्त्रवपरिवेदोपकृ^९ शप्रतिपक्षेण ॥
 अप्रतिवाणिभावना कुशलपक्षेण अल्पमात्रं^{१०} संतुष्ट्युपकृ^{११} शप्रतिपक्षेण^{१२} ॥ स्मृति-
 [T. 105b] भावना भगवतः^{१३} शास्त्रे संमोषोपकृ^{१४} शप्रतिपक्षेण^{१५} ॥ संप्रजन्य-
 भावना आपत्तिविप्रतिसारोपकृ^{१६} शप्रतिपक्षेण ॥ अप्रमादभावना कुशलेषु^{१७} निक्षिप्त-
 धुरतोपकृ^{१८} शप्रतिपक्षेण ॥ भावनाफलं कतमत् । चतु^{१९} विपर्यासप्रहाणं चतुः^{२०} -
 सत्यायतारः कायादिविसंयोगः ॥

चतुः^१ सत्यकूप्रहाणानामालम्बनं कतमत् । उत्पन्नानुत्पन्नविषयप्रतिपक्षाः ॥
 स्वभावः कतमः । व्यायामः ॥ सहायः कतमः । तत्संप्रयुक्ताश्चित्तचेतसिका
 धर्माः ॥ भावना कतमा । तदुक्तं सूत्रे छन्दं जनयति व्यायच्छते वीर्यमारभते
 चित्तं प्रवृद्धाति चित्तं^२ प्रदधाति । इत्येवमादिभिः पदैस्तत्र [Ch. 21a] वीर्या-
 श्रयभावना परिदीपिता ॥ आश्रयः छन्दः । वीर्यमुद्योगः । शमथप्रग्रहोपेक्षानिमि-
 त्तमनसिकारेषु छन्दं (जनयति) लयोद्धत्यापकर्षणे वीर्यमारभते^३ एवं तदनन्तरं

५. चो. भावनाप्रवेदनः इत्यधिकम् ।

१. भो० अल्पमात्रं नास्ति ।

२. चो० आक्षरिकानुवादस्तु अल्पमात्रकुशलधर्मोत्पत्तिलाभे संतुष्ट्यु० । भाव्ये तु अल्पमात्र
 सन्तुष्टिः । आलये तावता कुशलपक्षेण इति दृश्यते । अत एवमनूदितम् । ३. भो० नास्ति । ४.
 भो० नास्ति । ५. चतुः नास्ति । ६. भो० यदुक्तं सूत्रे नास्ति । ७. चो० चित्तमधिकं
 प्रतीयते । ८. चो० जनयति नास्ति । किन्त्वपेक्षितं प्रतीयते । भो० वीर्यमारभते । तदपि
 विचारणीयम् । ९. भो० आरभते नास्ति व्यायच्छते इति प्रतीयते ।

चित्तं प्रगृह्णाति प्रदधातीत्युच्यते ॥ भावना^{१०}फलं कृतमत् । अशेषविपक्षहानिः
प्रतिपक्षप्रतिलम्भः प्रतिपक्षवृद्धिश्च ॥ तदु^{११}च्यते भावनाफलम्^{११} ।

चतु^{१२}र्द्धिपादानामालम्बनं कृतमत् । निष्पद्येन समाधिना यत्करणोयं
कृत्यम् ॥ स्वभावः कृतमः । समाधिः ॥ सहायः कृतमः । छन्दोवीर्यं
चित्तं मीमांसा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥ छन्दसमाधिः
कृतमः । यत्सत्त्वस्य प्रयोगमागम्य स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ वीर्यसमाधिः
कृतमः । यत्सातत्य^{१३}प्रयोगमागम्य स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ चित्त-
समाधिः कृतमः । पूर्वसमाधिभावनामागम्य स्वस्सेन^{१४} स्पृशति चित्तस्यैकाग्र-
ताम् ॥ [T. 106a] मीमांसासमाधिः कृतमः । देशनाधर्मश्रवणमागम्य प्रत्यात्मं
प्रतिसंख्याय स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ पुनः छन्दसमाधिः यत् छन्दं जनयन्
स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ वीर्यसमाधिः यत् वीर्यमारम्भमाणः स्पृशति चित्तस्यैका-
ग्रताम् ॥ चित्तसमाधिः यत् चित्तं प्रदधत् स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ मीमांसास-
माधिः यत् चित्तं प्रगृह्णन् स्पृशति चित्तस्यैकाग्रताम् ॥ भावना कृतमा । अष्टानां
प्रहाणसंस्काराणामभ्यासः । कृतमे अष्टौ^१ । छन्दः व्यायामः श्रद्धा प्रथग्धिः
स्मृतिः संप्रजन्यं चेतना उपेक्षा च । ते पुनरष्टौ समासतश्चतुर्था संगृह्यन्ते^२ । व्यायः
सायिकः अनुप्राहकः औपनियन्त्रिकः प्रातिपक्षिकश्च ॥ छन्दोवीर्यचित्तमीमांसाभावना
पुनर्द्विविधा । निदान^३ संक्षेपविश्लेष^४ परियजनभावना अलीनत्वाविश्लेषतदुभया-
श्रयानुकूलभावना च ॥ फलं कृतमत् । कुशलसमाधिपरिकर्मतः यथाकामं
धर्माभिज्ञा यथाचित्तमभिज्ञाप्रदर्शनम् । अपि च तेषु तेषु धर्मेषु अधिगमः प्राप्तिः
कर्मण्यता वशिता कारित्रं यथेष्टं नानाविधानामृदुध्यादीनां वस्तूनां निष्पादनमधि-
गुणानां निर्हारश्च^५ ॥

१०. भो० भावना० नास्ति । ११ ११ भो० एतन्नास्ति १२. भो० चतुर नास्ति । १३. वी०
आक्षरिकानुवादस्तु निरन्तरं । १४. वी० आक्षरिकानुवाद भूमिवत्तेन ।

१. भो० अष्टौप्रहाणसंस्कारास्तु । २. भा० क्रियन्ते । ३. भो० निदान० नास्ति । ४. भो०
चतुर्विधेऽप० । ५. भो० अनुवादस्त्वेव प्रतीयते—कुशलसमाधिपरिकर्मतो धर्माभिज्ञा । यत्र
यत्राभिज्ञाप्रदर्शनाभिलाषः तत्र च चित्ताधिगमः स्वस्वस्थानीयधर्मेण चाभिमुखैर्भाषितो भवन्ति ।
भाष्ये ऋद्ध्याधिगुणनिष्पादनम् इति दृश्यते सपक्वो यस्य व्याख्या ऋद्ध्यादीनां वस्तूनां निष्पादनमधिगु-
णानां निर्हारश्च इति ।

‘पञ्चेन्द्रियाणामालम्बनं कतमत् । चत्वार्यार्यसत्यानि ॥ स्वभावः कतमः ।
 श्रद्धा धीर्यं’ स्मृतिः समाधिः प्रज्ञा च ॥ सहाय कतमः । तत्संप्रयुक्ताधित्त-
 चैतसिका धर्माः ॥ [T. 106b] भावना कतमा । यत् श्रद्धेन्द्रियेण सत्येषु
 अभिसंप्रत्ययसमुत्थानं^१ प्रयोगभावना । धीर्येन्द्रियेण सत्येषु उत्पन्नाभिसंप्रत्ययस्याभि-
 संबोध्यर्थे व्यायामसमुत्थानप्रयोगभावना । स्मृतीन्द्रियेण सत्येषु आरब्धवीर्यस्य
 स्मृतिसंप्रयोगा^२ र्थमसंमोषसमुत्थानप्रयोगभावना । समाधीन्द्रियेण सत्येषु
 संप्रयुक्त^३ स्मृतेः चित्तैकाग्रतासमुत्थानप्रयोगभावना । प्रज्ञेन्द्रियेण सत्येषु
 ‘समाहितचित्तस्य प्रविचयसमुत्थानप्रयोगभावना ॥ भावना^४ फलं कतमत् ।
 सत्याभिसमयसमुत्थानतः ऊष्मगतमूर्धपरिकर्मतश्च क्षान्तिलोकिकाग्रधर्मनिर्हारः ॥

यथा पञ्चेन्द्रियाणि तथा पञ्च यथानि । एषां विशेषः तीः विपक्षान्तराय-
 निल्लहेतोऽनयमृद्यतेति यथानीत्युच्यन्ते^५ ॥

सत्त^६ बोध्यङ्गानामालम्बनं कतमत् । चतुर्णामार्यसत्यानां यथाभूतता ॥
 स्वभावः कतमः । स्मृतिः धर्मविचयः धीर्यं प्रीतिः प्रश्रद्धिः समाधिः उपेक्षा च ॥
 स्मृतिः संनिश्रयाङ्गम् । धर्मविचयः स्वभावाङ्गम् । धीर्यं निर्याणाङ्गम् । प्रीतिः
 अनुशांसाङ्गम् । प्रश्रद्धिः समाधिः उपेक्षा चासंक्लेशाङ्गम् । असंक्लेशतः असं-
 क्लेशाश्रयतः असंक्लेशस्वभावतश्च^७ ॥ सहायः कतमः । तत्संप्रयुक्ताधित्तचैतसिका
 धर्माः ॥ भावना कतमा । विवेकनिश्चितं विरागनिश्चितं निरोधनिश्चितं व्यवसर्ग-
 परिणतं स्मृतिसंबोध्यङ्गम् [T. 107a] । यथा स्मृतिसंबोध्यङ्गं तथा यावत्
 उपेक्षासंबोध्यङ्गम् ॥ एभिः चतुभिः पदैर्यथाक्रमं चतुःसत्यालम्बनाबोध्यङ्गभावना
 परिदीपिता ॥ भावनाफलं^८ कतमत् । दर्शनहेयानां क्लेशानां प्रहाणम् ॥

अष्टानामार्यमार्गाङ्गानामालम्बनं कतमत् । तदुत्तरफलं चतुर्णामार्यसत्यानां
 यथाभूतता ॥ स्वभावः कतमः^९ । सम्यग्दृष्टिः सम्यक्कम्मन्तः सम्यगाजीवः
 सम्यगुल्यायामः सम्यक्स्मृतिः सम्यक्समाधिश्च ॥ सम्यग्दृष्टिः परिच्छेदाङ्गम् ।

६. मो० पञ्च० नास्ति । ७. व्यायामार्थकः शब्दः । ८. मो० समुत्थान० नास्ति । ९.
 मो० स्मृत्युपस्थाना० । १०. मो० उपस्थित० । ११. मो० भावना० नास्ति ।

१. मो० पञ्च० नास्ति । २. मो० नास्ति । ३. मो० नास्ति । ४. मो० येनासंक्लेशः यत्रासंक्लेशः
 यथासंक्लेशः । महायानसूत्रालंकारे तु “येन यन्निधित्य योऽसंक्लेश इति त्रिविधमसंक्लेशाङ्गचेदित्यम्”
 इति । ५. मो० चतुभिः पदैर्यथाक्रमं नास्ति । ६. मो० भावना० नास्ति । ७. मो० अशानां
 नास्ति । ८. मो० अशानानि इत्यधिकम् । ९. मो० भावना० नास्ति ।

सम्यक्संफलः परसंप्रापणाङ्गम् । सम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवाः परसंप्रत्ययाङ्गम् ।
दर्शनशीलाजीवविशुद्धितामुपादाय । सम्यग्व्यायामः क्लेशावरणविशोध-
नाङ्गम् । सम्यक्समाधिः वैशेषिकगुणावरण विशोधनाङ्गम् ॥ सहायः फतमः ।
तत्संप्रयुक्ताश्चित्तचैतसिकाधर्माः ॥ भावना फतमा । भावना तु चोध्यङ्गवत् ॥
भावना^१ फलं फतमत् । परिच्छेदः परसंप्रापणं परसंप्रत्ययः [T. 107b] क्लेशा-
वरणविशोधनमुपक्लेशावरणविशोधनं वैशेषिकगुणावरणविशोधनं च ॥

वत्स्रः प्रतिपदः फतमाः । दुःखा प्रतिपद् धन्धाभिज्ञा दुःखा प्रतिपत्
क्षिप्रामिज्ञा सुखा प्रतिपद् धन्धाभिज्ञा सुखा प्रतिपत् क्षिप्रामिज्ञा ॥ प्रथमा
मृद्धिन्द्रियाणामनुपलब्धमौलध्यानम् । द्वितीया तीक्ष्णेन्द्रियाणामनुपलब्धमौल-
ध्यानम् । तृतीया मृद्धिन्द्रियाणामुपलब्धमौलध्यानम् । चतुर्थी तीक्ष्णेन्द्रियाणा-
मुपलब्धमौल[Ch. 21b]ध्यानम् ॥

चत्वारि धर्मपदानि फतमानि । अलोभाद्वेषाणां सम्यक् स्मृतिः सम्यक्
समाधिः । अलोभाद्वेषाणामधिशीलशिक्षाविशुद्धिः । सम्यक्स्मृतानामधिविचि-
शिक्षाविशुद्धिः । सम्यक्समाहितानामधिप्रज्ञशिक्षाविशुद्धिः ॥

शमथः फतमः । अध्यात्मं चित्तस्य उपनिबन्धः स्थापना संस्थापना अवस्था-
पना उपस्थापना दमनं शमनं व्युपशमनम् एकोतीकरणं समाधानं च ॥ विपश्यता
फतमा । या धर्मान् विचिनोति प्रविचिनोति परिवितर्कयति परिमीमांसाभाषयते^१
च । काम^२ प्रतिपक्षदौष्ट्यनिमित्तसंयोजनतः कामाभिभवानां विपर्यासतः अविपर्य-
स्तचित्तस्यावस्थापनतश्च ॥ अपि खलु शमथविपश्यनामागम्य चत्वारो मार्गाः ।
एकस्य शमथस्य लामी न विपश्यनायाः । तत्प्रकारं शमथं निश्चित्य विपश्यनाभावना ।
एकस्य विपश्यनाया [T. 108a] लामी न शमथस्य । तत्प्रकारं विपश्यनां
निश्चित्य शमथभावना । एकस्य न शमथस्य लामी नापि विपश्यनायाः । तत्सं-
यद्वचित्तस्य लयो^३ इत्यापकर्षणात् युगपदुभयमार्ग^४ भावना । एकस्य शमथस्य
लामी विपश्यनायाश्च । तस्य शमथविपश्यनोभयमार्ग^५ युक्तस्य समं युगपत् प्रवृत्तिः ॥

त्रीणीन्द्रियाणि । अज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम् आज्ञेन्द्रियम् आज्ञातावीन्द्रियं^६

१. मो० परिमीमांसते । पाठोऽयं नास्त्येत्युच्यते । २. मो० काम० नास्ति । ३. मो०
लय० नास्ति । ४. मो० मार्ग० नास्ति । ५. मो० उभयमार्ग० नास्ति । ६. भा० आज्ञातेन्द्रियमिति
प्रीयते ।

च ॥ अज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियं कतमत् । प्रयोगमार्गे पञ्चदशसु च दर्शनमार्गचित्त-
क्षणेपु यदिन्द्रियम् ॥ आग्नेन्द्रियं कतमत् । षोडशात् दर्शनमार्गचित्तक्षणादूर्ध्वं
सर्वस्मिन् शैक्षमार्गे यदिन्द्रियम् ॥ आज्ञातावीन्द्रियं कतमत् । अशैक्षमार्गेयदि-
न्द्रियम् ॥

प्रथमध्यानभूमिकानां भावनामार्गे कामाचचराणि कुशलमूलकान्यपि भावनां
गच्छन्ति । तेषु विभुत्त्वलाभतः । यथा प्रथमध्यानभूमिकानां कामाचचराणि कुशा-
लमूलकानि भावनां गच्छन्ति तथा सर्वेषामूर्ध्वभूमिकानां भावनामार्गे अधोभूमिकानि
कुशलमूलकानि भावनां गच्छन्ति । तेषु विभुत्त्वलाभतः ॥

निष्ठामार्गः कतमः । वज्रोपमः समाधिः । सर्वदौष्टुल्यानां प्रतिप्रशब्धेः सर्व-
संयोगानां प्रहाणात् सर्वविसंयोगानामधिगमाच्च । तदनन्तरं निरन्तराश्रय-
प्रवृत्तिः प्राप्तक्षयज्ञानम् अनुत्पादज्ञानं दशाशैक्षा धर्माः । कतमे दश^१ ।
अशैक्षस्य सम्यग्दृष्टिर्यावद् [T. 108b] शैक्षस्य सम्यक्समाधिः अशैक्षस्य
सम्यग्विमोक्षः अशैक्षस्य सम्यग्ज्ञानं च ॥ ए^२ धमादयो धर्मा निष्ठामार्ग उच्यते^३ ॥
कतमानि सर्वदौष्टुल्यानि । स^४ क्षेपतश्चतुर्विंशतिः^५ । तद्यथा सर्वत्रगममिलापदौ-
ष्टुल्यं वेदितदौष्टुल्यं क्लेशदौष्टुल्यं कर्मदौष्टुल्यं विपाकदौष्टुल्यं क्लेशावरणदौष्टुल्यं^६
कर्मपरणदौष्टुल्यं विपाकावरणदौष्टुल्यं निवरणदौष्टुल्यं वितर्कदौष्टुल्यं आहार-
दौष्टुल्यं मैथुनदौष्टुल्यं स्वप्नदौष्टुल्यं व्याधिदैष्टुल्यं जरादौष्टुल्यं मरणदौष्टुल्यं
परिध्रमदौष्टुल्यं दृढदौष्टुल्यम् औदारिकदौष्टुल्यं मध्यदौष्टुल्यं सूक्ष्मदौष्टुल्यं^७ समाप-
त्यावरणदौष्टुल्यं ज्ञेयारवरणदौष्टुल्यं च ॥ संयोगः कतमः । दौष्टुल्याखितेषु
संयोगलाभतेति विज्ञप्तिः ॥ विसंयोगः कतमः । दौष्टुल्यविक्षितेषु विसंयोग-
लाभतेति विज्ञप्तिः ॥ वज्रोपमः समाधिः कतमः । भा^८ धर्मा^९ मार्गागतस्य
तदुत्तरं संयोजनप्रहाणमार्गावस्थायां यः समाधिः^७ प्रयोगमार्गसंग्रहो वा आनन्तर्य-
मार्गसंग्रहो वा । प्रयोगमार्गसंग्रहस्तु ततः परं सर्वरावरणैरच्छाद्यः सर्वावराणानां च
मेवक इति ॥ आनन्तर्यमार्गसंग्रहस्तु यदनन्तरं क्षयज्ञानानुत्पादज्ञानोत्पत्तिः । स च
समाधिः निरन्तरः दृढः एकरसः व्यापी च ॥ एतदर्थप्रतिविम्बना^३ ॥ [T. 109a]

१. मो० प्राप्त० नास्ति । २. भो० कतमे दश नास्ति । ३. ३. भो० एतद् वाक्य नास्ति ।

४. ४. भो० एतन्नास्ति । ५. ५. एतद् द्विरागच्छति । माप्ये त्वेवं व्याख्यातं । प्रथमं

तीव्रायतक्लेशतेति (84a) द्वितीयं श्रावकप्रत्येकबुद्धबोधिपक्षः इति । ७...७. भो० एतद् वाक्यं

नास्ति । ८. भो० एतदमिस्तथाय अयं पाठो माप्यतो गृहीतः । ९. ९. भो० एतद् वाक्यं

भगवतोक्तं तथथा महाशैलपर्वतोऽखण्डोऽच्छिद्रोऽशुषिर एवयनः सुसंघृतो
दशदिग्वाताकम्प्यश्च^१ ॥ कतमा नाम^२ निरुत्तराश्रयप्रवृत्तिः । अशैश्वर्यमार्गलाभिनः
त्रिविधा आश्रयप्रवृत्तिः । कतमास्तिस्त्रिः^३ । वित्ताश्रयप्रवृत्तिः मार्गाश्रय-
प्रवृत्तिः दौष्टुल्याश्रयप्रवृत्तिश्च ॥ क्षयज्ञानं कतमत् । हेतुक्षयेण यद् ज्ञानं लभ्यते
क्षयविषया^४ लभ्यते वा ॥ अनुत्पादज्ञानं कतमत् । फलप्रहाणेन यद् ज्ञानं लभ्यते
फलानुत्पत्तिविषयालभ्यते^५ वा ॥ दशाशैक्षा धर्मास्तु अशैक्षाणां^६ शीलस्कन्धं
समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्तिस्कन्धं विमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धं आधिष्ठित्य
वेदितव्याः ॥

तथा च मार्गसत्यस्य सत्त्वारः प्रकारभेदाः । मार्गलक्षणं न्यायलक्षणं
प्रतिपक्षलक्षणं नैर्याणिकलक्षणं च ॥ किमुपादाय^७ मार्गलक्षणम् । तत्त्वार्थपरिमार्त-
णतामुपादाय ॥ किमुपादाय न्यायलक्षणम् । क्लेशप्रतिपक्षतामुपादाय ॥
[Ch. 221] किमुपादाय प्रतिपक्षलक्षणम् । निष्ठाविपर्ययासप्रतिपादनतामुपादाय ॥
किमुपादाय नैर्याणिकलक्षणम् । नित्यपदयानतामुपादाय ॥

सत्येषु षोडशाकाराः लौकिका लोकोत्तराश्च ॥ लौकिकानां लोकोत्तराणां
च कतमः प्रभेदः । ज्ञेये [T. 109b] अकुशलप्रवेशकुशलप्रवेशस्वभाव-
प्रभेदतः सावरणनिरावरणस्वभावप्रभेदतः सविकल्पनिर्विकल्पस्वभावप्रभेदतश्च^८ ॥
केन हेतुना सत्येषु अनित्यदुःखादयः षोडश लौकिकाकाराः । तथताया
अप्रतिवेधतः क्लेशानुशयतः अभिलाषमुखेन प्रपञ्चतश्च ॥ लोकोत्तरा-
काराः तद्विपर्ययेण^९ ॥ लोकोत्तराकारेषु वर्तमानो^{१०} अनित्यार्थं पश्यति साक्षादनु-
भवति^{११} नोत्पत्ति^{१२} पश्यति अभिलाषप्रपञ्चमुखेन^{१३} । यथा अनित्याकारा^{१४}
अनित्यार्थं^{१५} एवं शिष्टोक्तकाराः शिष्टार्थेषु^{१६} यथायोगं वेदितव्याः ॥

१. भो० पूर्वदिग्वाताकम्प्यः । यथा पूर्वदिग् तथा सर्वदिग्वाताकम्प्यः । २. भो० नास्ति । ३...३. भो० त्रिविधा --- लिङ्ग नास्ति । ४. भो० विषय० नास्ति । ५. भो० नास्ति । ६. भो० उच्यते इत्यधिकम् । ७. भो० दानुनादसुखेवम्—ज्ञेये अकुशलप्रवेशं कुशलप्रवेशं सावरणं निरावरणं सविकल्पं निर्विकल्पं योपादाय एष प्रभेदः । ८...८. भो० केन हेतुना --- तद्विपर्ययेण इति यावत् नास्ति । ९. भो० अवतीर्णः । १०. भो० साक्षादनुभवति नास्ति । ११. प्राप्तेऽर्थं भाष्येनो गृहीतः भो० अनित्यता । १२. भो० अनित्यार्थः । १३. भो० नास्ति । १४. भो० अनित्यता । १५. भो० नास्ति । १६. भो० नास्ति ।

(अथ विनिश्चये धर्मपरिच्छेदो द्वितीयो भागः ।)^१

धर्मविनिश्चयः कतमः । आर्यशासनं द्वादशाङ्गधर्मः । कतमानि द्वादशाङ्गानि^२ । सूत्रं गेयं व्याकरणं गाथा उदानं निदानम् अवदानम् इतिवृत्तकं जातकं वैपुल्यम् अद्भुतधर्मः उपदेशश्च ॥

सूत्रं कतमत् । यदभिप्रेतार्थं सूचनाकारेण गद्यभाषितम् । दशानुशासान् संपश्यन् तथागतः सूचनाकारेण धर्मं देशयति सुगं व्यवस्थापयति सुपं देशयति । श्रोतापि^३ सुपमुदगृह्णाति धर्मगौरवतया क्षिप्रं बोधिं^४ संभारान् परिपूरयति आशुधर्मतां प्रतिबिम्बयति । युद्धेऽचेत्यप्रसादं लभते धर्मे संघे चाचेत्यप्रसादं लभते । परमदृष्टधर्मसुगविहारं स्पृशति । सांख्यविनिश्चयेन सतां चित्तमाराधयति । पण्डितः पण्डित इति संख्यां गच्छति ॥

गेयं कतमत् । सूत्राणां मध्ये वा अन्ते वा गाथया यद् गीयते । सूत्रेषु अनिरूपितोऽर्थो वा यद् [T. 110a] व्याख्यायते । अतो गेयमित्युच्यते ॥

व्याकरणं कतमत् । तत् स्थानेषु समतिक्रान्तानामतीतानामार्य^५ आचकाणां प्राप्स्युत्पत्तिप्रभेदव्याकरणम् । अपि च सूत्रेषु निरूपितार्थस्य स्फुटीकरणम् । 'विबुत्थामिसन्धि'व्याकरणात्^६ ॥

गाथा कतमा । सूत्रेषु^७ पादयोगेन देश्यते । द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदी पंचपदी षष्पदी वा ॥

उदानं कतमत् । सूत्रेषु^८ कदाचित् तथागतेन आत्तमनस्केन यदुदाहृतम् ॥

निदानं कतमत् । पृष्टेन यद् भाषितम् । सोत्पत्तिकं शिक्षाप्रज्ञप्तिकं वा ।

अतोऽपि निदानम् ॥

[Ch. 22b] अवदानं कतमत् । सूत्रेषु^९ सद्वृत्तान्तकं भाषितम् ॥

इतिवृत्तकं कतमत् । यदार्थआचकाणां^{१०} पूर्वलौकिकं वृत्तं देशयति ॥

जातकं कतमत् । यत् बोधिसत्त्वचरितपिटकं^{१०}संप्रयुक्तं वृत्तं देशयति^{११} ॥

१. भो० नास्ति । २. ३. भो० आर्य - - - द्वादशाङ्गानि इत्यस्य स्थाने धर्मास्तु । ३. भो० नास्ति । ४. भो० बोधि० नास्ति । ५. भो० तत् स्थानेषु नास्ति । ६. भो० आर्य० नास्ति । ७. ७. भो० एतन्नास्ति । ८. भो० नास्ति । ९. भो० आर्यआचकाणां नास्ति । १०. भो० पिटक० नास्ति । ११. भो० वृत्तं देशयति नास्ति ।

वैपुल्यं फलमत् । बोधिसत्त्वपिटकसंग्रहोक्तं भाषितम् । यदुच्यते वैपुल्यं तद् वैदल्यमप्युच्यते वैतुल्यमप्युच्यते । किमर्थं वैपुल्यमुच्यते । सर्वसत्त्वानां हितसुखाधिष्ठानतः उदारगम्भीरधर्मदेशनात् ॥ किमर्थमुच्यते वैदल्यम् । सर्वावरणविदलनतः ॥ किमर्थमुच्यते वैतुल्यम् । उपमानधर्माणां तुलनाऽभाषतः ॥

अद्भुतधर्मः फलमः । यत्र^१ श्रावकबोधिसत्त्वतथागतानां परमा^२ द्रुताश्चर्यधर्माणां देशना ॥

उपदेशः फलमः । सर्वगम्भोरगूढ^३ धर्मलक्षणानामविपरीतं व्याख्यानम् ।

एवं सूत्रादीनि द्वादशाङ्गान्यार्यशासनानि^४ त्रिषु पिटकेषु संगृहीतानि भवन्ति । फलमानि त्रीणि । सूत्रपिटकं विनयपिटकम् अभिधर्मपिटकं च । तानि पुनर्द्विविधानि । श्रावकपिटकं बोधिसत्त्वपिटकं च^५ । सूत्रं [T. 110b] गेयं व्याकरणं गद्या उदानं चैतानि पञ्च^६ श्रावकाणां पिटकस्य सूत्रपिटके संगृहीतानि भवन्ति । निदानमवदानमिति वृत्तकं जातकं चैतानि चत्वारि^७ द्वयोः पिटकयोः सपरिचारे विनयपिटके संगृहीतानि भवन्ति । वैपुल्यमद्भुतधर्मश्च एते द्वे बोधिसत्त्वपिटकस्य सूत्रपिटके संगृहीते भवतः । उपदेश एकः^८ श्रावकबोधिसत्त्वपिटकयोः^९ अभिधर्मपिटके संगृहीतो भवति ॥

किमुपादाय तथागतस्य पिटकत्रयव्यवस्थानम् । विचिकित्सोपहृशप्रतिपक्षका^{१०} भूतामुपादाय सूत्रपिटकव्यवस्थानम् । अन्तर्द्वयानुयोगोपहृशप्रतिपक्षका^{११} भूतामुपादाय विनयपिटकव्यवस्थानम् । स्वयंदृष्टिपरमार्शग्रहोपहृशप्रतिपक्षका^{१२} भूतामुपादाय अभिधर्मपिटकव्यवस्थानम् । पुनः शिक्षात्रयव्युत्पत्तिकामतामुपादाय सूत्रपिटकव्यवस्थानम् । अधिशीलाधिवित्तशिक्षानिष्पादनकामतामुपादाय विनयपिटकव्यवस्थानम् । अधिप्रव्रजशिक्षानिष्पादनकामतामुपादाय अभिधर्मपिटकव्यवस्थानम् ॥ पुनः सप्रसंगं^{१३} धर्मार्थव्युत्पत्तिकामतामुपादाय सूत्रपिटक-

१. भो० नास्ति । २. भो० नास्ति । ३. भो० नास्ति । ४. भो० परम० नास्ति । ५. भो० सर्वगम्भीरगूढ० नास्ति । ६. भो० द्वादशाङ्गान्यार्यशासनानि नास्ति । ७. भो० अत्रोत्तरं च संगृहीतशब्दो नास्ति । ८. ... ८. भो० कन्यानि --- बोधिसत्त्वपिटकं च यावत् नास्ति । ९. भो० पत्र नास्ति । १०. भो० चत्वारि नास्ति । ११. भो० नास्ति । १२. भो० श्रावक --- पिटकयोः इत्यस्य स्थाने द्वयोः । १३. भो० अत्रोत्तरं च काम० नास्ति ।

व्यवस्थानम् । धर्मार्थसाक्षात्क्रियापदस्थानप्रमाचिता^२ मुपादाय चिनयपिटक-
व्यवस्थानम् । ज्ञानिनां^३ सांख्यविनिश्चयधर्मसंभोगमुपा^४ विहारान्ध्रयतामुपादाय
अभिधर्मपिटकव्यवस्थानम् ॥

स एष पिटकत्रयसंगृहीतो^५ धर्मः कस्य गोचरः । श्रुतमय चिन्तामयभावना-
मयानां चित्तचैतसिकानां धर्माणां गोचरः ॥ यदुक्तं सूत्रे^६ चित्त[T. 1112]-
चैतसिका धर्माः सालम्बनाः साकाराः साध्याः ससंप्रयोगाश्च । तेषामस्मिन्
धर्मे आलम्बनं कतमत् । सूत्रादिकम् ॥ आकारः कतमः । स्कन्धा-
दयस्तत्संप्रयुक्ताश्चार्थाः ॥ आश्रयः कतमः । परविज्ञप्तिः स्मृतिर्वासना च ॥
संप्रयोगः कतमः । अन्योऽन्यसहायभावेन आलम्बने आकारैः संप्रतिपत्तिः ॥

धर्मे आलम्बनप्रभेदः कतमः । संक्षेपेण^७ चतुर्विधः आख्यातः^८ । व्याप्या-
लम्बनं चरितविशोधनालम्बनं कौशल्यालम्बनं क्लेशविशोधनालम्बनं च ॥

व्याप्यालम्बनं पुनश्चतुर्विधम्^९ । सविकल्पप्रतिबिम्बालम्बनं^{१०} निर्विकल्प-
प्रतिबिम्बालम्बनं वस्तुपर्यन्तालम्बनं^{११} कार्यपरिनिष्पत्त्यालम्बनं च ॥ सविकल्प-
प्रतिबिम्बालम्बनं कतमत् । अधिमुक्तिमनस्कारेण यत् शमथविषयनाविषया^{१२}
लम्बनम् ॥ निर्विकल्पप्रतिबिम्बालम्बनं कतमत् । तत्त्वमनस्कारेण यत् शमथ-
विषयनाविषयालम्बनम् ॥ वस्तुपर्यन्तालम्बनं कतमत् । सर्वधर्माणां क्षय-
भाविकता यथावद्भाविकता च ॥ क्षयभाविकता कतमा । स्कन्धाद्यात्पातनानि ॥
यथावद्भाविकता कतमा । चत्वारि आर्यसत्यानि षोडशाकाराः तथता सर्वे
अनित्याः संस्काराः सर्वे दुःखा संस्काराः सर्वेऽनात्मानो धर्माः निर्वाणं शान्तं
शून्यमप्रणिहितमनिमित्तं च ॥ कार्यपरिनिष्पत्त्यालम्बनं कतमत् । [T. 111b]
आश्रयपरिवृत्तिः । १२ श्रमाश्रयपरिवृत्तिरविन्त्या^{१३} ॥ षोडशाकारेषु^{१४} शून्ये कति
आकाराः संगृहीता भवन्ति^{१५} । द्वौ । अप्रणिहिते कति आकाराः संगृहीता
भवन्ति^{१६} । षट् । अनिमित्ते [Ch 23a] कल्याकाराः संगृहीता भवन्ति^{१७} ।
अष्टौ ।

२. भो० प्रमावि- नास्ति । ३. भो० वृद्धानां । ४. भो० मुखस्पर्श० ।
भो० स्पर्श । ५. भो० पिटकत्रयसंगृहीतो नास्ति । ६. भो० यदुक्तं सूत्रे नास्ति ।
७. भो० नास्ति । ८. भो० नास्ति । ९. भो० कतमत् । १०. भो० अत्रोक्तत्र च आलम्बनं
नास्ति । ११. भो० विषय० नास्ति । १२. १३. भो० एतान्नास्ति । १३. भो० षोडशाकार-
मथ्यात् । षोडशाकारेभ्य इति युज्यते । १४. संगृहीता भवन्ति नास्ति ।

चरितविशोधनालम्बनं पञ्चविधम्^१ । भूयोगगचरितानामशुभविषया-
लम्बनम्^२ । भूयोदेवचरितानां करुणामावना^३ विषयालम्बनम्^४ । भूयोमोह-
चरितानां निकायप्रत्ययता^५ प्रतीत्यसमुत्पादविषयालम्बनम् । मद्मानचरितानां
धातुप्रभेदविषयालम्बनम् । वितर्कचरितानामवताराप्रतिवाणि^६ स्मृतिविषया-
लम्बनम् ॥

कौशल्यालम्बनं पञ्चविधम् । स्कन्धकौशल्यं धातुकौशल्यम् भाषतन-
कौशल्यं प्रतीत्यसमुत्पादकौशल्यं स्थानास्थानकौशल्यं च ॥ स्थानास्थानकौशल्येन
कर्मार्थ^७ पश्यति । क्षेत्रे प्रतीत्यसमुत्पादकौशल्यं पश्यति ॥ स्थानास्थानकौशल्य-
प्रतीत्यसमुत्पादकौशल्ययोः कः प्रभेदः । यत् धर्मा धर्मानभिनिष्यत्यन्ति नहोपां
निर्हेतुको नापि विषमहेतुक उत्पाद इतीदं प्रतीत्यसमुत्पादकौशल्यम् । हेतुफलानु-
रूप्ये वेदयितोत्पाद इतीदं स्थानास्थानकौशल्यम् ॥

कृशविशोधनालम्बनं कतमत् । यद् अशोभिकानामादिरिक्ता ऊर्ध्व-
भूमिकानां शान्तता तथता चत्वार्यसत्यानि च । एतानि कृशविशोधना-
लम्बनानि नाम^८ ॥

तत्र धर्ममीमांसाकामेन कतिमिदं किमिदं चार्थते । अतएवमिदं किमिदं^९ ।
अपेक्षायुक्तिः कार्यकारणयुक्तिः उपपत्तिसाधनयुक्तिः धर्मतायुक्तिश्च ॥ अपेक्षायुक्तिः
कतमा । या संस्काराणामुत्पत्ती [T. II 22] प्रत्ययापेक्षा ॥ कार्यकारणयुक्तिः
कतमा । ^{१०}पृथग्लक्षणाणां धर्माणां प्रत्येकं कार्यकारणानि ॥ उपपत्तिसाधन-
युक्तिः कतमा । उपपत्तिसाधनार्थं साध्यस्यार्थस्य ग्रामाणाविरुद्ध उपदेशः ॥
धर्मतायुक्तिः कतमा । अनादिकालात् स्वरक्षणसामान्यलक्षणस्थितधर्मेषु या^{११}
धर्मतापरिनिष्पत्तिः सा^{१२} धर्मता^{१३} ॥ इति धर्मेषु विचारणा^{१४} ॥

धर्मेषु^{१५} कतमाः पर्यपणाः संभवन्ति^{१६} । अतएव पर्यपणाः संभवन्ति^{१७} ।
नामपर्यपणा वस्तुपर्यपणा स्वभावप्रवृत्तिपर्यपणा विशेषप्रवृत्तिपर्यपणा च ॥
नामपर्यपणा कतमा । धर्मेषु नामकायपदकायव्यञ्जनकायानामपरिनिष्पन्नं स्वरक्षण-

१. भो० कतमत् । २. भो० अत्रोत्तरं च विषयालम्बनं नास्ति । ३. भो० भावना नास्ति ।

४. भो० इदं प्रत्ययता । ५. निष्प्रतिवाणि इति प्रतीयते । किंतु सर्वत्र अप्रतिवाणरिति

व्यवहिते । ६. भो० कर्म । ७. भो० चत्वारि नास्ति । ८...८. भो० एतानि ।

९...९. भो० एतानि । १०. भो० स्व इत्यधिकम् । ११...११. भो० या...सा नास्ति ।

१२. भो० वाक्यायते इत्यधिकम् । १३...१३. भो० एतानि । १४. भो० व्याचरितेषु

भावापिनः इत्यधिकम् । १५. भो० नास्ति ।

आश्रयः कृतमः । आश्रयपरिवृत्तिः ॥^१

कथं धर्मेण धर्मकुशलो भवति । वृथुत्ततामुपादाय ॥ कथमर्थकुशलो भवति । अभिधर्मे अभिविनये लक्षणप्रतामुपादाय ॥ कथं व्यञ्जनकुशलो भवति । स्व^१ निरुक्त[I. 113a] व्यञ्जन(२)तामुपादाय ॥ कथं निरुक्तिकु^३शलो भवति । आत्मात्मयेति^४ जनपदनिरुक्तिमनभिनिविष्टानुव्यवहार्यतामुपादाय ॥ कथं [Ch. 23b] पूर्वान्तापरान्तानुसन्धिकुशलो भवति । पूर्वान्ते उद्ग^५हण^६ तामपरान्ते निःसरण^७ तामुपादाय ॥

कथं धर्मेण धर्मविहारी भवति । भावनामनागम्य केवलश्रुतचिन्ताप्रयोगेण^८ न धर्मविहारी भवति^९ ॥ श्रुतचिन्तामनागम्य केवलभावनाप्रयोगेण न धर्मविहारी भवति^{१०} । उभयमागम्योभयविहारेण धर्मविहारी भवति^{११} ॥ उद्गुप्रहाय स्वाश्रयदेशनाभिः श्रुतमयं द्रष्टव्यम्^{१२} ॥ समाधिप्रयोगास्तनुष्टिभ्यां भावनामयं द्रष्टव्यम् ॥ ^{१३}प्रयोगः सातत्यसत्त्वप्रयोगेणाविपरीतप्रयोगेण च द्रष्ट^{१४}व्यः ॥ असन्तुष्टिरनास्वादितोत्तरमथप्रयोगेण द्रष्टव्या ॥

केन कारणेन ^{१५}वैपुल्यं^{१६} शोधिसत्त्वानां पारमितापिद्वकमुच्यते । पारमितानां सत्त्वानिर्देशतामुपादाय लक्षणनिर्देशतामुपादाय क्रमनिर्देशतामुपादाय निरुक्ति-निर्देशतामुपादाय भावनानिर्देशता^{१७}मुपादाय प्रमेदनिर्देशतामुपादाय संग्रहनिर्देशता-मुपादाय विपक्षनिर्देशतामुपादाय गुणवर्णननिर्देशतामुपादाय अन्योऽन्यचिन्तितव्यतां चोपादाय ॥

केन कारणेन वैपुल्यं औदार्यं गाम्भीर्यं च दृश्यते । सर्वाकारज्ञता(म) उदारगाम्भीर्यतामुपादाय ॥ केन कारणेन^{१८} वैपुल्ये तत्त्वत्वाः^{१९} सत्त्वा औदार्य- [I. 113b] गाम्भीर्यं वाधिमुच्यन्ते^{२०} उत्सृजन्ति । धर्मताविमुक्ततामुपादाय

१. ची. दौपुत्रप्रहाणान् परिशुद्धिः । आश्रयपरिवृत्तिमुपादाय इत्यधिकम् । भाष्ये ॥
२. ची० सो० स्व० नास्ति ।
३. दौपुत्रायपगमात् परिशुद्ध आश्रय इत्यर्थे इत्येवमस्य व्याख्यानं दृश्यते ।
४. ची० सो० आत्मात्मनीय इति । अयं पाठः
एतच्चिन्त्यम् मा० सु० ।
५. सू० आत्मात्मेति पाठः ची० सो० भावना इत्यधिकम् ।
६. ची० भावना इत्यधिकम् ।
७. ची० भावना इत्यधिकम् ।
८. ची० भावना इत्यधिकम् ।
९. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१०. ची० भावना इत्यधिकम् ।
११. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१२. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१३. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१४. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१५. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१६. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१७. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१८. ची० भावना इत्यधिकम् ।
१९. ची० भावना इत्यधिकम् ।
२०. ची० भावना इत्यधिकम् ।

अनवरोपितयुशलमूलतामुपादाय पापमित्रपरिहृतां चोपादाय ॥ केन कारणेन
वैपुल्ये एकत्वाः सत्त्वा^१ अधिमुच्यन्ते । (अधिमुच्य)माना अपि न निर्यान्ति । स्वयं-
द्वृष्टिपरामर्शः^(१) स्थायितया^२ । इदं च सन्ध्यायोक्तं भगवता महाधर्मादर्शं धर्मपर्याये
योधिसत्त्वस्य यथास्त^३ मयोनिशो धर्मान्विचिन्ततः अष्टाविंशतिरसद्वृष्टय उत्पद्यन्ते ॥
अष्टाविंशतिरसद्वृष्टयः क्तमाः^४ । निमित्तद्वृष्टिः प्रज्ञप्त्यपवादद्वृष्टिः परिकल्पापवाद-
द्वृष्टिः^(१) [Ph. २ B ६. Ms. ३६b] तत्त्वापवादद्वृष्टिः परिग्रहद्वृष्टिः परिणतिद्वृष्टिः
अनवद्यताद्वृष्टिः निःसरणद्वृष्टिः अवज्ञाद्वृष्टिः प्रकोपद्वृष्टिः विपरीतद्वृष्टिः प्रसवद्वृष्टिः
अनभ्युपगमद्वृष्टिः कुत्सुतिद्वृष्टिः सत्कारद्वृष्टिः द्वन्द्वमूढताद्वृष्टिः मूलद्वृष्टिः द्वष्टावद्वृष्टिः
प्रयोगनिराकरणद्वृष्टिः अनैया^(१)णिकद्वृष्टिः आवरणोपचयद्वृष्टिः अपुण्यप्रसवद्वृष्टिः
वैफल्यद्वृष्टिः निग्राह्यद्वृष्टिः अभ्याख्यानद्वृष्टिः अकथ्यद्वृष्टिः महाद्वृष्टिः अभिमानद्वृष्टिश्च ॥

यदुक्तं वैपुल्ये निःस्वभावाः सर्वधर्मा इति । तत्र कोऽभिसन्धिः ।
[T. ११४३] स्वयमभावतामुपादाय स्वेनात्मनाऽभावतामुपादाय स्वे
भावेऽनवस्थितात्म^१ (ता)मुपादाय बालग्राह^(१)वच्चालक्ष्णतामुपादाय ॥ अपि खलु
परिकल्पिते स्वभावे लक्षणनिःस्वभावतामुपादाय परतन्त्रे उत्पत्तिनिःस्वभावता-
मुपादाय परिनिष्पन्ने^२ परमार्थनिःस्वभावतामुपादाय ॥ अनुत्पन्ना अनिरुद्धा
आदिशान्ताः^(३) प्रकृतिपरिनिवृत्ता^३ इति कोऽभिसन्धिः । यथा निःस्वभावा-
स्तथा अनु^(१)त्पन्नाः । यथा अनुत्पन्नास्तथा अनिरुद्धाः । यथा अनुत्पन्ना-
श्चानिरुद्धाश्च तथा आदिशान्ताः । यथा आदिशान्ता^३स्तथा प्रकृति-
परिनिवृत्ताः ॥

अपि खलु चत्वारोऽभिप्रायाः । यैर्वैपुल्ये तथागतानामभिप्रायोऽनुगतस्यः ।

^{१०}समताऽभिप्रायः कालान्तराभिप्रायः अर्थान्तराभिप्रायः पुद्गलाशयाभिप्रायः^(१) यश्च ॥

१. ची० औदार्यगाम्भीर्यमित्यधिकम् । मू० सत्त्वाधिमुच्यन्ते । माना अपि इति ग्रामादिकः पाठः ।
अत्र पाठश्रुतिः । विसन्धिश्च । चीते तु अधिमुच्यमाना इत्येव । २. ची० यथास्तमर्थे नित्यद्वृष्टिभि-
निवेशादित्यधिकम् । भा० यथास्तार्थाभिनिवेशादिनि दृश्यते । ३. ची० उपात्तार्थम्
इत्यधिकम् । ४. ची० उच्यन्ते इत्यधिकम् । ५. भो० आत्म० नास्ति । मूलं न
स्पष्टम् । पतितोऽयमंशो नीचैः प्रदत्तः । तत्र तां न दृश्यते । ६. ची० सत्ये इत्यधिकम् । ७.
ची० अपि यदुक्तं सर्वे धर्मा इत्यधिकम् । ८. मू० परिनिवृत्तेति पाठः । ९. भो० यथा आदि-
शान्ताः इति पतितम् । १०. ची० क्तमे चत्वारः इत्यधिकम् ।

चत्वारोऽभिसन्धयो यैर्वैपुल्ये तथागतानामभिसन्धिरनुगन्तव्यः^१ । अवतार-
णाऽभिसन्धिः लक्षणाभिसन्धिः प्रतिपक्षाभिसन्धिः परिणामनाभिसन्धिश्च ॥

वैपुल्ये धर्मसमाधिकुशलो बोधिसत्त्वः कथं प्रत्यवगन्तव्यः । पञ्चभिः
कारणैः । प्रतिक्षणं सर्वदोषपुल्याश्रयं द्रावयति । नाना^(१)त्वसंज्ञाविगतां च धर्माराम-
रतिं प्रतिलभते । अपरिच्छिन्नाकारं वाऽप्रमाणं^२ धर्माद्यभासं^३ संजानाति ।
विशुद्धभागीयानि चास्याविकल्पितानि निमित्तानि समुदाचरन्ति । 'धर्मकाय-
परिपूर्ति' T. 114b]परिनिष्पत्तये चोत्तरादुत्तरतरं हेतुमयपरिग्रहं करोति ॥

'तत्र पञ्चविधायां भावनायां फलं पञ्चविधं निर्वर्त्तितमिति दर्शयति ।
पञ्चविधा भावना संभिन्नभावना अनिमित्तभावना अनाभोगभावना उत्तमभावना
परिवृत्तिभा(१)भावना यथाक्रमम्' ॥

'केन कारणेन वैपुल्यधर्मो^४ धूपमाल्यादिभिः पूज्यो न तथा श्रावकधर्मः^५
सर्वसत्त्वहितसुखाधिष्ठानतामुपादाय^६ ॥

अभिधर्मसमुच्चये धर्मचिन्ति^(vii) 10^७श्चयो नाम तृतीयः समुच्चयः¹⁰ ॥

[Ch. 24a] (महायानाभिधर्मसमुच्चयशास्त्रे चिन्तिश्चये प्राप्तिपरिच्छेदे
तृतीये प्रथमो भागः^१ ।)

प्राप्तिचिन्तिश्चयः कतमः । संक्षेपतो द्विविधः^२ । पुद्गलव्यवस्थानतः
अभिसमय^३ व्यवस्थानतश्च द्वष्टव्यः ॥

१. ची० कृत्ने कृत्वारः इत्यधिकम् । २. ची० अप्रमाण वा अपरिच्छिन्नाकारम् इति क्रमः । ३.
ची० धर्माद्यभासं नास्ति । ४. ची० बुद्ध० इत्यधिकम् । ५-५. ची० भो० सर्वदोषं नास्ति ।
भाष्ये पाठस्त्वेवम्—नदेनन् पञ्चविधाया भावनायाः फलं पञ्चविधं निर्वर्त्तित इति सन्दर्शितम् । पञ्चविधा
भावना कतमा । प्रवर्त्तिनिमित्तभावना संभिन्नभावना अनिमित्तभावना अनाभोगभावना परिनिवृत्ति-
निमित्तभावना च (१०९ क उपरि) । केवलमयमेव सर्वदोषं न चीने नापि भोटेऽस्ति किन्तु मूढे
सपाठभेदं भाष्ये दृष्टिम् । ६. ची० श्रावकपिटकधर्मा बोधिसत्त्वपिटकधर्माश्च तथागतधर्मकायेभ्यः
प्रवर्त्तन्ते इत्यधिकम् । ७. ची० वैपुल्यानन्तपुण्यप्रसक्तबोधिसत्त्वपिटकधर्मः । ८. ची० श्रावक-
पिटकधर्मः । ९. ची० महार्थतया निरुत्तराप्रमेगपुण्यप्रसक्तभावनामुपादाय । वाक्यमिदं माध्यमो-
गृहीतं प्रतीयते । पार्थक्यं तु तत्र 'निरन्तर' इति । १०..१०. खण्डितोऽयमशः प्रथमपरिच्छेदा-
नुसृतं पूर्णतः । भो० अभिधर्म० नाम, समुच्चय इति च नास्ति । ची० नास्त्ययमशः । तत्र
शैलीत्यन्यथा ।

१. भो० एतन्नास्ति । २. भो० एतन्नास्ति । ३. भा० अभिगम इत्यस्ति । स तु प्रामादिकः
प्रतीयते ।

पुद्गलव्यवस्थानं पतमत् । समासतः सप्तविधम्^४ । रोग^५ चरितप्रभेदतः
निर्याणप्रभेदतः आध्यात्मभेदतः प्रयोगप्रभेदतः फलप्रभेदतः धातुप्रभेदतः चर्या-
प्रभेदतश्च ॥

रोगचरितप्रभेदः पतमः । सप्तविधः^६ । रागचरितः द्वेषचरितः मोहचरितः
मानचरितः चित्तकंचरितः समभागचरितः मन्दरजस्क^७ चरितश्च पुद्गलप्रभेदः^८ ॥
निर्याणप्रभेदः पतमः । त्रिविधः^९ । श्रावचर्यानिः प्रत्येकबुद्धानिः महा-
यानिकश्च पुद्गलप्रभेदः ॥ आध्यात्मभेदः पतमः । त्रिविधः^{१०} । असंभृतसंभारः
संभृतासंभृतसंभारः संभृतसंभारश्च पुद्गलप्रभेदः ॥ प्रयोगप्रभेदः पतमः । श्रद्धानु-
सारी धर्मानुसारी च पुद्गलप्रभेदः ॥ फलप्रभेदः पतमः । सप्तविंशतिविधः^{११} ।
श्रद्धाधिमुक्तः दृष्टिप्राप्तः फायसाक्षो प्रजाविमुक्तः उभयतोभागविमुक्तः [T. 115a]
स्रोतापत्तिफलप्रतिपन्नकः स्रोतआपन्नः सहृदागामिफलप्रतिपन्नकः सहृदागामी
अनागामिफलप्रतिपन्नकः अनागामी अर्हत्त्वफलप्रतिपन्नकः अर्हन् सप्तबुद्ध्यपरमः
कुलकुलः एकवीचिकः अन्तरापरिनिर्वायी उपपद्यपरिनिर्वायी अनभिसंस्कारपरि-
निर्वायी साभिसंस्कारपरिनिर्वायी ऊर्द्धस्रोताः परिहाणधर्मा अर्हन्^{१२} चेतनाधर्मा
अर्हन् अनुरक्षणाधर्मा अर्हन् स्थिताकम्प्यः अर्हन् प्रतिवेधधर्मा अर्हन् अफोप्यधर्मा
अर्हन् च पुद्गलप्रभेदः ॥ धातुप्रभेदः पतमः । कामावचरः पृथग्जनः शैक्षोऽशैक्षश्च ।
एवं त्रिविधः कामावचरो रूपावचर आरूप्यावचरः । कामावचरो रूपावचरश्च
योधिसत्त्वः कामावचरः प्रत्येकबुद्धः अचिन्त्यश्च तथागतः पुद्गलप्रभेदः ॥
चर्याप्रभेदः पतमः । संक्षेपतः पञ्चविधः^{१३} । अधिमुक्तिचारी योधिसत्त्वः
अध्याशयचारी योधिसत्त्वः निमित्तचारी योधिसत्त्वः अनिमित्तचारी योधिसत्त्वः
अनभिसंस्कारचारी योधिसत्त्वश्च पुद्गलप्रभेदः ॥

रागचरितः पुद्गलः पतमः । तीव्रा [T. 115b] यतरागाः । एवं द्वेष-
चरितो मोहचरितो मानचरितो चित्तकंचरितश्च पुद्गलः तीव्रायतविशिष्टः^१ ॥ समभाग-

४. भो० एतन्नास्ति । ५. भो० रोग० नास्ति । चीनानुवादेऽपि अनपेक्षित
प्रतीयते । ६. भो० नास्ति । ७. भो० तनुजस्केश इति प्रतीयते । एतत्तु भाष्ये व्याख्या-
रूपेण प्रदत्तम् । ८. भो० अत्रोत्तरत्र च केवलं पुद्गलः । प्रभेदो नास्ति । ९. १०. भो० नास्ति ।
१०. भो० नास्ति । ११. भो० नास्ति । १२. भो० अर्हन् इति नावर्त्यते । १३. भो०
एतन्नास्ति ।

१...१. भा० भो० एवं यावद्वित्तकंचरितस्तीव्रायतवित्तकः ।

चरितः पुद्गलः कतमः । प्रशस्तिस्फुरेशः ॥ मन्दरजस्कचरितः पुद्गलः कतमः ।
प्रशस्तिस्तनुतस्फुरेशः ॥

श्रावकशान्तिकः पुद्गलः कतमः । यः समापन्नो वा असमापन्नो वा श्रावक-
धर्मताविहारी^१ प्रवृत्त्या मृद्धिन्द्रियः स्वविमुक्तये^२ प्रणिहितः वैराग्यभावनया
विमुक्ताशयः श्रावकपिटकमवलम्ब्य दीर्यभावनया^३ धर्मानुधर्मचारी दुःखस्यात-
मनुप्राप्नोति ॥ प्रत्येकपुद्गलशान्तिकः पुद्गलः कतमः । यः समापन्नो वा असमापन्नो
वा प्रत्येकपुद्गलधर्मताविहारी^४ प्रवृत्त्या मध्येन्द्रियः स्वविमुक्तये^५ प्रणिहितः वैराग्य-
भावनया विमुक्ताशयः केवलभावनया चाधिगतयोध्याशयः श्रावकपिटकमवलम्ब्य
दीर्यभावनया^६ धर्मानुधर्मचारी अनुत्पादितपूर्वनिर्वेधभागीयः उत्पादितपूर्वनिर्वेध-
भागीयः अप्रामपूर्वफलः अयुद्धलौकिकः^७ अध्यात्म^८ चेतनया आर्य^९ मार्गसंमुखीभूतः
खड्गविपाणकलयः एकविहारी प्रत्येकजिनः वर्गचारी^{१०} दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥
महायानिकः पुद्गलः कतमः । यः समापन्नो वा असमापन्नो वा बोधिसत्त्वधर्मता-
विहारी^{११} प्रवृत्त्या तीक्ष्णेन्द्रियः [T. 116a] सर्वसत्त्वविमोक्षाय^{१२} प्रणिहितः
अप्रतिष्ठितनिर्वाणाशयः बोधिसत्त्वपिटकमवलम्ब्य दीर्यभावनया^{१३} धर्मानुधर्मचारी
सत्त्वान्परिपाचयति शुद्धां पुद्गलभूमिं भावयति व्याकरणं च प्रतिलभते सम्यक्-
संयोजिं च साक्षात्करोति^{१४} ॥

असंभृतसंसारः पुद्गलः कतमः । सत्याधिपतेयं धर्ममालम्ब्य मृदुमात्र-
समुत्थितः^{१०} शुद्धश्रद्धाधिमुक्तः मृदुमात्रमोक्षभागीयसमन्वागतः^{११} अनियतजन्म-
कालिकः ॥ संभृतसंभृतसंसारः [Ch. 24b] पुद्गलः कतमः । सत्याधिपतेयं
धर्ममालम्ब्य मध्यमात्रसमुत्थितः^{१०} शुद्धश्रद्धाधिमुक्तः मध्यमात्रमोक्षभागीयसमन्वा-
गतो^{११} नियतजन्मकालिकः ॥ संभृतसंसारः पुद्गलः कतमः । सत्याधिपतेयं
धर्ममालम्ब्य अधिमात्रसमुत्थितः^१ शुद्धश्रद्धाधिमुक्तः अधिमात्रमोक्षभागीयसमन्वा-

१. भो० विहारी नास्ति । २. ची० अत्र कामार्थकः शब्दो वर्तते । न तु अनुशीलनकर्मणि
प्रतीयते । ३. भो० नास्ति । ४. भो० अनुद्धमवे । ५. भो० आत्मना । ६. भो० आर्य०
नास्ति । ७. भो० बहुचारी । ८. भो० शुद्धचारी । ९. भो० अभिसंबुध्यते इति प्रतीयते ।
१०. भो० समुत्थितः नास्ति । पुद्गलः इत्यधिकम् । ११. भो० समन्वागतः नास्ति ।
बहुव्रीहिसमासे तु न प्रयोजनम् ।

१. भो० समुत्थितः नास्ति । पुद्गल इत्यधिकम् ।

गतः^२ 'तज्जन्मफालिकः ॥ पुनः असंभृतसंभारः सत्याधिपतेयं धर्ममालम्ब्य
सत्येषु मृदुमात्रसत्य^३ धर्मनिध्यानशान्तिसमन्वागतो मृदुमात्र निर्वेधभागीयसमन्वा-
गतः^४ अनियतजन्मफालिकः ॥ संभृतासंभृतसंभारः सत्याधिपतेयं धर्ममालम्ब्य
सत्येषु मध्यमात्रसत्य^५ धर्मनिध्यानशान्तिसमन्वागतः मध्यमात्रनिर्वेधभागीय-
समन्वागतो^६ नियतजन्मफालिकः ॥ [T. 116b] संभृतसंभारः सत्याधिपतेयं
धर्ममालम्ब्य सत्येषु अधिमात्रसत्य^७ धर्मनिध्यानशान्तिसमन्वागतः अधिमात्र-
निर्वेधभागीयसमन्वागतः 'तज्जन्मफालिकः ॥ 'तत्र प्रिमात्रनिर्वेधभागीयो'
लौकिकाप्रधर्मं स्थापयित्वा लौकिकाप्रधर्मप्रवृत्त्यैव क्षणिकः अप्रायन्धिकः^८ ॥
तज्जन्मफालिकः 'अभिसमयं समापयमानोऽपूर्वावस्थः' मृदुमध्यमधिमात्रमोक्षभागी-
येभ्यो [Ph. 2 A 8. Ms. 38a] [निर्वेध] भागीयेभ्यश्च परिहोयते । तद्य
समुदाचारपरिहाणितो नो नु यासनापरिहाणितः^९ ॥

श्रद्धानुसारी पुद्गलः फतमः । संभृतसंभारे मृदिन्द्रियः परोपदेशमनुस्मृत्य
यः सत्याभिसमयाय प्रयुज्यते ॥ धर्मानुसारी^{१०} फतमः । संभृतसंभारस्तीक्ष्णेन्द्रियः
स्वयमेव सत्याधिपतेयं धर्ममनुस्मृत्य यः^(१) [सत्याभि] समयाय प्रयुज्यते ॥

श्रद्धाविमुक्तः फतमः । फलफाले^{१०} श्रद्धानुसारी यः पुद्गलः ॥ दृष्टिप्राप्तः
फतमः । फलफाले^{१०} धर्मानुसारी यः पुद्गलः ॥ कायसाक्षी फतमः । शैश्वः
अष्टविमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ॥ प्रज्ञाविमुक्तः फतमः । क्षीणालवो नोत्पष्ट-
विमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ॥ उभयतोभागविमु^(११) [क्तः फत] मः । क्षीणालवोऽष्ट^{१२}-
विमोक्षध्यायी यः पुद्गलः ॥ स्रोतापत्तिफलप्रतिपन्नकः फतमः । निर्वेधभागीयेषु
पञ्चदशसु^{१३} दर्शनमार्गचित्तक्षणेषु^{१४} यः पुद्गलः ॥ स्रोत आपन्नः [T. 117a]
फतमः । षोडशे दर्शनमार्गचित्तक्षणे^{१५} यः पुद्गलः ॥

२. भो० समन्वागनः नास्ति । बहुमीहिसमासे .तु न प्रयोजनम् । ३. भो० तत्त्व०
भा० प्रकृति० इति प्रतीयते । ४. भो० सत्य० नास्ति । ५...५. भो० तत्र.....
०भागीयो नास्ति । ६. भो० अप्रायन्धिकः नास्ति । आप्यनो गृहीतं प्रतीयते ।
७. ७. भो० अभिसमय... ..अपूर्वावस्थः इत्यस्य स्थाने केवलं केवलार्थकः अपूर्वः ।
८. चो० निर्वाणाधिकारिकस्य कुशलमूलस्योत्पादितपूर्वस्यापुनस्तथायत्वात् इत्यधिकम् । तत्र
भाष्ये वर्तते । ९. चो० अत्रोत्तरत्र च सर्वत्र प्रज्ञे पुद्गल इति योजितम् । १०. चो०
फलप्राप्तिकाले । ११. मू० ०स्रवो अष्ट० इति पाठः । १२. मू० पञ्चदशेषु । १३. चो० भो०
स्थित इत्यधिकम् ।

दर्शनमार्गः(१) सम्यक्त्वनियाममावकान्तिः । धर्माभि(३) [समये]पि सः ।
 कामेयवीतरागः पुद्गलः सम्यक्त्वनियाममवक्रामन्^१ स्रोतआपन्नो भवति ॥ १५॥ यो
 धीतरागः सम्यक्त्वनियाममवक्रामन् सहदागामी भवति ॥ कामेयो धीतरागः
 सम्यक्त्वनियाममवक्रामन्ननागामी भवति ॥ यदा दर्शन^२ प्रहातव्यानां क्लेशानां
 प्रहाणात्^(१०) [स्रोत आ]पन्नो भवति ॥ केन कारणेन त्रयाणां संयोजनानां
 प्रहाणात् स्रोतआपन्नो भवति । प्रधानसंग्रह(त)ि^{११} भवति । प्राधान्यं किमुपादाय ।
 अनुबलनकारणतामुपादाय । उबलितस्य मिथ्यानिर्माणकारणतामुपादाय^{१२} ।
 सम्यगनिर्णय(कारण^३)तां चोपादाय ॥ अपि खलु^{१३} इयचिप्र^(१४)[तिपत्ति]-
 कारणतामुपादाय द्वष्टिचिप्रतिपत्तिकारणतामुपादाय प्रतिपक्षचिप्रतिपत्तिकारणतां
 चोपादाय ॥ सहदागामिफलप्रतिपक्षकः कतमः । भावनामार्गे कामावचराणां
 पञ्चप्रकाराणां क्लेशानां प्रहाणमार्गे^{१०} यः पुद्गलः ॥ सहदागामी^{११} कतमः ।
 भावनामार्गे कामावचरस्य पक्षस्य क्लेशप्रका^(१५) [Ph. २ B ४ MS. ३४b] [रस्य प्र]
 हाणमार्गे यः पुद्गलः ॥ अनागामिफलप्रतिपक्षकः कतमः । भावनामार्गे कामाव-
 चराणां सप्तमाष्टमानां क्लेशप्रकाराणां प्रहाणमार्गे^{११} यः पुद्गलः ॥ [T. 117b]
 अनागामी पुद्गलः कतमः । भावनामार्गे कामावचरस्य नवमस्य क्लेशप्रकारस्य
 प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ॥ यदा^{१२} सर्वेषां कामावचरा^(१६)[णां भाव]नाप्रहातव्यानां^{१२}
 प्रहाणादनागामी भवति ॥ केन कारणेन पञ्चानामवक्रागीयानां संयोजनानां
 प्रहाणादनागामीत्युच्यते । प्रधानसंग्रहमुपादाय ॥ प्राधान्यं किमुपादाय ।
 गत्यचर^{१३}कारणतां धात्यचरकारणतां चोपादाय ॥ अर्हत्वफलप्रतिपक्षकः कतमः ।
 यावद्भावाभिक्रान्तामष्टप्रकाराणां^{१४} [क्लेशानां]^{१५} प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ॥ अर्हन्^{१६}

१. मू० अवक्रामन् । २. ची० क्लेशः इत्यधिकम् । ३. ची० दर्शनमार्गः । ४. ची०
 सर्वेषां इत्यधिकम् । ५. मू० संग्रहो इति पाठः । ची० भो० संग्रहः । ६. ची० मुक्तं
 इत्यधिकम् । ७. भो० उपादाय प्रत्येकं जावत्यन्ते । आदावन्ते च प्रदीयते । ८. ची० भो०
 कारण इत्यस्ति अपेक्षितं च । मूले पठितं प्रतीयते । ९. ची० त्रीणि संयोजनानि इत्यधिकम् ।
 १०. ची० भो० अत्रोक्तं च सप्तम्यन्ताद् यः पुद्गलः इत्यस्मात्सर्वं स्मिताः इत्यधिकम् । ११. ची०
 ची० पुद्गलः । १२...१३. ची० सर्वेषां दर्शनमार्गप्रहातव्यानां क्लेशानां कामावचराणां भावना-
 मार्गप्रहातव्यानां वा इति । १३. ची० प्रपन्नः इत्यधिकम् । १४. ची० अष्टमस्य क्लेश-
 प्रकारस्य । १५. मू० अर्हत्वं । ची० अर्हत्वप्राप्तः इति प्रतीयते ॥

कृतमः । भावाग्निकस्य नवमस्य कुशप्रकारस्य प्रहाणमार्गे यः पुद्गलः ॥ यदा
त्रैधातुफानां कामाचवराणां सर्व्वकुशानां प्रहाणादर्हन् भवति ॥ केन कारणेनो-
[Ch. 25a] ऊर्ध्वमागीयानां^१ प्रहाणादर्हन् भवत्युच्यते । प्रधानसंग्रहमुपादाय ।
प्रधान^२ संग्रहः किं⁽ⁱⁱⁱ⁾ [मुपादाय] । विमोक्षोपादान^४ कारणतामुपादाय । ऊर्ध्व^५ -
परित्यागकारणतां चोपादाय ॥ सत्तद्गुणपरमः^६ कृतमः । स्रोतआपन्न एव पुद्गलः
सत्तद्गुणोऽपि मिथोमिथ^७ देवमनुष्येषु भवात् संसृत्य यो दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥
कुलंकुलः कृतमः । देवेषु वा कुलात्कुलं गत्वा^(iv) [मनुष्ये]षु वा यो दुःखस्यान्त-
मनुप्राप्नोति ॥ एकवीचिकः कृतमः । सहदागामी^९ देवेष्वेव^{१०} यो दुःखस्यान्त-
मनुप्राप्नोति ॥ अन्तरापरिनिर्वायी कृतमः ।^{११} उपपत्तिसंयोजने प्रहीणे अभि-
निवृत्तिसंयोजने अप्रहीणे [T. 118a] अन्तरामयमभिनिर्वर्त्तयन्नेव यो^{१२} मार्गं
संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति * अभिनिवृत्तो वा अन्तरामवे उपपत्तिभगवाम-
नाय^{१३} चेतयन्नेव यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति । अभिसंचेतयित्वा
वा उपपत्तिभगवामभिसंप्रस्थितः^(v) [भवानुपपत्तिच्छन्द^{१४}] यो मार्गं संमुखीकृत्य
दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥ उपपद्यपरिनिर्वायी कृतमः । उभयसंयोजने अप्रहीणे
रूपधाताद्युपपन्नमात्र एव यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥ अनभि-
संस्कारपरिनिर्वायी कृतमः । उपपन्नः अनभिसं^(vi) स्कारेण^{१५} यो मार्गं संमुखीकृत्य
दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥ अभिसंस्कारपरिनिर्वायी कृतमः । उपपन्नोऽभि-
संस्कारेण^{१६} यो मार्गं संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति ॥ ऊर्ध्वं स्रोताः कृतमः ।
उपपन्नो रूपाचवराणां भूमौ भूमौ यावदकनिष्ठगान् प्रविश्य वज्रानास्त्रव^{१७} मार्गं
संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति । पुन कश्चिद्^{१७} यावद् भवाग्रगान् मार्गं
संमुखीकृत्य दुःखस्यान्तमनुप्राप्नोति । अपि च व्यवकीर्णभाषितस्य वतुर्थस्य
ध्यानस्य पञ्चप्रकाराः प्रभेदाः^{१८} । मृदुपरिभाषितं मध्यपरिभाषितमधिमात्रपरि-

१. मू० अर्हद् । २. भो० पद्धानां । ची० पद्धानां सयोजनानां । इत्यधिकम् । ३. चो०
प्राधान्यं । ४. भो० ऊर्ध्वोपादानं । ची० ऊर्ध्वमागोपादानं । ५. चो० ऊर्ध्वमागं ।
६. ची० इत्थे सर्वत्र पुद्गलोऽस्ति । ७. मिथोमिथं [३] । ८. ची० स्रोतआपन्न एव पुद्गलः
इत्यधिकम् । ९. ची० पुद्गल इत्यधिकम् । १०. ची० भवात् संसृत्य इत्यधिकम् । ११. ची०
सकृत् इत्यधिकम् । १२. ची० अत्रोत्तरं च आर्यमार्गं । १३. ची० अभिनिर्वर्त्तयन्
इत्यधिकम् । १४. ची० भो० च्छन्दं नास्ति । १५. भो० तृतीयान्तं प्रणीयते, ची० सप्तम्यन्तम् ।
१६. भो० अनास्त्रं नास्ति । १७. भोटतो गृहीतोऽयं शब्दः । १८. भो० पद्यप्रकाराः प्रभेदा
नास्ति ।

ममिसंयुक्तः^{१३} ॥ अचिन्त्यः तथागतः फतमः । कामधातौ तुयितभवनवासमारम्य
यावत् महापरिनिर्वाणं दर्शयति^{१४} सर्वा' योधिसत्त्वचर्या' युद्धचर्या' महाचर्या'^{१५}
दर्शयतीति पुद्गलः ।

अधिमुक्तिचारी योधिसत्त्वः पुद्गलः^१ फतमः । अधिमुक्तिचर्याभूमौ स्थितो^२
मृदुमध्याधिमात्रयोधिसत्त्वश्चान्तिसमन्वागतः पुद्गलः^३ ॥ अध्याशयचारी योधिसत्त्वः
पुद्गलः^४ फतमः । दशसु भूमिषु स्थितो यो योधिसत्त्वः^५ ॥ सनिमित्तचारी
योधिसत्त्वः पुद्गलः^६ फतमः । प्रमुदिताविमलाप्रमाकर्षचिंप्पतीसुदुर्जयाऽभिमुखी-
भूमिषु स्थितो यो योधिसत्त्वः^७ ॥ अनिमित्तचारी योधिसत्त्वः^८ पुद्गलः फतमः ।
दूरंगमभूमौ स्थितो यो योधिसत्त्वः^९ ॥ अनभिसंस्कारचारी [Ch. २५b]
योधिसत्त्वः पुद्गलः फतमः^{१०} । अचला साधुमतो धर्ममेघासु भूमिषु स्थितो यो
[T. ११९b] योधिसत्त्वः^{११} ॥

पुनः खलु स्रोतप्रापन्नः पुद्गलो यदुक्तः स द्विविधः । क्रमनैर्याणिकः
सहृन्नैर्याणिकश्च । क्रमनैर्याणिको यथा पूर्वमुक्तः ॥ सहृन्नैर्याणिकः सत्याभि-
समयमभिसंप्रविष्टः अप्राप्त^{१२} समापत्तिमाश्रित्य अधिगतेन^{१०} लोकोत्तरमार्गेण सहृत्
त्रैधातुकायचरान् सर्वे^{१३} ह्येकेशान् प्रजहाति प्रकारशः प्रजहाति^{१२} । द्वयोः फलयोः
स्रोतापत्तिफलाहृत्यफलयोः प्रज्ञाप्यते । स च पुद्गलो भूयो दृष्टे धर्मे मरणकाले
आह्वामारागयति । यदि नारागयति प्रणिधानवशेन । तर्हि प्रणिधानवशेन
कामधातावेवोपपन्नः अयुद्धमवे प्रत्येकजिनोभवति^{१४} ॥

(अर्थं विनिश्चये प्राप्तिपरिच्छेदे तृतीये द्वितीयो भागः)^{१५}

अभिसमयव्यवस्थानं कतमत् । समासतो दशविधम् । धर्माभिसमयः

१३. ची० साक्षात्कार्यार्थकः शब्दः । १४. भो० नास्ति । १५. भो० नास्ति ।
१. भो० योधिसत्त्वः पुद्गलः नास्ति । २. भो० नास्ति । ३. ची० नास्ति । भो० अस्ति ।
४. भो० पुद्गलः । तत्र पाठस्त्वेवं प्रतीयते—दशसु योधिसत्त्वभूमिषु स्थितो यः पुद्गलः । ५. भो०
पूर्ववत् प्रमुदिता अभिमुखीषु योधिसत्त्वभूमिषु स्थितो यः पुद्गलः । एवमुत्तरं यथायोग्यं योज्यम् ।
६. भो० नास्ति । ७. भो० यथा । ८. भो० यथा । ९. ची० *chu hsio wei* ।
भो० मे- ल्चोगस्-प-मेद्-प ।
१०. भो० नास्ति । ११. मा० भो० सर्वं नास्ति । १२. भो० प्रकारशः प्रजहाति नास्ति ।
मा० अस्ति । १३. ची० आक्षरिक० प्रत्येकजिनफलं संपादयति । १४. भो० नास्ति ।

अर्थाभिसमयः तत्त्वाभिसमयः पृष्ठाभिसमयः रत्नाभिसमयः असमुदाचाराभिसमयः
निष्ठाभिसमयः ध्रावकाभिसमयः प्रत्येकबुद्धाभिसमयः बोधिसत्त्वाभिसमयश्च ॥

धर्माभिसमयः कतमः । सत्याधिपतेयेषु धर्मेषु अधिमात्रस्य अधिमुक्ति-
प्रसादस्य प्रतिलम्भः यथासंप्रत्ययं चर्या न ॥

अर्थाभिसमयः कतमः सत्याधिपतेयेषु धर्मेषु अधिमात्रायाः सत्येषु
धमनिध्यानक्षान्तेः प्रतिलम्भः । सा क्षान्तिः निर्वेधभागीयावस्थां गता^१ । सा^२
पुनस्त्रिधिधेन योनिशो [T. 120a] मनस्कारेण प्रभाविता । स त्रिविधस्तु
अधिमात्रमृदुः अधिमात्रमध्योऽधिमात्राधिमात्रश्च^३ ।

तत्त्वाभिसमयः कतमः । षोडशे दर्शनमार्गवित्तक्षणे 'यं धार्यभार्गं'
प्रतिलभते । दर्शनमार्गे^४ पुनः सत्ये व्यवस्थापनाद्यभिसमयान्तिकानि
संमुखीकरोति । भावनामार्गे तत्संवृत्तिज्ञानानि प्रतिलभते न तु संमुखीकरोति ।
भावनामार्गे तत्संवृत्तिज्ञानवलेन^५ संमुखीकरोति ॥

पृष्ठाभिसमयः कतमः । सर्वो भावनामार्गः ॥

रत्नाभिसमयः कतमः । युद्धेऽवेत्य प्रसादः धर्मेऽस्य प्रसादः^६ संघेऽवेत्य
प्रसादः ॥

असमुदाचाराभिसमयः कतमः । अफारणसंघरत्नाभात् शिक्षागतस्य^७ -
यदात्मनो तरकक्षयं^८ तिर्यग्योनिक्षयः प्रेतयोनिक्षयः अघातपतनदुर्गतिक्षयः इति ।
न पुनरुपादाय बहु दुर्गतिकर्म दुर्गतिविपाकोऽभिनिर्वर्तते ॥

निष्ठाभिसमयः कतमः । यथा मार्गसत्ये निष्ठामार्ग उक्तः ॥

ध्रावकाभिसमयः कतमः । पूर्वोक्तः सप्तविधोऽभिसमयः^९ । ^{१०}ध्रावकाणां
परतो घोषमागम्य प्रतिलम्भतः ध्रावकाभिसमय इत्युच्यते^{१०} ॥

१, मो० एतत् पृष्ठाभिसमयत्वेन न प्रदत्तम् । पूर्ववाक्यस्यादौ च 'निर्वेधभागीयावस्थायां' इत्यस्ति ।

२, मो० सा क्षान्तिः । ३, मो० एतद् वाक्यमपि तृतीयाविमर्शविपरिणामेन सा पुनः क्षान्तिः
योनिशो मनस्कारेण अधिमात्रमृदुना अधिमात्रमध्येन अधिमात्राधिमात्रेण विशेषिता भवति इत्येवं
पूर्ववाक्येऽन्तर्भावितम् । ४, भा० तत्र पुनः । ५, मो० तत्संवृत्तिज्ञान वलेन नास्ति । ६, मो०
अवेत्य प्रसादः नास्ति । ७, चो० मो० । ८, भाष्ये यस्या कारणस्यार्थकान्तरीलसंग्रहीतस्य
लामातद्विपरिणामकायमुदाचारं प्रत्येवनिधनः प्रवर्तते क्षीणात्मनरक इत्येवमादि । अत्र क्षीणात्मनरक
इत्यस्य प्रतीकत्वे इदं वाक्यं तथा विपरिणाममित्यर्थम् । किन्त्वत्र निधनार्थक शब्दो न दृश्यते ।

प्रत्येकबुद्धाभिसमयः क्तमः । पूर्वोक्ताः सप्ताभिसमयाः^{१०} । ^{१०}परतो
घोषमनागम्य प्रतिलम्भतः प्रत्येकबुद्धाभिसमय इत्युच्यते^{१०} ॥

योधिसत्त्वाभिसमयः क्तमः । पूर्वोक्तेषु सप्ताभिसमयेषु^{११} . [Ch. 26a]
या समुदागमक्षान्तिः नो तु साक्षात्क्रिया । केवलं योधिसत्त्व^{१२} प्रमुदिताभूमौ
[T. 120b] योधिसत्त्वस्य सम्यक्त्वनियामावक्रान्तिः । सा योधिसत्त्वाभिसमयो
वेदितव्यः ॥

आयकाभिसमयात् योधिसत्त्वाभिसमयस्य षो विशेषः । संक्षेपत एकादश^१ ।
आलम्ब्यनविशेषः उपस्तम्भविशेषः प्रतिवेधविशेषः अभ्युपगमविशेषः निर्याणविशेषः
परिग्रहविशेषः व्यवस्थानविशेषः प्रतिष्ठापरिचारविशेषः अभिजन्मविशेषः जन्मविशेषः
फलविशेषश्च । फलविशेषः पुनर्देशविधेः । आश्रयपरिवृत्तिविशेषतः गुणसमृद्धि-
विशेषतः पञ्चाकारविशेषतः त्रिकायविशेषतः निर्याणविशेषतः मिश्रोपमिश्रज्ञानशक्ति-
लाभविशेषतः आवरणविशुद्धिविशेषतः मिश्रोपमिश्रकर्मक्रियाविशेषतः अभिसंयोधि-
निर्याणसन्दर्शनोपायविशेषतः पञ्चाकारपरिचाणविशेषतश्च वेदितव्यः ॥

अप्रमाणादिवैशेषिकगुणानां क्तमैरभिसमयैः संग्रहः । पृष्ठाभिसमयनिष्ठाभि-
समयाभ्यां संग्रहो वेदितव्यः ॥ तेषां संग्रहः पुनः क्तमः^२ । अप्रमाणानि विमोक्षाः
अभिभ्यायतनानि कृत्सायतनानि अरणाप्रणिधिज्ञानम् प्रतिसंविदः अभिज्ञाः
लक्षणानुव्यञ्जनानि परिशुद्धयः बलानि वैशारद्यानि स्मृत्युपस्थानानि अरक्षणाणि
[T. 121a] असंग्रमोपधर्मता वासनासमुद्भातः महाकरुणा आवेणिका बुद्धधर्माः
सर्वाकारज्ञता इत्येवमादयो गुणा^३ यथा सूत्रान्तरेषु निर्दिष्टाः ॥

^४अप्रमाणानि क्तमानि । चत्वारि अप्रमाणानि^४ । मैत्री क्तमा । ध्यानं
निश्चित्य सत्त्वाः सुखेन संग्रयुज्येरन्निति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा तत्संग्रयुक्ताश्च
चित्तचैतसिका धर्माः ॥ करुणा क्तमा । ध्यानं निश्चित्य^५ सत्त्वा दुःखेन
चियुज्येरन्निति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा^६ शेषं पूर्ववत् ॥ मुदिता क्तमा ।

८. भा० त एते सप्ताभिसमयाः । १० . १०. भो० एतच्चास्ति । माप्यतो गृहीतम् । ११. भो०
तेषु । १२. योधिसत्त्व० नास्ति ।

१. भो० एतच्चास्ति । २ . २. भो० एतच्चास्ति । ३. भो० आदयो गुणाः नास्ति । ४...४.
भो० अप्रमाणानि . अप्रमाणानि नास्ति । उत्तरत्रापि व्याख्याना भौटानुवादे अत्र प्रकरणे न प्रदीयते ।
विशेषैः प्रश्न आरभ्यते । ५. भो० ध्यानं निश्चित्य नास्ति । अत्रोत्तरत्र च प्रथमवाक्य एवैतत्
प्रदीयते नोत्तरवाक्येषु । ६. भो० समाधिः प्रज्ञा नास्ति । विहारसमृद्धौ इति पूर्ववत् इति पाठः
प्रतीयते । एवमुत्तरत्रापि शेषम् ।

ध्यानं निश्चित्य सत्त्वाः सुखेन न विद्युज्ज्वरमिति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ उपेक्षा कतमा । ध्यानं निश्चित्य सत्त्वा इति लभेरिति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

विमोक्षाः कतमे । अष्टौ विमोक्षाः^१ । कथं रूपी रूपाणि पश्यतीति । ध्यानं निश्चित्य अध्यात्मं^२ द्रष्टरि रूपसंज्ञाया अविभाचनाद् द्रष्टरि रूपसंज्ञायाः^३ संनिवेशनाद् वा दृश्य^४ रूपाणि पश्यतीति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च वित्तचैतसिका धर्माः^५ यावद् निर्माणावरणाद् विमुक्तिः^६ ॥ कथमध्यात्ममरूपसंज्ञी यहिर्द्वा रूपाणि पश्यति । ध्यानं निश्चित्य^७ द्रष्टरि रूपसंज्ञाया अविभाचनाद् अरूपसंज्ञायाः संनिवेशना [T. 121b] द्वा दृश्य^८ रूपाणि पश्यतीति विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत्^९ । कथं शुभं विमोक्षं कायेन साक्षात्कृत्योपसंपद्य चिह्नयतीति । ध्यानं निश्चित्य^{१०} अध्यात्मं शुभाशुभेषु रूपेषु अन्योन्यापेक्षासंज्ञाया अन्योन्यानुगमसंज्ञाया अन्योन्यैकरससंज्ञायाश्च सभात् तत्र लब्धे^{११} विहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत्^{१२} यावत्^{१३} शुभाशुभनिर्माणात् संज्ञेशोत्पत्त्यावरणाच्च विमुक्तिः ॥ आकाशानन्यायतनविमोक्षः कतमः । विमोक्षानुकूला^{१४} काशानन्यायतनविमोक्षः तथा चिज्ञानानन्यायतनार्थिकन्यायतननैवसंज्ञानासंज्ञायतनविमोक्षा अपि द्रष्टव्यः यावत्^{१५} विमोक्षः शान्तौ विमोक्षः असक्त्यावरणं^{१६} च ॥ संज्ञावेदयित- निरोधविमोक्षः कतमः । नैवसंज्ञानासंज्ञायतनविमोक्षं निश्चित्य समतिक्रान्तानां^{१७} शिष्टे शान्ते विमोक्षे मोक्षानुसद्गुणो विहारः विहारसमृद्धौ च वित्तचैतसिकानां निरोधः^{१८} संज्ञावेदयितनिरोधावरणाद् विमुक्त्यर्थम्^{१९} ॥

७. ची० मनमुल्लम् ।

१...१. विमोक्षाः - - विमोक्षाः नास्ति । २. भो० अध्यात्ममिति स्थाणीत्यस्याद् पूर्वम् । ३. भो० द्रष्टरि रूपसंज्ञायाः नावर्त्यते । ४. भो० नास्ति । ५...५. भो० यावद् न दृश्यते इदं च चतुर्थ्यन्तं चतुर्थ्यर्थकं वा प्रतीयते निर्माणावरणाद् विमुक्तये विमुक्तवर्गमिति वा । तच्च वाक्यस्यादौ । उत्तरप्राप्तिं शब्ददेवमेव बोधयम् । ६. भो० ध्यानं निश्चित्य नास्ति । ७. भो० स्वात्मानि इत्यधिकम् । भाष्येऽपि दृश्यते । ८. भो० समाधिः प्रज्ञा नास्ति । ९. भो० लब्धे नास्ति । १०. भा० विमोक्षक ११. भो० सत्त्वावरणात् (?) । १२. भो० नास्ति । १३...१३. भो० एतत् वृत्त्यस्यादौ पूर्ववत् ।

१४ अभिधायतनानि क्तमानि । अष्टावभिधायतनानि^{१४} । पूर्वाणि^{१५} चत्वारि अभिधायतनानि द्वाभ्यां विमोक्षाभ्यां व्यवस्थाप्यन्ते^{१६} । उत्तराणि^{१७} चत्वारि अभिधायतनानि एकेन विमोक्षेण व्यवस्थाप्यन्ते^{१८} । सत्र विमोक्षैरालम्बनमधिमुच्यते अभिधाय[*T. 122a*]यतनेषु आलम्बनमभिभवति । वशवर्त्तनता^{१९}मुपादाय ॥ सत्त्वसंख्यातानि असत्त्वसंख्यातानि चाश्रित्य रूपाणि परिताधिमात्राण्युच्यन्ते । शुभाशुभान्याश्रित्य रूपाणि सुवर्णदुर्वर्णान्युच्यन्ते^{२०} । मानुष्यकदिव्यान्याश्रित्य रूपाणि^{२१} हीनप्रणीतान्युच्यन्ते ॥ शिष्टानि यथा विमोक्षेयूक्तानि^{२२} ॥ आलम्बनाभिभवनतामुपादाय अभिधायतनानीत्युच्यन्ते^{२३} ॥

२४ वृत्त्यायतनानि क्तमानि । दश वृत्त्यायतनानि^{२४} । वृत्त्स्नस्फरणा-लम्बनतामुपादाय वृत्त्यायतनानीत्युच्यते । वृत्त्स्नस्फरणविहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च वित्तचैतसिफा धर्माः वृत्त्यायतनानीत्युच्यन्ते ॥ किमुपादाय वृत्त्यायतनेषु पृथिव्यादिव्यवस्थापनम् । तैः वृत्त्यायतनैः^{२५} आश्रयाश्रितरूपाणि पश्यतीति^{२६} वृत्त्स्नस्फरणतामुपादाय । शिष्टानि यथायोगं विमोक्षयत् ॥ तथा च वृत्त्यायतनैः परिनिष्पत्तिर्विमोक्षाणाम् ॥

अरणा क्तमा । ध्यानं निश्चित्य क्लृप्तोत्पत्त्यनुयक्षाविहारसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च वित्तचैतसिफा धर्माः ॥

प्रणिधिद्वानं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य ह्येयं ज्ञानप्रणिधिसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा^{२७} शेषं पूर्ववत् ॥

१० प्रतिसंविदः [*Ch. 26b*] क्तमाः । चतस्रः प्रतिसंविदः^{१०} । धर्मप्रतिसंविदु क्तमा । ध्यानं निश्चित्य सर्वधर्मे^{११} पर्यायेषु अव्याघातसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा^{१२} शेषं पूर्ववत् ॥ अर्थप्रतिसंविदु क्तमा । ध्यानं निश्चित्य^{१३} लक्षणे अभिप्राये

१४...१४, भो० अभिधाय - - - भायतनानि नास्ति । १५, भो० नास्ति । १६, भो० विज्ञायन्ते । १७, भो० नास्ति । १८, भो० वशवर्त्तमानता० ।

१...१, भो० एतन्नास्ति । माये प्रतीयते । २, भो० नास्ति । ३, भो० वृत्तानि नास्ति । ४, भो० एतद् वाक्यं परस्मिन् संदर्भेऽन्तर्भावितं न च कश्चित् पाठभेदः प्रतीयते । षोडशभुक्तस्त्वैवम्—अभिधायतनैः आलम्बनाभिभवनतामुपादाय वृत्त्यायतनानीत्युच्यन्ते ॥ मायेऽपि प्रथममिध्यायतनैरालम्बनं वशे वर्त्तयित्वा वृत्त्यायतनैः वृत्त्स्नं स्फुरयति - - - इति दृश्यते ॥ ५...५, भो० वृत्त्यायतनानि - - - वृत्त्यायतनानि नास्ति । ६, भो० नास्ति । ७, भो० नास्ति । ८, भो० इतिज्ञेयं । प्रणिधि - - - (?) इति । ९, भो० समाधिः प्रज्ञा नास्ति । १०...१०, भो० प्रतिसंविदः नास्ति । ११, भो० सर्वधर्म० नास्ति । १२, भो० ध्यानं निश्चित्य नास्ति ।

वाव्याघातसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ [T. 122b] निरुक्तिप्रतिसंविद्ध-
कतमा । ध्यानं निश्चित्य^{१३} जनपदमापायामनुव्यवहारे^{१४} धर्मनिर्वचने च अव्याघात-
समृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ प्रतिमानप्रतिसंविद्ध कतमा । ध्यानं
निश्चित्य धर्मप्रमेदेषु अव्याघातसमृद्धौ समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

^{१५} अभिज्ञा कतमाः । पट्टमिज्ञाः^{१६} । अदुध्यमिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य
चिचिचिर्द्धिविकुर्वित^{१७} समृद्धौ समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥
दिव्यश्रोत्रमिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य चिचिज्जाणां शब्दानामनुव्यवसमृद्धौ यः
समाधिः प्रज्ञा^१ शेषं पूर्ववत् ॥ चेतःपर्यायमिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य^२
परस्त्वेषु चित्तचरितपर्याय^३ प्रवेशसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥
पूर्वनिघासानुस्मृत्यमिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य पूर्वान्तचर्यानुस्मरणसमृद्धौ यः
समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ व्युत्पुपपादमिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य सत्त्वानां
व्युत्पुपपादप्रकार^४ संदर्शनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ आस्रवक्षया-
मिज्ञा कतमा । ध्यानं निश्चित्य आस्रवक्षयज्ञानसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा
तत्संप्रयुक्ताश्च विस्तचैतसिका धर्माः ॥

लक्षणानुव्यञ्जनानि कतमानि । ध्यानं निश्चित्य लक्षणानुव्यञ्जनेर्विभाजमान-
सन्दर्शनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः तत्समुत्थित-
विषाफाश्च ॥

परिशुद्धयः कतमाः । चतस्रः परिशुद्धयः^५ । [T. 123a] आश्रयपरिशुद्धिः
कतमाः । ध्यानं निश्चित्य यथाकाममाश्रयस्योपादाने स्वातपरित्यागानां समृद्धौ यः
समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥ आलम्बनपरिशुद्धिः कतमा ।
ध्यानं निश्चित्य यथाकाममालम्बननिर्माणपरिणामनञ्जनानां समृद्धौ यः समाधिः
प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ विसपरिशुद्धिः कतमा । ध्यानं निश्चित्य यथाकामं समाधि-
मुख्यशर्वत्तिसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ ज्ञानपरिशुद्धिः कतमा ।
ध्यानं निश्चित्य यथाकामं धारणीमुखसन्धारणसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

१३. भो० अनुव्यवहारे नास्ति । १४...१५. भो० अभिज्ञाः - - अभिज्ञा नास्ति । १५. एतत्
भाष्येऽस्ति । श्री अनुभाव० इत्यधिकम् ।

१. भो० यः समाधिः प्रज्ञा नास्ति एवमुक्तप्रापि । २. भो० ध्यानं निश्चित्य नास्ति एवमुक्तप्रापि ।

३. भो० भा० पर्याय० नास्ति । ४. भो० प्रकार० नास्ति । ५. भो० चतस्रः परिशुद्धयः नास्ति ।

‘वलानि क्तमानि । दश तथागतवलानि । स्थानास्थानवलं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य सर्वप्रकारं स्थानास्थानज्ञानसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥ कर्मस्वकज्ञानवलं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य सर्वप्रकार^१ - कर्मस्वकज्ञानसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ शिष्टानि वलानि यथायोगं वेदितव्यानि ॥

‘वैशारद्यानि क्तमानि । चत्वारि वैशारद्यानि ॥ अभिसंयोधिवैशारद्यं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य स्वार्थमेवारभ्य सर्वाकाराभिसंयोधिप्रतिज्ञाप्रतिष्ठापनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥ आस्रवक्ष्य-वैशारद्यं [T. 123b] क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य^१ स्वार्थमेवारभ्य सर्वाकारास्रवक्ष्य-प्रतिज्ञा^२ प्रतिष्ठापनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा^३ शेषं पूर्ववत् ॥ अन्तरायिकधर्मवैशारद्यं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य परार्थमारभ्य सर्वाकारान्तरायिकधर्मप्रतिज्ञाप्रतिष्ठापन-समृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥ ‘नैर्याणिकप्रतिपदवैशारद्यं क्तमत् । ध्यानं निश्चित्य परार्थमारभ्य सर्वाकार नैर्याणिकमार्गधर्म^४ प्रतिज्ञाप्रतिष्ठापनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

‘स्मृत्युपस्थानानि क्तमानि । ‘त्रीण्येव स्मृत्युपस्थानानि ॥ गणपरि-
/ कर्पणे सर्वाकारसंबलेशासमुदाचारसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

‘अरक्षाणि क्तमानि । त्रीण्येवारक्षाणि^५ ॥ गणपरिकर्पणे यथाकाम-
मववादानुशासनीप्रयोगसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

असंप्रमोपघर्मता क्तमा । सर्वाकारस्य यथावत् कृतस्स भाषितस्य
चामिलपनसमृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

वासनासमुदघातः क्तमः । सर्वज्ञस्य सतः असर्वज्ञचेष्टितासमुदाचार-
समृद्धौ यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

महाकरुणा क्तमा । निरुत्तरं सर्वप्रकारदुःखालम्बनकरुणाविहारसमृद्धौ यः
[Ch. 27a] समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

६ ६. भो० वलानि वलानि नास्ति । ७. भो० प्रकार० नास्ति । ८ ८. भो०
वैशारद्यानि वैशारद्यानि नास्ति ।

१. भो० ध्यानं निश्चित्य नास्ति एवमुत्तरत्रापि । २. भो० प्रतिज्ञा० नास्ति । ३. भो० य. - प्रज्ञा
नास्ति एवमुत्तरत्रापि । ४. ची० दुःखनैर्याणिक० । ५. भो० शासन० । ६. भो० त्रीणि
स्मृत्यु० . । ७ ७ भो० एतन्नास्ति । ८ भो० त्रीणि अरक्षाणि .. । ९. भो० एतन्नास्ति ।

आवेणिका बुद्धधर्माः कतमे । ¹⁰अष्टादशवेणिका बुद्धधर्माः ॥ असाधारण-
कायवाङ्मनस्कर्मपरिशुद्धि [T. 1241] समृद्धौ साध्याणां सकलानां सधागते-
न्द्रियाणामप्राप्त्यामपरिहाणिसमृद्धौ असाधारण कर्मसमुदाचारसमृद्धौ असाधारण-
ज्ञानविहारसमृद्धौ च यः समाधिः प्रज्ञा शेषं पूर्ववत् ॥

सर्वाकारक्षता कतमा । स्कन्धघात्वायतनानां सर्वाकारक्षतासमृद्धौ यः
समाधिः प्रज्ञा तत्संप्रयुक्ताश्च चित्तचैतसिका धर्माः ॥

एतेषां¹¹ गुणानामभिनिर्हारः कतमः । विशुद्धानि चत्वारि¹² ध्यानानि निश्चित्य
अन्यतीर्यायः श्रावको योधिसत्त्वो वा अभिनिर्हरति चत्वारि¹³ अप्रमाणा¹⁴ [Ph.
2A7. Ms. 42a] न्येवं पञ्चामिष्टाः । शेषान् गुणान् प्रान्तकोटिकं चतुर्थं ध्यानं
¹निश्चित्य श्रावको योधिसत्त्वस्तथागतो वाऽभिनिर्हरति ॥ तत्पुनः किमुपादाय ।
ध्यानसंश्लिश्येण यथाव्यवस्थानमनसि कारवहुलीकारतामुपादाय ॥

त एते गुणाः² द्विविधाः । स्वकारित्रप्रत्युपस्थानाश्च वैहारिकाश्च ॥ ये
स्वकारित्रप्रत्यु⁽¹⁾पस्थानाः ते लोकोत्तरपृष्ठलब्धाः संवृत्तिज्ञानस्वभावा द्रष्टव्याः ॥ ये
पुनर्वैहारिकास्ते लोकोत्तरज्ञानस्वभावा द्रष्टव्याः ॥

अप्रमाणैः किं कर्म करोति । विपश्चं जहाति । अनुकम्पाविहारितया
पुण्य [T. 124b] संभारं परिपूरयति सत्त्वपरिपाके च³ न परिखिद्यते ॥
विमोक्षैः किं कर्म करोति । निर्माणकर्मा⁽¹¹⁾भिनिर्हरति । 'शुभनिर्माणे न
संक्लिश्यते शान्तेषु विमोक्षेषु न सज्जति । परमप्रशान्तेन आर्यविहारेण विहरति ।
अधिमुच्यन्ता⁵ मुपादाय ॥ अभिभ्यायतनैः किं कर्म करोति । ⁶त्रयाणां विमोक्षा-
णामालम्बनं वशे वर्त्तयत्यालम्बनाभिभवन्तामुपादाय ॥ कृत्स्नस्यतनैः किं कर्म
करो⁽¹¹⁾ति । विमोक्षालम्बनं परिनिष्पादयति कृत्स्नस्फरणतामुपादाय ॥ धरण्या
किं कर्म करोति । आदेयवक्त्रो भवति ॥ प्रणिधिज्ञानेन किं कर्म करोति । भूत-
भव्यवर्त्तमानं व्याकरोति बहुमतश्च भवति लोकस्य⁷ ॥ प्रतिसंचिद्धिः किं कर्म

१० ..१०. भो० अष्टादश धर्माः नास्ति । ११. भो० नास्ति । १२-१३. भो० नास्ति ।

१४. भो० अप्रमाणाणि । यथा अप्रमाणान्येवं -- ।

१. भो० भूयो निश्चित्य । २. श्री० समासतः इत्यधिकम् । ३. श्री० चित्त इत्यधिकम् । ४.
श्री० शुभाशुभम् । ५. श्री० अभिमुक्तिचेनताम् इति प्रतीयते । ६. श्री० पूर्वप्राप्त्यधिकम् ।
७. श्री० दूरतः सर्वजनकायसंभावितामुपादाय । इत्यधिकम् । भा० सर्वं जानानीति गौरवित्वात् ।

फरोति । 'देशनया सत्त्वचित्तानि संतोषयति' ॥ ^(१५) अभिज्ञाभिः किं कर्म फरोति । ^{१०}शासने कायकर्मणा आघर्जयति । धात्वर्मणा चित्तादेशनयाऽऽघर्जयति^{११} सत्त्वचरितं च ज्ञात्वा आगतिं च गतिं च^{१२} निःसरणे सत्त्वान् यथावदववदते ॥ लक्षणानुव्यञ्जनेः किं कर्म फरोति । दर्शनमात्रकेण महापुरुषत्वे संप्रत्ययं जनयति चित्तान्यभिप्रसादय^(१३)ति^{१३} ॥ परिशुद्धिभिः किं कर्म फरोति । संचिन्त्य^{१४} भवोपपत्तिं परिगृह्णाति । आकाङ्क्षयन्कल्पं वा कल्पा [T. 125a] वशेन वा तिष्ठति आयुःसंस्कारान् वा उत्सृजति । धर्मवशवर्त्तो भवति समाधिवशवर्त्तो सद्धर्मं च सन्धारयति ॥ यत्नैः किं कर्म फरोति । अहेतुविषमहेतुवादं प्रत्याप्यायाहताभ्यागम-^(१५) [Ph. 2B. Ms. 42b] वादे च सम्यग^१भ्युदयमाणं देशयति ^२सत्त्वचित्तचरितानि चानुप्रविश्य देशनाभाजनतां चाशयं चानुशयं चालम्बनं च संभारं च भव्यतां च निःसरणं च यथावधि श्रेयसमार्गं देशयति । सर्वमारांश्च निगृह्णाति सर्वत्र च प्रभं पृच्छति पृष्ठो व्याफरोति ॥ वैशारद्यैः किं कर्म फरोति । पर्यदि सम्यगात्मनः^(१) शास्त्वृत्वं व्यवस्थापहति चोदकांश्चान्यसीर्ध्यानिगृह्णाति ॥ स्मृत्युपस्थानैः किं कर्म फरोति । अस्मिन्निष्ठे गणं परिकर्यति ॥ अरक्षैः किं कर्म फरोति । निरन्तरं गणमववदते समनुशास्ति ॥ असंमोषधर्मतया किं कर्म फरोति । बुद्धश्रुत्यं न ह्यापयति ॥ धासनासमुदघातेन किं कर्म फरोति । निःकृशः कृशः^(११)प्रतिरूपां चेष्टा^३ अ^(३)दर्शयति ॥ महाकटणया किं कर्म फरोति । पद्भृत्यो रात्रिं विद्यसेन^४ लोकं व्यवलोकयति ॥ भावेणिकैर्बुद्धधर्मैः किं कर्म फरोति । सर्वथावकप्रत्येक-बुद्धान् कायवाङ्मनस्कर्मपरिशुद्ध्या प्राप्त्या^५ चारेण विहारेण वाऽभिभवति ॥

८. ची० कुशलधर्म० इत्यधिकम् । ९. ची० सर्वसशयं जालच्छेदनात्सुपादाय इत्यधिकम् । भा० बहुविचित्रैः प्रकारैः सशयच्छेदनात् । १०. ची० आर्यं शासने । ११. ची० नानुवादस्त्वेवम्—कायकर्मणा वाकर्मणा चित्तादेशनयाऽऽघर्जयति सत्त्वान् आर्यशासने प्रवेशयति । १२. ची० सत्त्वसर्वचित्तचरितं च कुशलं ज्ञात्वा गतिं च आगतिं च । १३. ची० अभिप्रसादयति न दृश्यते, चित्ते इति च प्रतीयते । १४. ची० सर्वोपपत्तिं बलनो वा ।

१. ची० सम्यगविपरीतम् । भा० सम्यगविपरीतं सुगतिमार्गं देशयति । २. ची० सर्वं इत्यधिकम् । भो० न^{१०}वर्क शब्दो न दृश्यते । टी० चेष्टाञ्च दर्शयति । ची० निषेधार्थक शब्दः pu अस्ति । शूले तु च इति न्द इति वा न स्पष्टम् । प्रतिरूपशब्दस्यानुवर्णार्थकत्वाद् नञ् आवश्यक प्रतिमाति । ४. मू० ०दिवसेना । ५. ची० अव्याहृत्या इत्यधिकम् ।

सर्वाकारक्षतया किं कर्म करोति । सर्वसत्त्वानां [T 125b] सर्वसंशयां⁽¹⁾ छिन्नन्ति धर्मनेत्रीश्च⁷ दीर्घकालमवस्थापयति येन परिपक्षा⁸ (क्षयाः) सत्त्वाः परिपच्यन्ते परिपक्षाश्च विमुच्यन्ते ॥ पञ्चमिसमये⁹ दूतयेत्तरं विशिष्टं मार्गं लभमानः पूर्वकं हीनं मार्गं विजहाति¹⁰ संकलनप्रज्ञा¹¹ च साक्षात्करोति । निरूपधिशेषे निर्वाणघातो धावकः¹² सर्व[Ch 27b]मार्गसमवसर्गविहा⁽¹²⁾ न्या विजहाति नो तु योधिसत्त्वः ॥ अतएव योधिसत्त्वा अक्षयकुशलमूला अक्ष(य)गुणा इत्युच्यन्ते ॥

यान्यव्याकृतवस्तूनि व्यवस्थापितानि किमुपादाय । अयोनिशः परिग्रहतामुपादाय ॥ (अयोनिशः परिग्रहता किमुपादाय¹³) हेतुफलसंकलेशव्यपदान-विन्तापरिजर्जनतामुपादाय ॥०॥

केन कारणेन योधिसत्त्वो योधिम्⁽¹⁴⁾ न च¹⁵ वद्यामवकान्तः स्रोतापन्नो न भवति । स्रोतःप्रतिपत्यपरिनिष्पन्नतामुपादाय ॥ केन कारणेन सकृदागामी न भवति । अप्रमाणसंकल्पित¹⁶ भवोपपत्तिपरिग्रहतामुपादाय ॥ केन कारणेनानागामी न भवति । ध्यानैर्विद्वत् कर्मघातबुधपचनतामुपादाय । योधिसत्त्वः सत्त्वान्यभि⁽¹⁷⁾ समयेन लब्ध्वा दशसु भूमिषु भावनामार्गेण ज्ञेयावरणप्रतिपक्षमार्गं भावयति न क्लेशावरणप्रतिपक्षमार्गम् ॥ तथा च योधिप्रातः क्लेशावरणं ज्ञेयावरणं च [T. 126a] विजहाति अहं तथागतश्च संपद्यते ॥ स च योधिसत्त्वः¹⁸ सर्वक्लेशा-प्रहाणात् मन्त्रोपधयो विपमिव सर्वक्लेशान् अभिमयति सर्वान् क्लेशान् दोषांश्च नोत्पादयति सर्वासु भूमिषु अहंनिष्ठ क्लेशान् प्रजहाति¹⁹ ।

अपि खलु योधिसत्त्वो ज्ञेयेषु भावनाकुशलो भवति उपायेषु भावनाकुशलो भवति अभूतपरिकल्पेषु भावनाकुशलो भवति निर्विकल्पेषु भावनाकुशलो भवति तेन कालेन कालमिन्द्रियाण्युत्तापयति ।

ज्ञेयं कतमत् । संक्षेपेण पञ्चिधम् । भ्रान्तिः भ्रान्त्याध्वयः अभ्रान्त्याध्वयः भ्रान्त्यभ्रान्तिः अभ्रान्तिः अभ्रान्तिनिष्यन्दश्च ॥ उपायकौशल्यं कतमत् । संक्षेप-

१. मू० ०संशयां छिन्नन्ति । ७. श्री० नेत्रार्थकः शब्दः । ८. परिपक्षा (१) । ९. श्री० तदा इत्यधिकम् । १०. भा० सकृदग्रहण । ११. यो० प्रत्येकबुद्ध इत्यधिकम् । १२. यो० मो० एतदस्ति । अपेक्षितं च ।

१. मू० योधिम्भव्यामवकान्तो । २. श्री० संक्षिप्तं अथ न दृश्यते । ३. मो० नास्ति । ४...४. मो० सर्वक्लेशान्...नोत्पादयति नास्ति । ५. मो० नोत्पादयति ।

तद्वतुर्विधम्^१ । सत्त्वपरिपाककौशल्यं बुद्धधर्मपरिपूरणकौशल्यं क्षिप्रामिज्ञाकौशल्यं
 मार्गानुपच्छेदकौशल्यं च ॥ अभूतपरिकल्पः कतमः । संक्षेपतो दशविधः । मूल-
 विकल्पः निमित्तविकल्पः निमित्तप्रतिभासविकल्पः निमित्तविकारविकल्पः निमित्ति-
 प्रतिभासविकारविकल्पः परोपनीतविकल्पः अयोनिशोविकल्पः योनिशोविकल्पः अमि-
 निवेशविकल्पः चिक्षेपविकल्पश्च ॥ स^२ पुनः दशविधः^३ । अभावविकल्प भाव-
 विकल्पः समारोपविकल्पः अपवादविकल्पः एकत्ववि [T. 126b] कल्पः पृथक्त्व-
 विकल्पः स्वभावविकल्पः विशेषविकल्पः यथानामार्थविकल्पः यथार्थनामविकल्पश्च ॥
 निर्विकल्पता कतमा । समास्तस्त्रिविधा^४ । सन्तुष्टिनिर्विकल्पता अविपर्यास-
 निर्विकल्पता निष्प्रपञ्चनिर्विकल्पता च ॥ ता इमास्तिष्ठः^५ पृथग्जनधायकयोधि-
 सत्त्वानां यथाक्रमं वेदितव्याः ॥ याऽसौ निमित्ततो^६ निष्प्रपञ्चनिर्विकल्पता^७
 तस्याः^८ पुनः अभावस्य पञ्च निमित्तानि । न अमनसिफारतः न मनसिफारसमति-
 क्रमतः न व्युपशमतः न स्वभावतः न आलम्बनेऽभिसंस्कारतश्च । अपि जलु
 आलम्बनेऽनभिसंस्कारतः^९ । योधिसत्त्वः प्रकृत्या तीक्ष्णेन्द्रियः कथं पुनः
 इन्द्रियाण्युत्तापयतीति । तीक्ष्णमृद्धिन्द्रियमाश्रित्य तीक्ष्णमध्येन्द्रियमभिनिर्हरति ।
 पुनः तीक्ष्णमध्येन्द्रियमाश्रित्य तीक्ष्णतीक्ष्णेन्द्रियमभिनिर्हरति ॥

(इति अभिधर्मसमुच्चये प्राप्तिविनिश्चयो नाम चतुर्थः समुच्चयः ॥^{१०})

(अथ महायानाभिधर्मसमुच्चयशास्त्रे विनिश्चयभागे सांख्यपरिच्छेदश्चतुर्थः^१)

सांख्यविनिश्चयः कतमः । संक्षेपतः^२ सप्तविधः । अर्थविनिश्चयः
 व्याख्याविनिश्चयः प्रमिदसंदर्शनविनिश्चयः संप्रश्नविनिश्चयः संप्रहविनिश्चयः
 धादविनिश्चयः अभिसन्धिविनिश्चयश्च ॥

अर्थविनिश्चयः कतमः । यत्र पडर्थानारभ्य^३ विनिश्चयो भवति ॥ कतमे

६. भो० एतन्नास्ति । ७. भो० विक्षेपविकल्पः । ८. भो० नास्ति । ९. भो० एतन्नास्ति ।

१. भो० ता इमास्तिष्ठः नास्ति । २. यासौ निमित्ततो नास्ति । ३. भो० तु इत्यधिकम् ।
 ४. ५. ६. भो० तस्याः -- निमित्तानि नास्ति । ७. भो० द्रष्टव्या इत्यधिकम् । ८. इदमत्रा-
 वेदितम् । भो० प्राप्तिविनिश्चयो नाम चतुर्थः समुच्चयः ।

१. भो० नास्ति । २. भो० संक्षेपतः नास्ति । ३. भो० पञ्चम्या निर्देशः ।

पडंयाः । स्वभावार्थः हेत्वर्थः फलार्थः कर्मार्थः [T. 127a] योगार्थः वृत्त्यर्थश्च ॥
स्वभावार्थस्य स्वभावाः ॥ हेत्वर्थस्यो हेतवः^४ ॥ उत्पत्तिहेतुः प्रवृत्तिहेतुः
सिद्धिहेतुश्च ॥ फलार्थः पञ्चफलानि^५ । विपाकफलं निष्यन्दफलं अधिपतिफलं
पुरुषकारफलं विसंयोगफलं च ॥ कर्मार्थः पञ्च कर्माणि^६ । उपसृष्टिकर्म कारित्र-
कर्म व्यावसायिकर्म परिणतिकर्म प्राप्तिकर्म च ॥ योगार्थः पञ्च योगाः^७ । सामूहिको
योगः भानुबन्धिको योगः सांख्यिको योगः भावस्थिको योगः [Ch. 282]
चैकारिको योगश्च ॥ वृत्त्यर्थः पञ्च वृत्तयः^८ । लक्षणवृत्तिः अवस्थानवृत्तिः
विपर्यासवृत्तिः अविपर्यासवृत्तिः प्रमेदवृत्तिश्च ॥

व्याख्याविनिश्चयः कतमः । येन सूत्रान्तान् व्याचष्टे^९ ॥ स पुनः कतमः ।
संक्षेपेण षड्विधः^{१०} । परिश्लेषस्तु पञ्चो योऽर्थः परिश्लेषोऽपि षड् परिश्लेषा^{११} परिश्लेषफलम्
तत्प्रवेदना च ॥ अपि कलु चतुर्दश मुखानि व्याख्याविनिश्चयस्य^{१२} । कतमानि
चतुर्दश^{१३} । व्याख्यासंग्रहमुखम् वस्तुसंग्रहमुखम् अङ्गोपाङ्गमुखम् उत्तरोत्तरनिर्हार-
मुखम् प्रतिक्षेपमुखम् अक्षरपरिणाममुखम् नाशानाशमुखम् पुद्गलव्यवस्थानमुखम्
प्रमेदव्यवस्थानमुखम् नयमुखम् परिश्लेषमुखम् यदा [T. 127b] बलमुखम्
प्रत्याहारमुखम् अभिनिर्हारमुखं च ॥

प्रमिद्यसंदर्शनविनिश्चयः कतमः । यथामिद्विष्टेषु स्कन्धाविषु धर्मेषु यथा-
योगमेकावचरकः^{१४} पूर्वपदकः^{१५} पश्चात्पदकः द्विकोटिकः त्रिकोटिकः चतुष्कोटिकः
भौकारितः प्रातिक्षेपिक इत्येवमादयः ॥

संप्रश्नविनिश्चयः कतमः । अष्टाकारकायदेशेन अष्टाकारकायदेशेन । अ

४. भौः प्रयो हेतक नास्ति । ५. भौः पञ्च फलानि नास्ति । ६. भौः पञ्च कर्माणि नास्ति ।
७. भौः पञ्च योगाः नास्ति । ८. भौः पञ्च वृत्तयः नास्ति । ९. भा० येन सूत्रान्तानामर्थं
निर्दिशति (१३४ क) । १०. भौः संक्षेपे षड्विधः नास्ति । ११. भौः परिश्लेषमात्रः ।
भा० भौः परिश्लेषः । १२. भा० भौः विनिश्चय नास्ति । १३. भौः एतन्नास्ति । १४. भा०
एकावचरको यावत् पश्चात्पदकः पुच्छेन निर्देशः तत्र सर्वं फलोत्पत्तेः । १५. भा० पूर्वपदकः
पश्चात्पदक इति पाठः ।

१. अष्टाकारकादेशेन अष्टाकार कायदेशेन—यो- *ai pa ha pa go che se* । भौः कायदेश =
जिह्वोसंस्पर्शः । कायदेश = गण्डोसंस्पर्शः ।

प्रश्नव्याकरणेन सर्वसत्यमिथ्या^२ चिनिश्चयः^३ । अपि खलु चत्वारः संप्रश्न^४ चिनिश्चय-
मार्गाः । दूषकः प्रतिष्ठापकः छेदकः बोधकश्च ॥

संप्रश्नचिनिश्चयः कतमः । दशमिः स्थानैः संगृहीतो चिनिश्चयः^५ ॥ कतमानि
दश स्थानानि । कृत्यानुष्ठानचिनिश्चयस्थानम्^६ अवतारचिनिश्चयस्थानम् अधिमुक्ति-
चिनिश्चयस्थानम् युक्तिचिनिश्चयस्थानम् सांकर्यचिनिश्चयस्थानम् प्रतिवेधचिनिश्चय-
स्थानम् विशुद्धिचिनिश्चयस्थानम् अभिनिर्हारपदप्रभेदचिनिश्चयस्थानम् अनामोगा-
भोगमात्रसर्वार्थसिद्धिचिनिश्चयस्थानं च ।

वादचिनिश्चयः कतमः । संक्षेपतः सप्तविधः^७ । वादः वादाधिकरणं
वादाधिष्ठानं वादालंकारः वादविग्रहः वादनिःसरणं वादे बहुकरा धर्माश्च ॥

प्रथमो^८ वादः पुनः पङ्क्तिः । वादः प्रवादः विवादः अपवादः अनुवादः
अववाश्च ॥ वादः सर्वलोकवचनम् ॥ प्रवादः लोकानुश्रुतो वादः । लोकज्ञान-
प्रवादतः^९ ॥ [T. 128a] विवादः परस्परं विरुद्धयोर्वादेऽवस्थानम् ॥ अपवादः
परस्परं कोपसंस्पर्शपाकप्यनवनम्^{१०} ॥ अनुवादः विशुद्धज्ञानदर्शनानुकूलः सांकर्य-
चिनिश्चयः ॥ अववादः सत्त्वानां^{११} असमाहितचित्तानां चित्तसमाधानाय
समाहितचित्तानां विमोक्षलाभाय^{१२} देशनावादः ॥^{१३}

द्वितीयं वादाधिकरणं राजकुलं^{१४} वा प्रजाकुलं^{१५} वा प्रामाणिकानां
सहायकानां धर्मार्थकुशलानां श्रमणब्राह्मणानां नादसभा^{१६} वा ।

२. भो० सर्वसत्यमिथ्या० नास्ति । ३. भो० पाठस्त्वेव प्रतीयते—अष्टाकारकायदेशेन संप्रश्न-
चिनिश्चयः । यथा कायदेशेन एवं वायदेशेन । ४. भो० संप्रश्न० नास्ति । ५. भो० नास्ति ।
६. भो० अत्रोत्तरतः च स्थानं नास्ति । भाष्येऽपि न दृश्यते । ७. भो० अधिकं प्रतीयते । ८. भो०
एतन्नास्ति । ९. भो० अत्र प्रकरणे प्रथमो द्वितीयं तृतीयं चिनिश्चयमादयः शब्दाः प्रदत्ताः । ते तु
भोटे न दृश्यन्ते नापि मूलरीतिरेनुकूलाः ॥ १०. भो० एतन्नास्ति । भाष्येऽपि न स्पष्टः । ११. भो०
कोपसंस्पर्श० नास्ति । पाठ्यवचनेऽवस्थानं भिति पाठ्यः । १२. भो० नास्ति । १३. भो०
०लाभ० नास्ति । १४. भो० वादः नास्ति । १५. भो० मूल-पो-बुद्धयः । १६. शब्देऽयं
भाष्येनो गृहीतः । भो० बस्कोस्-प-डुल्ल-वडि-स । ची० *che li chra* । महाबुद्धिपुत्रो मुप-उत्त-
मिति वर्तते । १७. भो० भा० केवलं समा (न वाद०) दृश्यते । भोटे सा तु
प्रजाकुलान्तरं पठिता भाष्येऽपि तदनन्तरं पठिता सर्वे च प्रयनन्तं प्रतीयते । अस्ति वादसमाभन्ते
पठिता । अतः पठ्या निर्देशः ।

तृतीयं वादाधिष्ठानं यदधिष्ठाय वादः क्रियते । संक्षेपतो द्विविधम् । साध्यं साधनं च । साध्यं द्विविधम् । स्वभावो विशेषश्च ॥ साधनानि अष्टौ^१ । प्रतिज्ञा हेतुः दृष्टान्तः उपनयः निगमनं प्रत्यक्षं अनुमानं आप्तागमश्च ॥ साध्यस्य स्वभावः आत्मस्वभावो धर्मस्वभावो वा । विशेषः आत्मविशेषो धर्मविशेषो वा ॥ प्रतिज्ञा साध्यस्य स्वरुचितार्थस्य परसंप्रापणविज्ञापना ॥ हेतुः तस्मिन्नेव साध्ये अप्रतीतस्वार्थस्य संप्रत्ययनिमित्तं प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भसमाख्यानम् ॥ दृष्टान्तः दृष्टेन अन्तेन अदृष्टस्य अन्तस्य^२ समीकरणसमाख्यानम् ॥ उपनयः शिष्टतज्जातीयतद्-
र्भापगमाय नयत्वसमाख्यानम् ॥ निगमनं निष्ठागमनसमाख्यानम् ॥ प्रत्यक्षं स्वसत्प्रकाशान्नान्तोऽर्थः ॥ अनुमानं प्रत्यक्षशिष्टसंप्रत्ययः ॥ आप्तागमः तदुभया-
विरुद्धोपदेशः ॥

चतुर्थो वादालंकारः^३ वादाधिष्ठाने सम्यग्शुक्तिभिः वादसभायां गम्भीरो निपुणश्च भवतीति वादालंकार इत्युच्यते । स पुनः पङ्क्तिः^४ । स्वपरसमयज्ञता वाकरणसंपद्वैशारद्यं प्रतिभानं स्वैर्ये^५ दाक्षिण्यं च ॥

पञ्चमो [T. 128b] वादनिग्रहः कथात्यागः कथासादः कथादोषश्च ॥ कथात्यागः स्वावादोषाभ्युपगमः परवादगुणाभ्युपगमश्च^६ ॥ कथासादः^७ अन्यवस्तु-
प्रतिसरणेन व्यावृत्तिः बाह्यवस्तुवचनेन मूलप्रतिज्ञापत्त्यागः क्रोधमदमानव्रक्षादि प्रदर्शनं च^८ ॥ यथोक्तं सूत्रे । कथादोषः संक्षेपेण नवविधः । आकुलं संख्यम् अगमकम् अमितम् अनर्थकम् [Ch. 28b] अकालम् अस्थिरम् अप्रदीप्तम् अप्रयत्नं च ॥

षष्ठं वादनिःसरणं^९ गुणदोषौ विचार्य वादान्निःसरत्यकरणेन वा प्रतिवादिन्य-
भाजनतां पर्यदो वैगुण्यमात्मनोऽकीशल्यं च ज्ञात्वा वादं न करोति । प्रतिवादिनि
भाजनतां पर्यदो गुणवत्त्वमात्मनः कीशल्यं च ज्ञात्वा वादं करोति ॥

१. भो० नास्ति । २. भो० अलक्ष्यान्तस्य नास्ति । ३...३. भो० वादाधिष्ठाने...पङ्क्तिः नास्ति । मा० येन प्रयुक्तो वादी वादं कुर्वानोऽत्यर्थं शोभते । स पुनः । ४. मा० स्वपरवाद-
दोषगुणाभ्युपगमः । ५...५. भो० अन्यस्मादन्यनियन्त्रणं वा परकथावादो (वा) । सूत्रेभ्यो
यथासम्भवं द्रष्टव्यम् । इत्येवं प्रतीयते । मा० अन्येन अन्यप्रतिसरणादिभिः विशेषः । यथोक्तं
सूत्रे । ६...६. मा० वादान्निःसरत्यकरणेन वा गुणदोषौ विचार्य इति पाठः । भो० अवमंशो
नास्ति ।

घादे बहुकरा धर्माः समासतस्त्रयः^१ । स्वपरसमयज्ञता यया सर्वत्र निपुणो^२
घादं करोति । चैशारद्यं येन निपुणः^३ समग्रपर्वदि घादं करोति । प्रतिमानं येन
निपुणः^४ सर्वान् कठिनान्^५ प्रश्नान् व्याकरोति ॥

अपि खलु स्वहितसुख^६ कामेन घादेषु अभिज्ञातुं प्रवर्तितव्यं न परैः^७
विघादं कर्तुम् । तदुक्तं भगवता महायाना^८भिधर्मसूत्रे । बोधिसत्त्वेन धीर्य-
मारभमाणेन कुशलपक्षप्रयुक्तेन प्रतिपत्तिसारकेण धर्मानुधर्मचारिणा^९ सर्व^{१०} सत्त्व-
संग्राहकेण क्षिप्रमनुत्तरां सम्यक् संबोधिमभिसंयुज्यता द्वादशस्थानधर्मान्^{११}
समनुपश्यता न परैः सह विघादः कार्यः ॥ क्तमे द्वादश । अनुत्तरार्थपरमधर्म-
देशनायां संप्रत्ययो दुर्लभः । प्राश्निकानामवघादग्राहकं चित्तं दुर्लभम्^{१२} । सभ्या
गुणदोषविचारफाञ्च दुर्लभा । घादे प्रयुक्तानां^{१३} षड्दोषविरहो दुर्लभः^{१४} । क्तमे
षट्^{१५} । [T. 129a] असत्पक्षाभिनिवेशदोषः कृत्तुविवचनदोषः अफालिकवाक्करण-
दोषः कथासाददोषः पारुष्यवचनदोषः चित्ताघातदोषश्च । घादे संत्समाभादो
दुर्लभः । घादे परचित्तानुरक्षणं दुर्लभम् । घादे अनुरक्षणेऽपि चित्तसमाधि-
दुर्लभः । घादे चित्तस्य निकर्षपरोत्कर्षकामत्ता^{१६} दुर्लभा । निकर्षपरोत्कर्षयोरपि
चित्तस्यासंज्ञेशो दुर्लभः । संक्लिष्टे तु चित्ते^{१७} स्पर्शविहारो दुर्लभः । अस्पर्श-
विहारो तु कुशलधर्मभायना दुर्लभा । निरुत्तरं कुशलधर्मेऽभाविता तु असमाहि-
चित्तस्य क्षिप्रं समाधिलाभः^{१८} समाहितचित्तस्य वा क्षिप्रं विमोक्षलामो^{१९}
दुर्लभः ॥

अभिसन्धियनिश्चयः क्तमः । उक्तावन्तोऽर्थः । नामपदव्यञ्जनकायानां
छन्नस्याभिसन्धेः अन्यार्थामिव्यञ्जने विपरिणामः^{१९} ॥

१. भो० समासतस्त्रयः नास्ति । २. भो० निपुणो नास्ति । ३. भो० नास्ति । ४. भो० सुखं
नास्ति । ५. भो० नास्ति । भोटे तु वाक्यमिदं स्वहितकामात् घादो ज्ञेयो न विघादं कर्तुम् इत्येवं
प्रतीयते । ६. भो० महायानं नास्ति । ७. भो० धर्मानुधर्मचारिणा नास्ति । ८. भो० सर्वं
नास्ति । ९. भो० धर्मान् नास्ति । नापि युक्तम् । १०. भो० संप्रत्ययविचिन्तितस्य
घादो दुर्लभः । ११. भो० समापञ्चिताः तार्किकाश्च । १२. भो० नास्ति । १३. भो० पण्यां
दोषाणां गणनान्तरं वाक्यमिदं निवेशितम् । १४. भो० क्तमे षट् नास्ति । १५. भो०
निकर्षोत्कर्षौ (पराजयजयार्थकौ) । १६. भो० नास्ति । १७. भो० असमाहितः । १८. भो०
लामो नास्ति । १९. भो० नामकायपदकायव्यञ्जनकायानामन्यार्थकौ अन्यार्थं विपरिणामः

यथोक्तं सूत्रे^१ । मातरं पितरं हत्वा राजानं द्वौ वदुश्चतौ^२ ।
 राष्ट्रं सानुचरं हत्वा नरो विशुद्ध उच्यते^३ ॥
 अपिचोक्तं सूत्रे^४ । अश्रद्धोऽश्रुतश्च सन्धिच्छेदी च यो नरः ।
 हतावकाशो धान्ताशः स वै उत्तमपुरुषः ॥
 पुनश्चोक्तं सूत्रे^५ । असारे सारमतयो विपर्यासे च सुखिताः ।
 क्लेशेन च सुसंक्लिष्टा लभन्ते बोधिमुत्तमाम् ॥

अपिचोक्तं सूत्रे^६ बोधिसत्त्वो महासत्त्वः^७ पञ्चभिर्धर्मैः समन्वागतो दान-
 पार[T. 129b]मितायां क्षिप्रं परिपूर्य लभते^८ । कतमे पञ्च । मातृसर्वधर्मता-
 मनुवृद्धयति । दानेन च परिखिद्यते । याचनकं च द्वेष्टि । न किञ्चित् कदाचिद्
 ददाति । दूरे च भवति दानस्य ॥ पुनश्चोक्तं सूत्रे^९ । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः^{१०}
 पञ्चधर्मसमन्वागतो ब्रह्मचारी भवति गरमेण विशुद्धेन^{११} ब्रह्मचर्येण समन्वागतः ॥
 कतमे पञ्च । नान्यत्र मैथुन्यान्मैथुनस्य निःसरणं पर्यपते । मैथुनप्रहाणेनोपेक्षको
 भवति । उत्पन्नं च मैथुनरागमधियासयति । मैथुनप्रतिपक्षेण च धर्मणोत्त्रस्यति ।
 अभीक्ष्णं च द्व्यद्वयं समापद्यते ॥

किमुपादायेदं शास्त्रं^{१२} अभिधर्म[Ch. 29a]समुच्चय इति नाम लभते^{१३} ।
^{१४}संक्षेपतस्त्रिभिर्धर्मैः^{१५} । समेत्योच्चयतामुपादाय समन्तादुच्चयतामुपादाय सम्यग्-
 चयतां चोपादाय ॥

(इति अभिधर्मसमुच्चये सांख्यविनिश्चयो नाम पञ्चमः समुच्चयः ॥)^{१६}

१. भो० नास्ति । २. भो० द्वौ च श्रोत्रियौ । ३. भो० नास्ति । ४...४. भो० एतन्नास्ति ।
 ५. भो० नास्ति । ६. भो० नास्ति । ७. भो० दानपारमितां परिपूरयन्ति । ८. भो० नास्ति ।
 ९. भो० नास्ति । १०. भो० भा० नास्ति । ११. ची० महायान० इत्यधिकम् । भा० नास्ति ।
 ११a. भो० उच्यते । १२...१२. एतन्नास्ति । १३. भो० इति अभिधर्मसमुच्चयः आचार्या-
 संगकृतः परिनिष्ठितः । ची० नास्ति । किन्तु मूलानुसृतम् ।

परिशिष्टम्

(१) उद्धरणानि

अतो भगवता—तदांशिकनिर्वाणमित्युच्यते ६२

अपि चोक्तं भगवता—नैनत्सर्वं मम...४१ [S. II 125, 252 ; M. I. 136]

अपि चोक्तं सूत्रे—अथद्वऽकृतज्ञः १०७ [Dh. 97]

—बोधिसत्त्वो महासत्त्वः...दानस्य १०७

इदंच संधायोक्तं भगवता—महाधर्मादर्शो धर्मपर्याये बोधिसत्त्वस्य यथास्मम्...८४

उक्तं भगवता—मया यत्किंचित्...४०

एतदर्थं प्रतिधिम्वनार्थं भगवतोक्तं—तद्यथा महाशैल पर्वतो...७६—७७ [A. III. 378]

एतदभिसंधायोक्तं भगवता—सतो यथाभूतज्ञानं भावः...४०

—सर्वं धर्मा अज्ञात्मानः ४० [S. III. 133, IV. 401]

जाति दुःखं (—इत्यादि) ३७ .

तत्कर्मनिधित्योक्तं भगवता—ममार्यप्रावका...५५

तथाचोक्तं भगवता—दीर्घरात्रं...४७

तथाचोक्तं—शीलसमन्वागतः...३० [D. III. 285, V. Bh. 288]

तथा बोदानम्—इव्यमन्तो ज्ञेय...१५—१६

तथोक्तं सूत्रे—मातरं पितरं...१०७ [Dh. 295]

तन्मनसि निधायोक्तं—सर्वं च बुद्धालाबुद्धालं...५६

पुनश्चोक्तं सूत्रे—असारे सारमतिनो...१०७ [Cf. Dh. 11]

बोधिसत्त्वो महासत्त्वः...समापद्यते १०७

बुद्धेन भाषितं—यदनित्यं तदुःखम्...४०

बुद्धेन सूत्रेषु निर्दिष्टं—कायेन...६०

भगवतोक्तं—य एवं भेद...५६

यत्चोक्तं—तदायतनं...६२

यतः सूत्रे उक्तम्—यथासत्त्वानां...५५

यथा बुद्धेन भाषितं—रूपं बुद्धबुद्धोपमं... १५ [S. III. 142]

यथोक्तं भगवता—यावदेव संज्ञासमापत्तिः... ६९ [Vin II 238]

यथोक्तं सूत्रे—कथादोष... १०५

—दशानां... ५१

यदुक्तम्—अन्यतरे सत्त्वाः... ३९

—तिष्ठो दुःखिताः... ३८

—द्विविधे दुःखे ३८

—मरणं दुःखं ४२

—यत्किंचिद्रूपं सर्वं—४१ [M. I. 222—223]

यदुक्तं भगवता—चक्षुः श्रोत्रे... ६२

—तेषां पण्णां... ६२

—द्वयमिदं... १९

—यथासत्त्वाः... ६०-६१ [M. I. 390 ; III. 203 ; A. III. 72]

—सत्त्वानां कर्मवि... ६१

—महायानाभिधर्मसूत्रे—बोधिसत्त्वेन... १०६

यदुक्तं वैपुल्ये

—निःस्वभावाः सर्वधर्माः... ८४

यदुक्तं सूत्रे

—अविद्यालम्बनाः... ५४

—च्छन्दं जनयति... ७२ [D. III 221 ; M. II. 11, 26]

—चित्तचैतसिकाः... ८०

—चेतनाकर्म... ५३

—त्रिविधं कर्म... ५४

—सृष्टधर्माः... ६७ [A. III. 378]

—नियतवेदनीयं... ५४

—यथा ऐकान्तिकं १५

—विरजो बीजमलं ६७ [S. IV 47 ; Vin I. 16]

—साधारणं कर्म... ५५

संज्ञान्तरेषु निर्दिष्टाः ९४

सूत्रे उक्तम्—यदनित्यं तदस्त्वम् ४० [S. III. 112]

(२) त्रिशिकाभाष्याभिधर्मसमुच्चययो

समानसदर्भनिर्देश

अभिधर्मसमुच्चये ५१० पृष्ठेषु चित्तप्रयुक्तसंस्काराणां लक्षणानि वर्णितानि । एतेषां लक्षणानां त्रिशिकाभाष्ये २० ३२ पृष्ठेषु वर्णितचित्तप्रयुक्तसंस्कारलक्षणैः सह शब्दार्थसदर्भसाम्यं भूयसा वर्तते ॥

(३) असाधारणनामानि

उदान १६

धर्मादर्शधर्मपर्याय ८४

बुद्ध १५, ४०, ६०, ८२

भगवत् १९, ४०, ४१, ४७, ५०, ५६, ६०, ६१, ६२, ६३, ७७, ८२, ८४, १०६

महायानाभिधर्मसूत्र १०६

वैपुल्य ८४

सूत्र १५, ४०, ५१, ५३, ५४, ५५, ६०, ६७, ८०, १०५, १०७

सूत्रान्तर ९४